

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 1001

TANDORI DEZSŐ versei 1003

KUN ÁRPÁD versei 1010

GARACZI LÁSZLÓ: Bolond torony (*a regény 6. fejezete*) 1012

SZVOREN EDINA: Temetés (*novella*) 1028

SZÉKELY CSABA: Sötét fűjtatással (*elbeszélés*) 1037

BORBÉLY SZILÁRD versei 1046

BERKŐ MÁTÉ versei 1049

KIBÉDI VARGA ÁRON versei 1051

SZOLCSÁNYI ÁKOS versei 1052

FABÓ KINGA verse 1054

DEMÉNY PÉTER: „Mögöttünk forrt a múlt” (*Az utazás tematikája Balla Zsófia költészetében*) 1055

ÁGOSTON ZOLTÁN: Az elérhetetlen minőség (*Thomka Beáta köszöntése*) 1060

*

HELLER ÁGNES: A birodalmak és a demokrácia esélyei
a modernitásban (*esszé*) 1063

SLAVENKA DRAKULIĆ: A Balkán – a névtől az ígéig (és vissza)
(*esszé*) 1072

NENAD POPOVIĆ: Európa rémálma: a Balkán (*esszé*) 1078

VEERA RAUTAVUOMA: Interkulturális pozíció mint
örökbefogadás (*esszé*) 1081

*

BEDECS LÁSZLÓ: Csak teremtet és teremtet (*Háy János: Meleg kilincs*)
1089

GÖRFÖL BALÁZS: „Be kéne bújni bárhova” (*Molnár Krisztina Rita:
Különlét*) 1096

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: Ignotus – félúton (*Angyalosi Gergely:
Ignotus-tanulmányok. Közelítések az „impresszionista” kritika
problémájához*) 1100

2009

OKTÓBER

MIKOLA GYÖNGYI: Repedések a szomorúság kristályaiban
(Földényi F. László: Az ész álma. 33 esszé. 2000–2007) 1105
CSÚRÖS MIKLÓS: „50 év még a Balkán szélén is nagy idő”
(Takáts Gyula levelezése Csorba Győzővel és Fodor Andrással) 1110
JOÓS KATALIN: Százéves kaleidoszkóp (Robert Walser A Tanner
testvérek című regénye magyar nyelvű megjelenése okán) 1122

A Jelenkor postájából

STUBER ANDREA: Válasz Réczei Tamás levelére 1126
MARGÓCSY ISTVÁN: Megjegyzések Balassa Péter
Krampuszok-tanulmányának közléséhez 1127

*Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.*

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,– Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

10. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécsett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

ZÁGRÁBBAN MUTATTÁK BE október 1-jén a *Jelenkor* folyóirat, valamint az eszéki Matica Hrvatska Kiadó együttműködésében kiadott két új tanulmánykötetet. Az eszéki kiadó P. Müller Péter irodalomtörténész, kritikus, a Pécsi Tudományegyetem tanára kötetét adta ki horvát nyelven a kortárs magyar drámai irodalomról *Od rituala do medija (mađarska drama na prijelazu stoljeća)* címmel. Folyóiratunk ezzel párhuzamosan magyar nyelven jelentette meg az eszéki egyetem két oktatójának közös tanulmánykötetét *Kortárs horvát irodalom. (Költészet és rövidtörténet 1968-tól napjainkig)* címmel, amelyben Helena Sablić Tomić irodalomtörténész a kortárs horvát prózát, míg Goran Rem költő, irodalomteoretikus a mai horvát lírát mutatja be a magyar olvasónak. A kötetek zágrábi bemutatóján a szerzők mellett részt vett a Matica Hrvatska eszéki kiadójának igazgató-

ja, Josip Cvenić, valamint Ágoston Zoltán, a *Jelenkor* folyóirat főszerkesztője. A bemutatóra más pécsi művészeti produkciókkal együtt került sor az Európa Kulturális Fővárosa program jegyében, melyeken részt vett dr. Páva Zsolt polgármester és Szalay Tamás, az EKF kulturális igazgatója.

*

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ volt a vendége a Művészetek és Irodalom Házának Pécsett, október 12-én. A szerző, akivel Mekis D. János irodalomtörténész beszélgetett, *Seiobo járt odalenn* című novelláskötetéből olvasott fel.

*

FOLYÓIRAT-TALÁLKOZÓT szervezett Pécsett a *Café Babel* és a *Jelenkor* szerkesztősége október 9. és 10. között Pécsett, a Művészetek és Irodalom Házában. A rendezvényen hazai folyóiratok mutatkoztak be.

Szerzőink

- Kovács András Ferenc (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.
Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Kun Árpád (1965) – költő, Marifjorában (Norvégia) él.
Garaczi László (1956) – író, Budapesten él.
Szvoren Edina (1974) – író, Budapesten él.
Székely Csaba (1981) – író, rádiós szerkesztő-műsorvezető, Jedden (Románia) él.
Borbély Szilárd (1964) – költő, író, Debrecenben él.
Berkő Máté (1985) – költő, a PTE-BTK hallgatója, Pécsett él.
Kibédi Varga Áron (1930) – irodalomtörténész, költő, esszéista, Amszterdamban él.
Szolcsányi Ákos (1984) – költő, Budapesten él.
Fabó Kinga (1953) – költő, nyelvész, esszéista, Budapesten él.
Demény Péter (1972) – költő, író, kritikus, Kolozsvárott él.
Ágoston Zoltán (1966) – kritikus, a *Jelenkor* főszerkesztője, Pécsett él.
Heller Ágnes (1929) – filozófus, Budapesten él.
Slavenka Drakulić (1949) – horvát író, Zágrábban és Bécsben él.
Szolláth Dávid (1975) – irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa, a *Jelenkor* szerkesztője, Pécsett él.
Nenad Popović (1950) – szerkesztő, esszéista, a Durieux kiadó társigazgatója, Zágrábban él.
Fenyvesi Kristóf (1979) – a Jyväskyläi Tudományegyetem doktorandusza, irodalomelmélettel és digitális kultúrakutatással foglalkozik, Pécsett és Jyväskylában él.
Rautavuoma, Veera (1975) – a Jyväskyläi Tudományegyetem hungarológia szakának doktorandusza, szabadúszó fordító, Közép-Finnországi Tolmácsközpont magyar tolmácsa, Jyväskylában él.
Bedecs László (1974) – kritikus, Budapesten él.
Görföl Balázs (1984) – kritikus, a PTE Phd-hallgatója, Pécsett él.
Bíró-Balogh Tamás (1975) – író, irodalomtörténész, Szegeden él.
Mikola Gyöngyi (1966) – kritikus, Szegeden él.
Csűrös Miklós (1944) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.
Joós Katalin (1977) – a PTE doktorandusza, magyar nyelvi lektor, Varsóban él.

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

Ötvenből ötvenegybe

(2009. július 17.)

Kiben lelkét biztatja

*Mert ötvenet tán ötvenegy követ,
mert háromszor tizenhét ötvenegy,
csak ötvenegyre törj, s ne törlekedj,
te lélek, ó, ne vers – legyen szöveg,
s mint szakadékba görgeteg kövek,
zuhogjon mélybe mindened vele,
számtalan éked nincsbe vesd te le...
Légy meztelen, vagy rosszul öltözött,
a széthúlás s a széthullás között
inogj, akár a felcserélt szavak,
s ne félj, ha már estedre néz a vak,
közömbös isten, néma végtelen –
örvénylő szemmel, túl a kételyen...
Légy védtelen, s ha fény gyúl, szép terek
tajtékjában fürödj, pucér gyerek,
pancsolj Tejútban, mely fenn tündököl –
s ragyogj tovább, ha tested megdögöl!*

A költözködő könyvtár

Nem én, megint a könyvtár költözik:
az Ezeregyék és Proust, a Szabó
Lőrinc összes – a széthullt, szakadó
világ, mely új szavakkal töltözik...
Én inkább a tengert, a Földközit
nézném, hogy szállong, pirkad, sír a hab
vad szirteken, vagy szikkadt sivatag
fényét figyelném ámult nyáron át –
a létezés s a pusztulás honát...
Mintsem dobozba tömni több ezer
könyvet, mit polcra nyögve fölteszel,
más rendbe rakva majd amazt s emezt –
Borgest, Shakespeare-t, Weörest s a Gilgamest!
Görög, latin, brit, hispán, frank, olasz
művek káosza – hol van ez, s hol az?
Olvasni többet!... S régi hindukat!...
S nincs semmi könyv, sem égi indulat.

Fakult, ajtótlan kulcsok

Költözni még!... Örök költözködés
a lét – szökés, csellengés, átmenet...
S hitted, balek, szerencséd rád nevet?
De rettenet, tört fény, költős köd és
közöny szemedben – oldás és kötés,
ezernyi semmi, fölgyúlt rongy, kacat,
fölösleges nyűg, unt dolog, vacak,
molyette jelmez, átlikadt ruha,
széthullt mosoly családi albuma,
képek, lapok, szegek, halott lomok –
s a Szaharából egy flakon homok...
Rég elfeledt, gazdátlan kulcsokat
találsz, forgatsz, nem ismersz túl sokat –
talál hozzájuk ajtó, zár, lakás?
S van egy szobád még, hol ne lakna más?
S vak űrben árnyad otthont vélhet-e,
ha már fölszámolódott élete?

Az átmenet könyvéből

Eliot! Rilke! Szép Ernő?!

*Ha élni csak átmeneti megoldás,
ha írni csak,
ha csakúgy,
ha az örökélet is átmeneti megoldás csak,
ez a világvisszázás folyamata akkor;
mert ahogy a világ létrejöttére nincs megfejtés,
ez a visszázás sem kötelezhető
világosabb eredményre:
amott a kezdet nincs meg, itt a vég.*

*És ahol rendes „A” hang nem mondható,
mi készítetne „B” adására.*

*Kezdetben, persze, kigyúl hirtelen a lámpasor
– vagy később vetődsz a Kanizsa utcába, de jártál másutt –,
egykor, persze, távoli esti harangszó szűrődött bokrokba
– de mit kongatnék Nándorfehérvárba,
s mit állnék jót bárhol,
mint galambszarfehér fejjel a köztéri nádor!*

*Ahol rendes „A” nem mondható,
„B”-t minek mondjak.*

*S a tenger alatti termék habléány lakói nem jobbak-e,
mint az akár egy Kölnben is házat-szakasztó metró; marad.
Marad, természetes, az örök-átviccelt-élet
örök-véglegesnek mutatóványozott átmenete,
a felek esetleg hazamennek egy jól töltött idő ízével,
egy jó íz-éléssel, vagy együtt maradnak, Prufrock,
egyikük már öreg, feltúrva hordhatja nadrágszárát,
másikuk elébe térdel, elsőnek letűri a nadrág
korcát, és tűrés-gyűrész tovább. (Öreg = 27. év.)*

*Hamlet királyfi mit lennék? Az „A”, a „B” megoldás,
mit mondanám: „Nem tűrném, de el kell tűrnöm”,
bármire mit mondanám ezt,*

s közelítsük a nyelvhatárokat,
míg nem sérül az értelem.
– De jó, bezzeg, ha arról épp szó sincs,
betű se, a hangok is mások, összetettebbek.

Közelítsük hát a közelítendőt
a közelítendőhöz.
Hagyjuk, hogy a „köz”, tudjuk, a zenóni:
ha felezve, ha bárhogyan osztva hajtunk végre valamit,
a kezdő semmiből nem lesz valami,
azt sem mondtam, hogy semmi sem lesz,
de létrejövés nincs.
Ha majd emberek hangja szólít, persze-megfulladunk
a rőt koszorúk fülbéli emlékei után; kis séta még,
s elfogy a járás. Már a kinti világ nem is kell.
(Már semmit se tűnök, s tűnöm kell, majdnem, mindent.)

Léte csak a létezőnek van, annak,
ami eleve létezik.
Ez is egy visszapörgetés-lehetetlenje.
Nem csupán az átmenet, nem a Jobb Híján is
fontos elem, tényező.
Jobb híján elfogadjuk, van, ami van, legföljebb
a „hogyan”-on vitatkozunk, elméletezünk, megélünk belőle
népszerű irodalmárként, tudósként.
A semmiből, van módja, nem lesz semmi,
igazi valami legalábbis nem lesz,
felezéssel vagy bármi más osztással haladj bár előre.

Mindig marad a hézag, a nyávvogó ingovány,
a főleg Gézának kék ég, a Péter
inka, vagy a Pál inkább.

Viccelődve elütik még a nándorfehérvári időt is.
A strand rég átalakult, hol azok a bokrok, kosarak.
Kibokroz, kikoszaraz az emlékezet: ezek még a jobb viccek.

Így indulunk, s jutunk képtelen helyre.
Nem is. A medence így s úgy is ki van mérve.
Nem az egyenes pályán haladtunk.
A sarkok egyikében kötöttünk ki.
Az is érdekes, az is másík.

(Majdnem mindent kell tűnöm, vagy csak majdnem tűnöm?)

Ezért hát ha azt mondom:
jó, az élet átmenet, írás-változata sem több,
de utána az öröklét, az örök élet
(mondjuk, az Örök Élet),
az is csak átmenet,
ez, viccel valaki, több mint buddhaság.
Ez egy nagy butaság, játék, vicc, formalizmus.

Igen, igen. Érzékelésünk
nem a vágytárgyak megítélésében különbözik,
hogy „nekem aztán nem kéne”,
hogy „nekem legyen mondva”, hogy
„ide vele gyorsan”, nem,
a különbség a megnevezhetetlen
megnevezhetetlenségében leledzik,
s ennek forrása: nem-is-képzeltetés.

Mert ha az életen túli az öröklét,
az Örök Élet, vagy bármi így,
hát azon túl még mi lehet?
A tőled eltérők érzékelése feledi,
átmenetnek mondtad az életet,
az öröklét csak örök átmenet tehát, és így:
az életet, barátom, szétszórja itt az élet,
nincs ájulat, nincs képzelet, kik élünk, itt se
élünk szívesen, így Ernő úr,
s számolnunk kell, hány évnél tartunk, s eltűnni halkan,
hogy a nap itt hágy mindig, s kívánni kell jóestét,
amint (miként) nem tudjuk, az anyag
(s nagy engedmény már, hogy belőle a lélek)
hogyan s miből jött létre,
már ha nem öröktől volt,
hagyjuk a viccet, a görögöset, hogy az egész egy
ökörtől volt, bár megnézném filozófiai
implikációit, sőt, azt az egyet, hogy akkor hát: nincs
– ha megengedjük, hogy az anyagból jött elő a lélek
(én itt passzolok inkább),
hát jó, mondom, engedjük ám meg,
de ha az anyag létrejöhetett
(csak nem tudni hogyan),
(miből),
mások az élet létrejöttét feszegetik, s nem tudják
érthetően megmagyarázni, hogyan is történt,
az élet, a lélek – – –
vagy az élet és a lélek az kettő,
pedzem én,

aztán tovább: a lélek a nem-tudni-hogynak
a megfelelője... de ez is ködbe vész,
ez is felezés, visszafelezés! Rilke!
jártál ezen a tájon, volt ez Duinódban?

Ahogy tehát Zenón, ha egyre felez, egyáltalán: oszt
az ő útján, 3/5, 5/7 stb., egymásra adva szintén
végtelen résig jut csak, marad a hézag,
s ha nem osztásokkal megy „előre és előbbre”,
hát mi mást tehet: egybe bedobja,
egyetlenként a semmitől a valamiig vezető akármit,
akkor azonban már megvolt ez az egyetlen,
akkor a készülés annyi volt, hogy már meg is van, kész,
elvész a tér és elvész az idő.
De a flangáló felhőket mindennap megnézzük az égen,
tűsarkú nőket, szépség fölött túl szépek (Ernö úr így).
ezen csak gondolkodjunk el,
nem részletezem, fontosabb dolgom van.

Ami pedig ez: ha Zenónnál (aki megdönthetetlen, mert
– persze – nem áll) előrehaladunk osztásainkkal,
mi itt visszafelé haladtunk,
élet (változata: írás, talán a lélek csücske),
öröklét (Örök Élet),
és – – –?

Ez is csak átmenet.

(Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, de
elnyomják, s nem talál sz köztük különbséget, ez.)
És ahogy azt nem tudjuk, a lélek hová száll el,
mert jó, a test porrá, hamuvá válik, elázik folyóban
(Hérakleitosz és Kharón civódik rajta akkor, nem dolgom),
jó, a test. De hova száll el a lélek,
mely itt élt jó esetben emez átmenetben,
melynek vége ugyanaz csak, mint kezdete:
nem semmiből jött, nem semmiből van az se, amibe tart,
s a kettő kört zárhat, de tudjuk: kör így nem zárul.

Amivel végre is hajtottuk bizonyításunkat.
kiderült, a feladat ez volt:
az élet keletkezése (de az anyagé is, már eleve)
ugyanúgy kideríthetetlen, mint elmúlt (mármint
a léleké, hallom), nem, és itt más az érzékelésünk,
az enyém és – már nem vonhatlak be így: „tiéd”,
ez már egy külön! – a tiéd,

*én pontosan, gondolom, Eliottal,
Rilkében nem vagyok biztos,
érzékelem (anyagtalanban, bár agyam nem zárható ki),
az örökélet is csak átmenet,
köznap értelemben nem örök,
híján ennek a plusz-öröknek
megnyugodhatunk: visszakövetkeztettük az életet, el, el,
a világot, el,
ha már előre-ki következtetni nem tudtuk is.*

Fáradt. Vagyok. Nincs. Kedv. Em. S nem. Beszélék.

*Az élet, a világ: ugyanúgy „volt eleve”,
örökkön-örökkétől,
ahogyan ez az örökkön-örökké aztán, végül,
mint bizonyítottuk, nincs is.
Az életet, barátom, szétszórja itt az. Élet. Idézet.
A nemlétezőből létrejött létező meg:
hát persze, csak átmenet.
Mire jutottam? Mondom:
már nadrágszáramat sem tűrhetem fel jó lélekkel a strandon.*

c

Hát élsz te is? Hát mit gondolsz magadba? S esem nyakba.

*S még távolabbakat fog át csak egy pillanat
zenőni töredékéig kihagyó figyelmed:
megszűntél! S észre se vetted.*

*Nézz ám médiát, adj fel postát,
ne telefonálj, azt tedd ki a napra,
a császár kezéből örökre kicsúszott,
mint az egzisztencialisztusok,
és ha nem hiszel az evidenciában, így Wittgenstein,
semmi evidensben nem hiszel. (Jó, hát úgy könnyű.)*

Haj q!

*Bármivel is csak
szenvedésem enyhítem,
vagy tényleg használ.*

Megfejtés: Nem kérdés!

Avagy: haj, Kuh, haj, birka, marhavész!

S elnyomják a nagy porban, Ernő úrnál alkonytájban.

*É? ÉLNI CSAK ÁTMENETI MEGOLDÁS. É, MINT KIÉ.
Az örök világosság legalább utána menjen át nálad,
ha már addig se.*

Krigli, köb, mécs: egy-icce.

Átmenet Seurat világába

(Elkövetkezendő pointillista stílusom. Ízelítő)

*Wittgenstein: filozófiát csak költészettel, talán.
És akkor bocsánat, azt már tényleg én tudom; ha mondhatnám.*

*Mindennel nem tudsz.
Törődni. Így: jutsz.
Nincs egy-helyed helyedben.
Mondani bármit.
Minek, s ki számít.
Rá. Ne hallj te magad sem.*

*Az okosságok.
Csak okosságok.
Minek az okosságok.
A hülyeségek.
Csak hülyeségek.
Minek az okosságok.*

*Evidenciát.
(Nem hiszel.) Kivált.
Kivált, hogy miből vált ki.
Egy rész, hogy bevált.
Hiszed. Hát odább.
Evidens? Mit. Akármí.*

*A hülyeségek.
Csak hülyeségek.
Minek a hülyeségek.*

*Az okosságok.
Csak okosságok.
Minek a hülyeségek.*

*Nem kifejezés.
Él-befejezés.
Másképp mégsem evidens.
Nincs rá a mindegy.
Bent fél, mint kint egy.
Zénó késze nincs-konzensz.*

*Kint fél, min bent egy.
Nem játék elegy.
„Szépen éltem”, szólt. Az szentsz.
Nem másdzsojszolódsz. Ensz. Tensz.*

*S nincs. Ha beszélek róla,
olyan, akár ha volna.
És nincs ha. Nincs akár ha.
Ötől a Prufrock, Eliot úr, már a tengerre se jár le.*

2009 január–február

Mese a nyírfáról

*Ismertük a nyírfát az ablakunknál.
Tudtuk, hol ágazik kétfelé a törzse,
három, négy, százfelé az ága,
megszámoltuk, a sokezerből*

*hány levele sárgult meg október
nyolcadikán. Lombja lehulltán,
megköszöntük neki, hogy
máshogy nézhetünk ki a világra.*

*Ismert ő is minket, tudta jól,
hogy nem vagyunk se cinkék,
se szarkák, mégis hálás volt,
hogy irtózatot fészkiünket nem*

*a koronájába építettük, hanem
a földre. Történeteket suttogott
nekiünk földről-égről, tücsökről-
bogárról, és nem haragudott,*

*hogy ébren nem figyelünk rá,
csak alva. Egy éjjel, amikor
a telihold sárga hómezője falunk
szürke hómezőjében folytatódott,*

*egy másik fa jött le a Holdról, és
lépett a helyére, egy nemlétező.
Úgy állt ott, mint egy nemlétező
család nemlétező ablaka előtt.*

Mese születésről és halálról

*Az anyaméh vulkánjából előtör,
eleven lávát emel fel a bába.
Ebbe a világba robbant be, de már
a következő nyílik meg előtte*

*a mellbimbó lila fényű udvarán.
Az édes, fányolos harmadikban az
első csepp anyatej után téved el.
Csapkodni kezd a szárnyával, ahogyan*

*a semmiből átszállt a valamibe,
verdesni az uszonyával, ahogyan
a magzatvíz cetjeként kifürödt
a tengert, de csak keze-lába kaszál.*

*Egyre ritkábban születik meg újra.
Reggelenként ismeretlen kontinens
várja az ágya mellett, de este már
halni fekszik. Átbillen ezerszeres*

születése ezerszeres halálba.

Mese az élőhalottról

*Valaha suttogott a szélben,
a haja most haldokló paróka.*

*Amikor csigákba csavarják
fürdetés után, idegenül áll,
egy mély sóhajtás lefújhatná
fehér szálait a koponyáról.*

*Acélkék szeme még az övé,
de már másvalaki nézi vele
a fehér plafont, az angyalok
moziját, ahol folyamatosan*

*a hiábavalóság pereg. Ha
feladják rá, nyugtalanul
szakadozik, lyukad a ruhája,
zavarja, hogy halottnak élő,*

*élőnek halott. Táplálkozni,
üríteni hagyják a testét,
ahonnét egy gyönyörű lény
a múltjával együtt elköltözött.*

Bolond torony

6.

A hatos villamos megállója, tompa, téli fény, nyálkás kockakő. Nincs hideg, kéthárom fok lehet. Hetvenhat január négy, délelőtt kilenc óra. A neonfiú a ház homlokzatán újra és újra szájához emeli a tejes poharat.

Csonti belép a boltba, mögötte a lemúr és az öreg. A pacsnik és rongyoskiflik mögött a fehér köpenyes asszony visszaadja az aprót, Csonti elindul kifelé, kezében a tasakkal. Nem szólnak, hogy tilos a tejbüfébe állatot vinni. A rendőrök a körút sarkán nem igazoltatják a meztelen öregembert. Senki nem törődik velük. Az emberek fázós, szürke arccal sietnek a dolguk után.

Otthon fölveszi a kimenőruhát, a tányérsapka keresztzalagja levált, a sapkajelvény ferde, a cipő nyikorog. Elbúcsúzik apától és anyától. Anya rúzsoz, apa úgy áll ott a kisfröccsével, mintha valami fontosat akarna mondani.

Elindul a Kossuth tér felé, egy asszony a Szemere utca sarkán: Úristen, háború lesz, már ezeket is behívják.

Az állomás visszhangos, targonca cikázik keresztül a tömegen. Két fehér öves járőr, Csonti a homlokához csapja a kezét, a bőrszój az arca előtt himbálózik.

Balfasz mindenségit magának, hogy néz ki? Vigyázz! Ez magának a vigyázz? Mi maga, balettos? Lehet, hogy pinája is van? Akarja, hogy keresztbe is csináljak rajta egy vágást?

A vápos ordítva suttog, nem kiabálhat, ki van neki adva, fojtottan sistergő hanggal préseli Csontit a falhoz.

Kigombolt kabát, szabálytalan tisztelgés, lifegő bőrszój a pofája előtt: ez halmazati.

Hol szolgál, bassza meg, neve, állomáshelye, százada.

A főtörzs a szabadságlevélre írja a följelentést, a tizedes nyitott szájjal lihegve, dühösen mered rá, és a gumibotját markolássza. Maga a legnagyobb barom, akivel életemben találkoztam. Távozhat.

A fülkében megnézi, görcsös, olvashatatlan krikszkraksz. Nem erősségük a kalligráfia, Gyilok papának az olvasás se. Az olvashatót se tudja elolvasni, ez meg olvashatatlan. És bizonyos jelekből úgy tűnik, utálja a váposokat. Mótrikot jelentették föl a múltkor, próbálta elolvasni, faszomba!, és szétszaggatta a papírt az egész szakasz szeme láttára.

A váposok se vették észre, hogy többen vannak, hogy egyetlen katonakönyvvel hárman indulnak vissza a laktanyába.

Kiskőrösön találkozik a többiekkel: Zakariás, Bernát, Rab, Fábián, Mótrik, Tóth Gáspi, átszállnak a szárnyvonalon futó vicinálisra. Ők se látják a lemúrt és az öreget, talán csak Fábián érez meg valamit, mert ahogy elmegey Csonti mel-

lett, odasúgja, nyúzzalak vagy boncoljalak? Sörösüvegek kocognak a barna ki-menőtáskákban. Bernát a kályha mellé guggol, belefúj, összecsavart újságot töm bele, gyorsan rácsukja, a kályha hörögni, fuldokolni kezd, minden eresztékén dől a füst. Lehúzzák az ablakot, bevág a január, kirántja a füstöt a meleggel együtt.

Ma este már az emeletes ágyon alszanak, és hónapokig nem lesznek egyedül. Eljön a tavasz, a nyár, eljön Csonti huszadik születésnapja, már fél éve nem hagyta el a laktanyát. Bemegy a fegyverszobába, leül, ölébe veszi a géppisztolyát, megsimogatja, és a fegyver dorombolni kezd. A rakaszoknál egy dobozból elővesz három csilingelő töltényt, felbillenti a závárt, belecsúsztat egyet a lőkamrába. A fegyverraktár hirtelen kriptaszerűvé válik. Belenéz a csőbe, mint egy messzelátóba: kék tengerből, egy lány hever a fövényen, meztelenül, barnán, csukott szemmel, mozdulatlanul izzik az ég, vitorlások háromszögei, kő gurul le a hegyről, elakad egy bokorban, megcsillan a lányon a nyaklánc.

Szájába dugja a csövet, csak úgy próbaképp, szopogatja, aztán betolja egész hátulra, hogy a célgömb a fogak mögé kerüljön. Olajos íz. Megpróbálja hüvelykujjával elérni a ravaszt, de még a kengyel is messze van. Kiveszi a szájából, keresztbe fekteti a térdén, lehajol, kifűzi a cipőjét. Nemsokára jön Tóth Gáspi, ébreszti a váltást. Senkinek se fog hiányozni, talán csak apának és anyának. Nincs értelme, mondja maga elé, és az üres helyiségben senki sem mond ellent. Megint bedugja a csövet a szájába, ügyetlenkedik, nem esik kézre, nagylábujját a ravaszra teszi óvatosan. Ha nem sikerül, hadbíróság. Katonai szolgálat alóli kibúvás kísérelte. De akkor este minek pucolta ki a bakancsát? Miért adott Zakariásnak pénzt, hogy mire megjön szoliból, vegyen cigit a kantinban?

Valakinek majd fel kell takarítani, a fegyvert is meg kell pucolni, szidni fogják, káromkodnak. Az őrpapancsnokot és az ágyszomszédját ezredkihallgatásra rendelik. Feltűnt-e nekik valami, panaszkodott-e. Nem, mondják, nem panaszkodott. Örült a gyöngvéletnek. Még fütyülni is hallották. Megfényítik őket, mert nem ismerték fel, hogy egyik társuk alattomban arra készült, hogy szégyent hozzon az ezredre. Ettől aztán még az emlékét is utálni fogják. Apáék aláíratnak egy papírt, hogy elfogadják, hogy baleset történt, nem jelentenek be kárigényt.

Megnyomja a ravaszt, a fegyver megint dorombolni kezd, a következő pillanatban mintha fölrántának hátulról a fejét a levegőbe.

Fiatal srác gitározik a kocsi végében, mellette szakállas, vak férfi énekel. Megkérdi a katonákat, tudják-e, milyen a mozdonypöfögés. Csoszogni kezd a lábával a padlón, füttyönget, szuszog, dohog, olyan, mint mikor indul a vonat.

Fábián odaszól, hogy tudja-e a vécét is utánozni, mikor lehúzzák. Nem szereti, ha valaki felülmúlja a hasbeszélő tudományát. A vak férfi dühbe gurul: Varjú mondja szemedre, csecsebogyó! Megpróbálja leköpni, Fábián röhög. A gitáros belevág egy dalba, megjuhászodnak, együtt énekelnek.

Váltókon csattognak át, lassítanak, előre-hátra döccen a kocsisor, ahogy ráng a megfékezett lendület. Állnak a semmi közepén, elnyugszik minden mozgás. Zakariás megmutatja az új zsebnaptárát, amibe a naplóját írja, a régi betelt. Csonti nem kérdezi meg, hogy találkozott-e a barátnőjével, aki azt a rejtélyes szakítólevelet írta. Lehet, hogy találkoztak, még egyszer, utoljára megbeszélték

a dolgot. A lány azt mondta, szereti Zakariást, soha nem felejtí el, de lett közben valaki az életében, ne haragudjon. Nem haragszik, mondta Zakariás, de mióta van ez a srác? Mióta, már október óta. Aha, akkor az már elég tartós. Igen. Semmi baj, ilyen az élet. Hazament, otthon jókedvűen beszélgetett, ájtott két haverja, még tréfálkozott is. Eljött az idő, kikísérték az állomásra, hosszan integettek. Mikor már nem látta őket, leült a helyére, behunyta a szemét, akkor omlott rá a fájdalom. De mostanra már semmi nem látszik rajta. Megkínálja Csontit csirkecombbal, esznek némán, tépik a húst. A vonat elindul, Fábiánék kezdenek berúgni, ordítoznak. Csonti kimegy a vécére, hangos zakatolás, kemény titá-titá, a csap végén imbolygó vízcsöpp követi a vonat mozgását, a mosdókagyló szélén barna égésfoltok, ahová a cigarettát támasztják. A lecsukott vécén ülve jön rá, hogyan úszhatná meg azt a nyári éjszakát a fegyverszobában. Biztos érlelődött már egy ideje, formálódott az agyában, anélkül, hogy tudott volna róla. Tinka mesélt a battonyai tanyán a *ráéhezésről*. *Hogy kiskorában* ráéhezéssel szabadult ki az intézetből. Hiába tömték, verték, nem evett, amíg érte nem jöttek, míg ki nem vette a nagyapja. *Ráéhezés*. Olyan izgalomba jön, hogy a szíve feldobog. Az egésztest pontosan végig kell gondolni, meg kell tervezni. Nem tudhat róla senki, az éhségsztrájk futkosóval jár. Tinka is azt mondta, magányos harc. De hogy lehet feltűnés nélkül éhezni több száz ember közt? Nem, segítség kell, egyedül nem megy. Zakariás. Bernát. De van-e joga őket belekeverní? Úgy kell az egésztest kitalálni, hogy ha lebukik, ne rántsá őket magával. Kidolgozni a tervet a legapróbb részletekig, minden lehetőséggel számolva.

A vonat megáll, kiszállnak, elindulnak a laktanya felé, gázolják a latyakot a kimenőcipőkben, a Rajcsúron megállnak egy cigire. A ködben a szobrokat mint ha gyantából faragták volna. A cigarettát, levelet, pénzt a tányérsapka bélésébe teszik, és elindulnak a kapu felé.

Amilyen hideg volt novemberben, decemberben, olyan őszies a január. Kevés hó, sok eső. Csonti azt hiszi, hogy a rejtélyes, vad, groteszk szavakat már mind megtanulta, felírta, elraktározta, de aztán fegyverismeret-órán talál egy új csodát: billentyűemelő-rugórögzítő-csavaranyacsap. Aztán az a másik kettő, hallotta ősszel is, de csak most sikerült befogni őket: eszdépékáhátétées, vagyis szadzadparancsnokot helyettesítő tisztos, és hákáeszcsépéeszvé, amiről viszont egyelőre nem derült ki, micsoda. Felvillanyozták az új szerzemények, de ezzel aztán vége is, napokig semmi, nincs új tapasztalat, végtelen és unalmas szósivagtag veszi körül. „Uraim, a vikingek sose vakaróztak”. Vagy a másik: „Viri a varázslat, piri a parádé”. Ez valami olyasmit jelent, hogy hoppá, megoldottuk a problémát. „Nem bííírnék lemenni tornázni!” És ha szellent valaki: „sulc” vagy „keksz”. És a „szíjjá le!”, naponta ezerszer.

Fábián a halántékához emeli a kezét, Zakariás reflexszerűen tiszteleg, mire Fábián leveszi a sapkáját, és leporolja. Szíjjá le, mondja Zakariás, ami azt jelenti, velem szórakozol? Csak a fejem vakarom, mondja Fábián, nagyon korpás. Zakariás gondolkodik, hogy nekiugorjon, aztán inkább ott hagyja. Fábián utánafütyül, szív, mint a lányoknak.

Csonti beavatja a ráéhezős tervébe Zakariást és Bernátot, Zakariás a fejét csóválja, biztos, hogy akarja? Igen. A reggeli teát megissza, ebédnél és vacsoránál

Zakariás és Bernát befalják, eltüntetik a kajáját, vagy ő maga önti be az egészet a moslékos kukába. Vagy le se megy kajálni, elbújik a szekrényben. Részletesen kidolgozza a haditervet, első lépés: valahogy lejutni a gyengélkedőre. A ráéhezés a fő csapásirány, de több fronton is támadásba lendül. Egy: ráéhezés, kettő: vérköpés. Gyerekkorában fejlesztette ki a vérköpést riogatás céljából. Harminc-negyven erős, reszelős harákolás, és már jön is. Kipróbálja, működik. Három, ez rizikósabb: vakulás. Jelenti, hogy nem lát. Rosszul lát. Romlik a látása. De csak az egyik szemére. Az alkalmassági vizsgán kiszuperáltak egy gyereket, mert öt dioptria különbség volt a két szeme közt. Ehhez: Pitralon vagy fogkrém szembe dörzsölése. Négy: a hüvelykujja, ami még Battonyán sérült meg. Öt, idesorolja az éhezéssel kapcsolatos, várható tüneteket: reszketés, szédülés, aknavető cső cipelése közbeni colstokszerű összeecsuklás. Hat: alvászavar, pszichés tünetek, szorongás. Hét: véres széklet, létrehozása: véres köpet segítségével. Jó, ez legyen egyelőre tartalék.

Jelentkezik kihallgatásra, áll a sorban, Gyilok papa végig se hallgatja, elhajtja „a halál kóchengeres faszára”. Hallja, hogy az öreg és a lemúr hörög és vicsorog a háta mögött.

Elfogulatlan alapossággal tanulmányozza, mennyit bír a teste, hogyan reagál a kihívásra. Bernát szerint az agy ilyenkor kábítószert kezd termelni. Lehet, hogy ez a titok? A ráéhezés nem mágia, nem hat a világra, nem változtatja meg, hanem új világot hoz létre, az éhezés világát, amiben erős, mindenható és sérthetetlen vagy.

Negyedik nap, kristálytisztán látszanak a célok, minden kétely feloldódik. Miért csinálja ezt az egészet? Hogy egyedül lehessen. Ez az, ami mindennél fontosabb. Nem Kamilla, nem a barátok, a szülők, az orsós magnó. Nem. Egyedül lenni, otthon, a kisszobában, olvasni és szavakat gyűjteni, csak és kizárólag erre megy ki a játék.

Újra jelentkezik gyengélkedőre. Ha sikerül, meg kell győzni a gyenguszos dokit, hogy küldje ki a városba, a városi rendelőben meg kell győzni az orvost, hogy utalja be a katonai kórházba, ahol be kell bizonyítania, hogy alkalmatlan, és végül jöhet a mindent eldöntő felülvizsgálat az orvosezredek kara előtt.

Maláj kurva nem kéne?, mondja Gyilok papa, nem is figyel, ideges, éjjel öngyilkos lett egy honvéd a második zászlóaljából, Cselák, a gyík szemű. Egyszer Csonti nézte az ablakból, ahogy rója őrségben a hosszakat. A mosdóban találták meg szájában egy széttört pohárral, nem bírta elég apróra rágni, a csuklóját is elnyiszálta, és mikor vértől lucskos ingben-gatyában úgy találta, hogy még mindig lassan megy a dolog, felkötötte magát a csapra. Félig ülő testhelyzetben távozott az élők sorából Cselák, a gyík szemű.

Csonti öt napja nem eszik, időnként hallucinál, a feje lebeg a nyakán. Három napja megszűnt a széklete, a vizelete sárgából fehérre váltott, a tetején fehér hab. A reggeli tea után hirtelen hasgörcs, valami koppan, kipottyantott egy kavicsot. (Ül a bilin: Nyomjad, biztatja anya, nyomjad!) Elalszik a stokin ülve: a Kárpátia étterem asztalán hófehér abrosz, friss kenyér a kosárban, csillogó evőeszközök, a tányéron szendvics dagadozik, de mikor hozzá akar nyúlni, átváltozik véres bél-színné. A pincér kérdően néz rá, miért nem eszik. Közelít a keze az ételhez, ami most hirtelen mákos gubává változik. Az ételek el vannak varázsolva, ezt kéne

valahogy elmagyarázni a pincérnek. Kirohan az étteremből, a Felszabadulás tér sarkán, a közért kirakatában kerek cipók, zsemlék, kiflik, kenyerek hatalmas kazlakban, lassan elmegy a kirakat előtt, utálkozó vállvonogatással, fitymáló arckifejezéssel, irtózik a péksüteményektől, a vajtól, a párizsitól, a téliszalámitól, a szalonnától, a fejhústól. Elindul a híd felé, a Dunában egy fél disznó forgolódik, hasából sült hurkák és kolbászok lógnak.

A délelőtti elméleti foglalkozáson ki kell számolni, hány fokos szögben álljon az aknavető, hogy megsemmisítse a százötven méterre lévő ellenséges géppuskafészkét. Pofonegyszerű. Homlokráncolás, mozog a szája. Pajtás körzövel kapargatja a padot. Aknavető? Százötven? Géppuskafészek? Mit jelentsen ez az egész? Öt perc múlva dolgozatbeadás. Az izzadságcsepp a papíron sárga kis hólyagot képez.

A következő órán gázriadó, folyik tovább az oktatás, csak mindenki gázálarcot vesz, szúnyogok ülnek a padokban, beszéd helyett bugyborékoló hangok hallatszanak. Becsukja a szemét, kinyitja, nyel, összeszorítja az állkapcsát, neki nyomja a nyelvét a szájpadlásának. Az előtte ülő hátára koncentrál, a hát megmozdul, kék és ezüst fényeket szór mindenfelé. Leveszik a gázálarcot, előadás és vitakör: alegységünk dicső hagyományai, szolidaritási nagygyűlés szervezésének ideológiai kérdései, elhagyhatja-e helyét a felállított ór, ha kigyullad szemben az óvoda. Suhannak a levegőben a hangok, összesűrűsödnek és szétbomlanak, tekergő S-ek és G-ék, hegyes Z-ék és T-ék, mondatok épülnek, kunkorodva szállnak és tűnnek el. Atomvillanás jobbról, előveszel egy vonalzót, megméri a gombát, és a kilotonnás skála megmutatja, milyen messze van és mekkora.

Kikéredzkedik, hideg vizet locsol a tarkójára, a véce sarkába kuporodik, megszűnik az émelygés, nem látja senki, csönd, az ablakban szürke felhők. A semmi üres, monoton zümmögése. A feje mellett fölfedez egy lukat, egy szög helye, vagy valaki belelőtt a falba. Megtapogatja, belefúj, száll a por. Ujját beledugva méricskéli a mélységét, tágítja, de nem, hát ez nem egy ártalmatlan lyuk, jobb lesz óvakodni tőle, nagy bátran mégis belekukkant. Kék vízben úszik egy távoli sziget felé, tűz a nap, a víz tükörsima, lemerülsz, megszűnik a morajlás, hűvös, előkelő csönd, tisztán látszik a tengerfenék, a lenti dombok levegőjén lebegsz a saját árnyékod fölött. Fölkel, a sarokban álló felmosó nyelét beleilleszti, beletolja a lukba, hogy ne kelljen néznie. A nyél vízszintesen mered ki a falból. A hadnagy az ajtóban áll, arcára szavak vannak tetoválva, hűledezés, döbbenet, megrökönyödés, undor: Maga mit művel itt?

Késő délután megint hívhatja Bok százados. Az ebédlő mögött söpröget, odajön egy altiszt, hogy ismer-e egy bizonyos katonát. Rövid gondolkodás után: Igen, ismerek, én vagyok az.

Úl a folyosón, a vitrinben trófeák és drótból hajlított Foxi Maxi. Az írnok két ujjal gépel, nyugodt, takarékos mozdulattal szétszedi az összeragadt betűkarakat. Kezét egy kendőbe törli. Hátranéz. Észreveszi Csontit a folyosón, feláll, becsukja az ajtót. Halkabban, de továbbra is hallatszik a gépelés.

Nyílik Bok százados ajtaja, Csonti tiszteleg, keményen, katonásan, Bok százados betessékeli. A dohányzóasztal terítőjén a metszett vázában ugyanaz a csokor, mint legutóbb, csak csonttá száradva. Formális bevezetés után, hogy van, jelen-

tem, jól, Bok százados megkérdi, mi lenne, ha játszanának. Most nem gulyáslevest, hanem kávéillatot szusszant a levegőbe. Az lenne a játék, hogy ő, Bok százados szavakat mond, és Csonti elmagyarázza őket. Pontosabban fogalompárokat fog mondani, és Csontinak meg kell határoznia a hasonlóságokat és különbségeket. Szópárokat kezd sorolni, szép, csúnya, okos, buta, gazdag, szegény. És: kém, hírszerző. Kém, hírszerző? Csonti tanácstalanul néz. Mi a különbség a kém és a hírszerző közt?, kérdi Bok százados. Kém, hírszerző, kém, hírszerző, mondogatja Csonti maga elé, csikorognak a kerekek az agyában.

Maga magyar szakos lesz, ugye?

Igen.

Erzékeli a különbséget? Kém, hírszerző.

Adatokat kifürkésző személy.

Adatokat kifürkésző személy. Helyes, de mit fürkész ki az egyik és mit a másik?

Titkot, mondja Csonti.

Titkot, de milyen titkot az egyik és milyen a másik?

Csönd.

Katonait.

Jó, hagyjuk, mondja a százados. Sóhajt. Tép egy papírfecnit, galacsinná gyúrja, bedobja a szemétkosárba.

Honvéd elvtárs, most jól figyeljen.

Tíz percig beszél megállás nélkül, felvázol egy lehetséges jövőt Csonti számára. Nem radaristának akarja beszervezni, hogy jelentsen a század belső életéről, annál komolyabbak a tervei. Ez az új, titkos élet azzal a mesés fordulattal kezdődne, hogy minden további nélkül lehátékázzák, holnap hazamegy, és pár héten belül hivatalosan is leszerelik. Tavasszal részt vesz egy tanfolyamon, ősztől járhat a főiskolára, mintha mi se történt volna. Már a tanfolyam alatt fizetést kap, amit a főiskolás évek alatt és utána is folyósítani fognak a számára. Bok százados megnevez egy hozzávetőleges összeget, ami megegyezik apa és anya jelenlegi fizetésével. Igen, lehet tanár, újságíró, művész, tudós, amihez kedve, tehetsége van, mindenben segíteni fogják, megvalósíthatja az álmait, utazhat, élheti az életét, csak időnként találkozni fog valakivel, egy „munkatárssal”. Lesz tehát egy kis mellékállása jó fizetéssel, amiről nem tud senki.

Csonti arra gondol, hogy akkor ez most már a *ráékezés* eredménye? Hogy ez tényleg működik? A vacsorát és a holnapi reggelit már megeheti? Bok százados még beszél, de ő már nem hallja. Aztán a százados elhallgat, szusszant, kávéillat terjeng, várakozón néz. A szeme a sárga kis pöttyökkel mély és üres, ajka fölött izzadsággömböcskék. Valamit mondani kéne. Csonti fülében visszhangzanak az utolsó szavak, foszlányokból rakja össze a mondat értelmét, valami olyasmi, hogy nem kell azonnal válaszolnia, kap néhány nap gondolkodási időt.

Elalvás előtt egy szót ismétелget, *gaki, gaki*, valahonnan ismerős. *Gaki*. Felül, és kimondja a horkolástól zengő körlet levegőjébe: *Gaki*. A szó világít a sötétben. Meresztgeti a szemét, a szó él és ragyog, és ettől hangosan fölnevet. De mit jelent? Ki kell találni a jelentését! Nem lehet *rohamosztag*, nem lehet *tollfosztás*, nem lehet *bikaviadal*. Nem tudja, mit jelent a *gaki*, de nem baj, alszik rá egyet, és hol-

nap megajándékozza egy szép jelentéssel. Próbál aludni, de nyugtalanítja ez a bizonytalanság, ez az eldöntetlenség, belédőf a szó, *gaki, gaki*. Könnyű kitalálni, hogy mi *nem* a *gaki*, de fene tudja, hogy micsoda. Rágódik a problémán, egyetlen tárgy, egyetlen jelentés se méltó e ritka szóhoz. Nem lehet *disszidálás*, nem lehet *dohánygyár*, ha ilyesmi lenne, már rég kiderült volna!

Gaki.

Abbahagyni ezt a hülyeséget, hajnali négy, másfél óra múlva ébresztő.

A *gaki* nem *pamut*, még hogy *pamut*! A *gaki* végtelen messze áll attól, hogy *pamut* legyen!

Nem jut eszébe. Nyugi. Nyugi!

Abban a pillanatban beugrik, hogy Zakariás mesélt a *Gakiról*, az Éhezés Szelleméről a répaföldön. *Gaki* az Upanisádokban Éhezés Szelleme, be is írta otthon a dossziéba. *Gaki, Gaki!* Boldogan bekapja a mutatóujját, belefeledkezik a cucliczásba. Valami illatos és gömbölyű bújik mellé, Brigitte Bardot-t öleli, de ahogy kinyitja a szemét, a látomás szertefoszlik. Az ügyeletes felkapcsolja a villanyt, és üvölt.

A reggeli kakaó édes íze szinte felrobban a szájában.

Bernáttól kap egy rágót, ez segít, de aztán véletlen lenyeli. Kivesz egy citromhéjat a szemetesből, azt szopogatja.

Gyiloknak a kihallgatáskor egy rozsdás vasdarab áll ki a halántékából, és nem engedi gyengélkedőre.

A véce tükrében nézi magát, íme, *Gaki*, az Éhezés Szelleme, *Gaki*: arcod befelé kerekedő csésze, *Gaki*, agyad tök, tested szilvalekvár. Összeszorítja az állkapcsát, a *Gaki* most lemerül, a mélyben várakozik.

Este megkérdi Zakariást és Bernátot, hogy milyen szeretkezni, milyen érzés. Ezt még szeretné megtudni. Mint a földrengés, olyan? A vikingek sosem vakaróznak, mondja Zakariás, ami azt jelenti, majd megtudod, haver.

A lemúr és az öregember egész nap szorosan mellette van, de éjszaka bekóborolják a laktanyát, és rosszkodnak. Az üti a zászlóaljnaplót olvassa az irodában, mikor megjelenik a lemúr, összeüt egy cintányért, és az üti székestül hanyatt esik. Az őrszobában a beérkező őrárat egy meztelen, szakállas öregemberre bukkan, ül az egyik priccsen, és imádkozik. A katonák kihátrálnak, a szolgálatvezetőt hívják segítségül, mire visszaérnek, az öregnek hűlt helye.

Jelentések, jegyzőkönyvek készülnek, kihallgatják az őrséget, az ügyeleteseket, a tanúkat. Bok százados irányítja a vizsgálatot, a nyomozás egy helyben topog. Megérkezik Pestről a minisztérium fekete Volgája három per négyes tisztekkel. Katonai elhárítás, átveszik az ügyet. A tiszti lakótelepen szállnak meg, már első éjszaka riasztják őket. A harcokszibázison egy lemúr maki ül a T34-es ágyúcsövén, csikos farka lelóg, szeme világít. Két szakasz katona közelíti meg előreszegzett géppisztollyal, mögöttük a tisztek, de a lemúr eltűnik. Átkutatják a laktanya minden négyzetcentiméterét, hiába.

Csonti a felfordulást szürke ködön keresztül érzékeli. Egyetlen cél lebeg előtte: eljutni a következő kihallgatásig. Pitralont és fogkrémet dörögöl a szemébe, vörös és duzzadt, de Gyilok papa azt mondja, ha megvakul, még mindig lehet távirás. A laktanya eltávolodik, felülről néz a többiekre, az éhezés tornyából. A tükör előtt állva kihúzza a bőrt a nyakán, úgy marad, egész lassan, milliméterről milliméterre

csúszik vissza. Elszív egy cigit, az ujjbegyét rágcsálja, füstöltkolbász-íze van. Úgy tűnik, a *ráéhezéssel* kudarcot vallott. Nem tud lejutni a gyengélkedőre, és a reggeli kakaók, teák, tejeskávék fenntartják alapjáraton a testi üzemet. Most kell valami végső és zseniális ötlet. Olyan hatást kell kiváltani, amitől Gyilok papa fejében elhajlik a fémdarab.

Három nappal később áll a sorban, felkötött kézzel, előre-hátra dülöngél. Mellette Rab honvéd egy levelet szorongat, beteg nagymamájához kell hazalátogatnia. Ma nem Gyilok papa, hanem Bilux százados vezeti a kihallgatást. Bilux szeme, arca, egész lénye tikkell, piros vérhullámok csapnak át rajta. Néhány éve egyik katonája mögé lopózott, mert arra gyanakodott, hogy cigarettázik őrségben. A sapkarózsáján ment keresztül a golyó.

Mellette áll az irodista, beírja a századnaplóba a parancsokat. Csonti tisztelg, és jelenti, hogy tegnap délután leesett a lépcsőn, engedélyt kér sérült kezével gyengélkedőre menni. Mutassa, mondja Bilux, és egyszerre két szemmel kacsint. Csonti arcában is rángatózik egy ideg, csak nehogy Bilux gúnyolódásnak vegye.

Rab honvéd is odasandít, és mikor meglátja, mit rejt a kötés, felnyög. Az irodista is hátrahőköl, azt a kurva! Bilux elsápad, pocakját hirtelen behúzza a zubony alatt. Sten fszát! Arca különböző érzelmeket fejez ki gyors egymásutánban, döbbenet, düh, részvét, undor. Leveszi a tányérsapkát, hátrasimítja a haját, jól van, elég, kösse már be! Tiszteleg, továbblép. Az irodista körmöl. Csonti lassan leereszti a kezét. Rab honvédot Bilux végig sem hallgatja, a haldokló nagymamánál ordítva rásóz két hét lafót.

Csonti kifigyelte, hogy a klubszoba asztalfiókjában van egy kalapács. Ezt a kalapácsot kellett megszerezni. Zakariás először nem vállalta, megpróbálta lebeszélni, gondolkodási időt kért, végül belement. Vasárnapra tűzték ki az akció időpontját, a délutáni szabadfoglalkozás alatt a körletek üresek. Szerencsájuk volt, sütött a nap, mindenki lement a sportpályára, a kantin környékére. Csonti maga hozta el a kalapácsot, Bernát állt az ajtóban, tiszta a levegő.

Kezét a vaságy élére tette, Zakariás keresztben ráfeszített egy sarokvasat, először semmi, aztán hideg, fehér fény futott végig a karján, a gerincén, és vissza az agyába. A lemúr a mellső lábát fülére szorítva nyüsztetett, az öreg kiiskolt a körletből. Mikor magához tért, a földön feküdt, csukott szeméből folyt valami, egy ágyat rugdosott a lábával, az ágy elcsúszott a helyéről, és a szomszéd ágynak ütődött. Valaki segített felülni, a falnak támasztotta a hátát. Bernát hajolt fölé, valamit kérdezett. Ő lenézett a kezére, éppen átvérzett a rátekerített zsebkendő, és akkor bevillant egy emlék. A lépcsőházban ül, kezében egy kavics, barna homokkő kis lukakkal, jön egy lány fentről, nagyobb nála, a negyediken lakik, odahajol, egyenként hámozza le az ujjait, mit szorongatsz, megmutatod, mereven az arcába néz, és azt kérdezi, egy kavicsot csókolgatsz? Leszalad a lépcsőn, a kanyarból még visszanéz, és eltűnik.

A körletben várakozik, egyedül, isten tenyerén. Az öröm szinte megbénítja. A többiek alaki foglalkozáson, Zakariás és Bernát már biztos tudja a hírt. Felhallatszik, hogy az ebédlőnél a szolgálat bádogkannákkal csörömpöl. Áll az ablakban, az udvaron zöldre festett huzaltartó cölöpök, virágágy. Kinéz a folyosóra. Nem

látja a napost, kihalt az épület, egy pisszenés sem hallatszik, csak a huzat jár lassan föl-alá, ködszagot hoz a lépcsők felől.

Odamegy, újból eljártssza a jelenetet. A saját részét és Biluxét is. Utánozza Bilux mozdulatát, mimikáját, elsuttogja a szavait. Sten fszát! Végül kimondja a varázsigt: Gyengélkedőre engedem. Gyengélkedőre engedem. Gyengélkedőre engedem.

Bemegy a mosdóba, a csapok sóváran csücsörítenek a fémvályúk fölött. Pöceszag és gyökérkefe. A lefolyó sötét pupillája, mint az örvény, behúzza a tekintetét: napfényes terasz, a távolban a tenger kékje, az asztalon kicsi, fekete skorpió emelgeti a farokszelvényét, ő leborítja egy pohárral, papírt csúsztat alá, kidobja, lent egy asszony áll virágmintás kartonruhában, mi az, kérdi, mit dobott le, fölé hajol, a skorpió a fal felé igyekszik, ő is szereti az állatokat, mondja a nő, és mosolyog.

Nem sokára indulnia kell, két eü-tiszt („dögész”) dolgozik a gyengélkedőn, Mengele százados és Szadi őrnagy, Szadi mindenkinél „áttételes szimulációt” állapít meg, és Kalmopyrint ad.

Ellenőrzi a fürkékét, hogy üresek, krákogni, harákolni kezd, beleköp a vályúba, lemossa a véres nyálat.

Tudatosítja, hogy a bal szemére alig lát. Begyakorolja sorban a betegségeket, a kéz, a vakulás, a vérköpés, ábécésorrendbe rakja őket, álmatlanság, fogyás, étvágytalanság, szédülés: á, f, é, sz. Príma. Áfész. Könnyű megjegyezni.

A gyengélkedő félreeső épületében hatan várakoznak a fehér székeken. Egy eü-katona mossza a folyosót, tőkös nővér. Mengele az ügyeletes, ez megint csak szerencsének számít. Itt, a széken ülve tudatosul benne, hogy tegnap óta egyedül van, a lemúr és az öreg eltűntek. Teljesen egyedül jött le a gyengélkedőre, és teljesen egyedül ül a széken. Dúdol, hogy ébren tartsa magát. Lüktet a keze. Ott voltunk boldogok, hol az öreg Tisza ballagott.

Utolsó előttinek hívják be, és minden nagyon simán megy. Finom iroda- és gyógyszereszag, Mengele civil módon, emberségesen bánik vele. Kövérkés arc, őszülő halánték. Mikor meglátja Csoni kezét, a többire, az áfészre alig kíváncsi. Beutalja a városi kórházba, sebészet, szemészet, belgyógyászat. Elkísérje-e valaki. Nem, köszönöm, odatalálok. Ha visszajön, behozza ide a leleteket. Értettem. Távozhat. Mengele tisztelgés gyanánt lezseren fölemeli a mutatóujját.

Átvág a Rajcsúron, elmegy a szobrok mellett, köp egyet, már nem véres, a kórházban újra be kell üzemelni a torkát. Áfész. Bekukkant a pinceborozó ablakán, összerándul a gyomra, Gyilok papa áll a fabulonos plakát alatt. Első reflexe a menekülés, mégis marad, nézi fentről az öreg obsitost. Félig háttal fröccsöt iszik, egyenruha helyett tolldzseki, cigaretta füstöl a kacska kezében. A pultos felszúrja a blokkot a szűrőszegre, kimér neki még egyet a pultba süllyesztett tégelyből. Felesége nővérét temetik Magyarfalván. Mellrák. Kivett egy nap szabit, indulás előtt beugrott egy pohárra.

Csoni a cukrászdában vesz egy kókuszgolyót, kis falatonként, óvatosan, morzsánként eszegeti. Puha és illatos, értelmetlen büntudata támad, hogy eszik, hogy föladta. Eszébe jut a lemúr, aki egy fűszállal cseppenként szedegette ki a tejet a kókuszdióból.

Régi téглаépület egy mellékutcában, a rácsos nagykapu zárva, egy kisebb ajtón kell bemenni, kórházzag, gurulós ágyon lepedőhalmot tolnak. A sebészeti ambulancia vécéjében krákogja fel újra a véres slejmet.

Néhány óra múlva jön le a lépcsőn, sántikál, a tetanuszt egyenesen izomba kapta. Villanásokra emlékszik, vérvétel, a nővér azt mondja, ne féljen, Ica néni szépen szúr. Észreveszik Frici filmes ingét, mi ez, maga két inget hord? Röntgenfelvétel: *fraktúra* a jobb kéztőn. Bal szemmel alig lát, ezt könnyű szimulálni, jobbal viszont a vonal alatti betűket is sorolni kéne, hogy meglegyen az öt dioptria különbség. Várakozás közben bemagolja a jeleket. Vissza a sebészetre, ül a fertőtlenítőszagban, kitepi a kabátja zsebét, és rágni kezdi. Elalszik, Kamillával állnak a vizes kövek közt, hallgatják az áramlás kövér kotyogását, az apatikus mormolást, és nem mernek belegázolni. Fölébresztik, sárga folyadékba mártott gézzel kenik a sebet a kezén, egy gyakorlóruhás kiskatona ül a sarokban, közönyösen nézi. Műteni kell, mondja az orvos, most mindenesetre összevarrom. Érzéstelenítő, és a recsenés, ahogy a tű a bőrbe hasít.

Többen vannak az utcán, mint délelőtt. Jönnek munkából, asszonyok cekkerrel, suhancok, lányok, iskolások. A sarkon egy bisztró sárga cégtáblája, az asztaloknál emberek ebédelnek. Rántott húst kér főtt krumplival és egy üveg Balatoni Világost. Nem könnyű fél kézzel enni, és furcsa ellenállást kell legyűrníe, a szája, a nyelve, a foga elszokott az evéstől. Harapás, rágás, nyelés, harapás, rágás, nyelés, enni kell, különben nem tudja megvalósítani, amiért eddig éhezett. Zsebében leletek és egy beutaló a megyeszékhely katonai kórházába. Egyre mohóbban fal, rágás nélkül nyeli a húst, mint egy emberevő, a nő a pult mögül figyel, ezeknek a szerencsétleneknek nem adnak enni odabent? Csonti fölnezi, megáll a falat a szájában, a nő lesüti a szemét. Hirtelen vad hányinger, a vécében guggol, öklendezik. Ül a lehajtott vécédeszkán, a roham utóhullámai. Lenyugszik, bámulja a falon a gyufával pingált szőrös rombuszokat.

Fizet, kint az utcán megint érzi az undort. Próbálja visszafojtani, nyeldekkel, térdre esik, és vakon adja ki magából az étel maradékát. A nő a bisztró ajtajában: Nem kér-e egy kis forralt tejet? Visszamegy, a nő eltűnik a pult mögül, nem sokára előjön egy pohár tejjel. Kortyonként, lassan igya, mondja.

Fizetni akar, a nő nem fogad el pénzt.

Elindul vissza a lactanyába, vesz egy rágógumit, jó a mentol, megnyugszik a gyomra. Beviszi a pecsétes kórházi beutalót az irodába, az írnok lába az asztalon, keze összekulcsolva a fején, szeme csukva. Kérek engedélyt, kezdi Csonti, mire kinyitja a szemét, és rákiált: lelépni!

Fekszik az ágyon, mindjárt takarodó, megette a vacsora felét, jólesően melegít. Valami világosság jön be kintről, felkönyököl, fényesen havazik odakint, sűrű kavargásban, összetapadt csomókban omlik alá.

Másnap délre kisüt a nap, már csak néhány fehér folt virít a végtelen és sáros mezőkön. A vonat szemben lévő ülésén egy középkorú házaspár, a férfi kotorászni kezd a zsebében, a nő azt mondja, nemdohányzó, mire a férfi abbahagyja a keresgélést. Csonti a feliratot nézi az ajtó fölött. Próbálja beerősíteni a jobb szemét, de nem látja a betűket, nem tudja elolvasni, nyomkodja a szemét, bandzsít, nem megy.

A rendelő előtt ül, most dől el a sorsa. Behívják, a műszer, amivel a dioptriát mérik, a fal mellett áll, tompán, hidegen. Nézőkéi csillognak, kábel tekeredik ki a hátuljából. Most veszi észre a másik betűtáblát az ajtó takarásában. Eddig azt hitte, egy tábla van a vizsgálóban, szemben, az ablak mellett, annak a betűit már napok óta kívülről fújja, ezen viszont teljesen mások a betűsorok.

Balázs doktor a hogyléte felől érdeklődik, aztán leülteti a forgószekébe, és az ajtó mögötti tábla felé fordítja. Csonti az ajkába harap, vékony, forró sugár fut végig a nyelvén, ez kicsit megnyugtatja. Az orvos ellenőrzi, hogy az atropin kitágította-e a pupilláját. Jegyzetel, majd fölteszi a fémkeretet Csonti arcára, sötétlencsét tol bele balról, a középső sort kell olvasnia. Most kellene látni, amit nem lát, hunyorog, erőlködik, taláломra mond egy u-t, egy k-t, az orvos átteszi a sötétlencsét a másik szeme elé, most viszont nem szabad látni, amit lát, ez megy flottul.

Előkészülnek a vizsgálat érdemi részére, Csonti a műszer elé ül, az állát letámasztja, és belenéz. Naplemente a kék horizonton, a sikátorokban árnyékok imbolyognak, harmonikaszó, hujjogás, halászhajó úszik az öbölbe, a hullámok legyezőszerűen terülnek szét. Balázs doktor is belenéz a fémdobozba a túloldalról, fogantyúkat teker, gombokat nyom, kigyullad egy zöld lámpa, eltűnik az öböl. Holdbéli táj, a szemfenék domborzati képe. Nézzen föl, nézzen jobbra, hunyja le, nyissa ki, kövesse a zöld fényt a tekintetével. Időnként leír valamit. Végeztünk. Kikapcsolja a zöld lámpát.

Az íróasztalhoz megy, nem látszik rajta semmi érzélem. Csonti is föltápaszkodik, áll a szoba közepén, nem tudja, hova nézzen. Összekulcsolja a kezét. Balázs doktor zárójelentést ír. Csonti szimulált, hülyének nézte, átvágta. Haditörvénytűszék.

Már azzal is kiegyezne, ha visszazavarná a laktanyába.

Nagyapjával sikerült találkozni?, kérdi az orvos írás közben. Csak telefonon beszéltünk, üdvözli a doktor urat.

Ez a nem létező nagyapa az első találkozásukkor került szóba, akkor *lett*, tíz nappal ezelőtt. Csonti a kórházba érkezve először is evett egy körözöttes zsemlét a büfében, majd egyenesen idejött a szemészeti osztályra, ahogy belépett, memorizálni kezdte a falon lógó tábla betűsorait. Bemutakoztak, az orvos keze nyirkos, puha volt, szeme alatt táskák. Elnyűtt és intelligens. Elolvasta a beutalót, aztán leültette Csontit a tábla elé, és Csonti, már nem először, próbálta látni, amit nem lát, és nem látta, amit látott. Balázs doktor megkérdezte, laknak-e rokonai a városban. Pár éve múltott egy ugyanilyen nevű idős bácsit. A nagyapám, hazudta kapásból Csonti. Hogy van? Jól, köszönjük.

Befekszik hozzáuk néhány napra, most ezekkel a papírokkal menjen a nővérpulthoz, kijelölik az ágát, holnap kezdődnek a vizsgálatok. A többi problémájával, itt a felkötött keze felé bökött, lemegy az ambuláns rendelésre.

Az ablak melletti ágyat kapta, az ágy végében kampón üres láztábla, a vizsgálat rubrikában rövidítés: „atr”. Atropin, mondja a fiú a szomszéd ágyon, atropinnal fogják kitágítani a pupilládat, hogy megnézzék, pontosan hány dioptriás. Hoppá.

Kipakolt, elrendezkedett, próbált nem gondolni az atropinra. Mikos Laci is így fekszik valahol, egy másik kórházban, bár lehet, hogy neki van külön szobája.

Bejött egy nővér egy dobozzal, kiosztotta a lázmérőket, és láthatóan nagyon vigyázott, hogy ne érjen senkihez. Úgy adta a lázmérőt, úgy igazította meg a párnát. Tíz perc múlva visszajött, elvette a lázmérőket, bejegyezte az adatokat a kórlapokra. Senki nem beszélt, mindenki őt nézte.

Másnap délelőtt nagyvizit, a főorvos hátratett kézzel sétált az ágyak közt, ségégei latin szavakat mormoltak a fülébe. Csonti később lement a sebészetre, újabb röntgen, nem gipszelik be a kezét, műtét lesz, elszakadt az ín, várni kell az időpontra. Délben ételszag, edénycsörömpölés kúszik be a folyosóról a kórterembe, gurigás kocsin tolják be a tükörtójást spenóttal. Reggel, délben, este kapja az atropint.

Ahogy teltek a napok, összeismerkedett a betegekkel, új szavakat tanult, káká: katonai kórház, hikomat: beteg katona. Aki régen van bent: hikomat dölux. Mindenki arról ábrándozik, hogy leszerelik, de közben pontosan tudják, hogy senkit se szerelnek le, mindenkit visszaküldenek az egységéhez. A lényeg, minél tovább húzni. Heveny faszrázás, herevere, ezek is új szavak.

Állítólag tavaly volt valaki, hetekig feküdt az osztályon, végül leszerelték. Akkusav fröccsent a szemébe. Lefüveztek, ezt olyan hangon mondták a hikomatok, mintha azt mondanák, szentté avatták. Sokkal gyakrabban fordult elő, hogy leszerelés helyett futkosóra vágtak katonákat. Az egyik marokszám ette a Márka-kupakot, a másik a fogára kötött cérnán szalonnabőrt lógatott a gyomrába. Gyors operáció, és a kórházból egyenest vitték fel őket rabszállítóval a Fő utcába.

Csonti az egyik szobában lát egy embert, a lába ujjáig gipszbe van pólyálva. Harcászati gyakorlaton érte baleset a Bakonyban. A feje is gézben, csak egy üreg nyílt a közepén, amiből halk harákolás hallatszott. A nővérek ide támasztották a hőmérőt. Az állványról sárga lé csöpögött, alul egy csövön ugyanolyan sárga lé folyt az ágy alatt álló edénybe, mintha ugyanazt a folyadékot forgatták volna át rajta. Mi lenne, ha bedugna egy cigit a szájába, vajon meg tudná szívni?

Este a dohányzóban ül, serceg a neon, kezébe vesz az asztalról egy régi, szakadt *Ludas Matyit*. A címlapon óriás mellű nő, az ágyéka körül legyező alakban szétfutó ráncok. Szinte megfogható, húsos test. A ruha megfeszül a tökéletes esésű melleken. Árnyékolt félkörök és pontocskák sejtetik a rugalmas, piros mellbimbókat. Bámulja a rajzot, de tekintete hiába próbál a ruha alá férkőzni. A bizsergés a hasában kellemetlen, tompa nyomásba megy át. Kitépi a rajzot, sokáig nézi, aztán hirtelen összegyűri, addig gyömöszöli, míg puha papírgolyó nem lesz belőle. A sarokba dobja, a falról visszapattan, mint mikor Bok százados nem talált be a szemetesbe. Feláll, rátapos a galacsinra. Masszává őrlí a talpa alatt.

Lefekszik, csönd van, nem mer elaludni, éjszaka az elfekvőből éjjeli sétára indulnak a csontvázak, nem találják vissza a végéből, befekszenek idegen ágyakba. Már kétszer arra ébredtek, hogy valaki kiabálva hívja a nővéreket, mert egy múmiát talált maga mellett.

Azt álmodja, hogy kint vannak a répaföldön, Gyilok papa sorakoztatja a századot egy sátor előtt, és azt mondja, bent van egy nő, és most sorban mindenki megbassza. Mikor hátul távozik valaki, Gyilok papa suhint a lovaglóstorral, és azt kiáltja: Következő! Csonti az utolsó, százszor hallja a kiáltást, következő!, mire sorra kerül, már csak ő van egyedül a répaföld közepén. Következő, kiáltja

Gyilok papa, és ő szétnyitja a ponyvát. Egy ágy van bent, valaki hason fekszik rajta, hosszú haja az ágytámlán, gyöngysor a nyakában. Mikor hozzáér, a lánc elszakad, a gyöngyök szétgurulnak, ahány szem annyifelé. Négykézláb szedi össze őket, és hallja, hogy közben a lány fölötte, az ágyban felnevet.

Másnap reggel a nővér, aki nem ér hozzá a betegekhez, az ágya mellett állva a lázmérőjét próbálja leolvasni. Csonti elképzeli, mikor reggel öltözködik, semmi nincs rajta, csak egy tenyérnyi bugyi. Belopja kezét a nő térde közé, és a szoknya alatt, mintha csak véletlen lenne, fölfelé csúsztatja. A nővér felsikolt, a levegőbe szökken. Szégyellje magát! Dúlva-fúlva távozik. Mikor legközelebb bejön, még mindig sistereg. Azonnal feküdjön vissza az ágyba, kiáltja Csontinak, aki az ablakban áll. Doktor úr, nem akar visszafeküdni az ágyába! Az orvos felhúzza nedves ajkát domborodó, nagy szemű fogsorán, a táskák a szeme alatt pirosan fénylenek. Feküdjön le, mondja szelíden, mindjárt nagyvizit.

Nagyvizit után egy villanyszerelő jön a kórterembe, elromlott a kapcsoló. Mozdulatai nem gyorsulnak, nem lassulnak, látszik, hogy soha nem fárad el. Nem tart szünetet a könyörtelen, módszeres, egyhangú ténykedésben. Nyilvánvaló, hogy napokon, heteken, éveken át képes megbízhatóan, csüggedés nélkül kapcsolót szerelni. Csonti lehunyja a szemét, csak a neszekre figyel. A kezek surrogása, az alkatrészek finom, tébolyító zörrenései, a lélegzetvétel ritmusa. Egy csavar az ágy alá gurul, a villanyszerelő lehajol, verejték és nyirkos fémszag árad belőle.

Csonti elalszik, álmában estélyi ruhából kivillanó fehér húsokat lát, félhomályos szobákban, betűmintás lampionok fényében nők ülnek a pamlagokon.

A villanyszerelő eltűnt, nemsokára ebéd. Kimegy a vécébe, megnézi a pupilláját, tényleg kezd kitágulni.

Megpróbálja felhívni Kamillát a porta melletti fürkéből, az anyja veszi fel, Kamilla nincs otthon. A hangja hideg, nyilván a szekrény alá bedobált sütemények miatt. Üzenetet hagy, kórházban van, majd később újra próbálkozik. Zsuzsi néni hangja megenyhül, kérdi, mi baja. Miközben beszélnek, Csonti végig érzi, hogy az asszony tudja, miért telefonál. Mert magányos, és minden éjjel magömlése van. A kórház csak zsarolás. Szégyenletes, hogy ilyen átlátszó.

Krámer Feri, az ágyszomszédja este körbekínál egy üveg barackpálinkát. Kérdegeti Csontit, hol szolgál, milyen a kiképzés. Laza, mondja Csonti, egyszer őrségben lazán beleszart a futóárokba, be akarták szervezni spiclinek, lazán leépítette az ürgét, külső körletrendezés közben jó beszipuzott, az is nagyon laza volt. Krámer is sztorizgat, sorozásnál rövidlátással próbálkozott, az orvos azt mondta, közelharcban jó lesz. Valami Braunsteiner nevű gitárosról mesél, aki szabályosan belebetegedett, hogy bevonuláskor levágatták a haját. Az idegesség a gyomrára ment. Nehéz volt vele egy körletben. Ha tánczene ment a megafonban, minden együttest leszólt.

Villanyoltás, fekszenek a sötétben, Krámer kásás hangon dünnyög, ismert egy Tünde nevű lányt, és hogy szép volt ez a Tünde gyerekkorában, azóta nem látta, biztos férjhez ment. Kiürül az üveg, kéne még valami. Csonti felajánlja, hogy megtanítja Krámer a „fújni”. Törökülés, levegővétel, mutatóujj a szájba, mintha cumiznál, fújod, és elájulsz. Az a jó rész, mikor felébredsz. Ha nem kap-tál agyvérzést. Mintha órák teltek volna el néhány másodperc alatt. Csonti be-

mutatót tart, Krámer azonnal vállalkozik, hogy ő is kipróbálja. Hanyatt dől, mint a zsák. Zavaros tekintettel, vigyorogva tér magához.

Ettől kezdve minden este fújnak. Először csak ketten, aztán mindenki. Krámer úgy rákap, hogy már napközben is csinálja. Az a jó benne, hogy nem lehet lebukni. Nincs szaga, nem kerül pénzbe, nincs bizonyíték, nem lehet kimutatni, nincsenek következmények. Bejön a nővérke (újabbán kesztyűben hozza be a lázmérőt), a hikomatok ájultan hevernek szanaszét, mi ebben a feltűnő?

Csonti megmutatja nekik a filmszalagból készült, Brigitte Bardot-s ingét, még tovább nő a tekintélye a kórteremben.

Krámer megkapja a zárójelentést, hazamegy néhány nap szabadságra, aztán be kell vonulnia, meggyógyult. Címet és telefonszámot cserélnek, majd keresik egymást leszerelés után, soha többé nem találkoznak. Csonti pupillája másnapra úgy kitágul, hogy a szivárványhártya alig látszik. Közeleg az igazság pillanata, várja Balázs doktor rendelőjében a fényes műszer, a dioptriamérő, tömzsin és fenyegetőn. Közel hajol a végében a tükrőhöz, hátha meglátja a sok kis műtyűrt a szemfenéken, a pirinyó kis hajóroncsok kitüremkedéseit. Végiggondolja, hogyan is áll e pillanatban. A vakulás mellett van a kézműtét, a vérköpésről lemondott, az álmatlanság, fogyás, szorongás miatt tegnap volt az idegosztályon doktor Harmathnál. Doktor Harmath vastag szemüvege mögött a szeme akkora volt, mint a tükrőtojás sárgája. A térdén kockás jegyzetfüzet, a tollát kocogtatta, ahogy Csonti válaszolt a kérdésekre. Előrehajolt, hátradőlt, eltöprengett a válaszon, lefirkantott valamit. Közönye mögött mintha viszolygás lett volna, a viszolygáson túl pedig düh. Fizikai vizsgálatok következtek, fényes kiskalapáccsal térden csapkodta Csontit, aztán követnie kellett a tekintetével egy Parker-tollat.

Nagyvizit után Balázs doktor rendelője előtt ül a fehér padon, most fogják elvégezni a műszeres vizsgálatot. Érzi, hogy a padok léceitől csíkok keletkeznek a combján. Jön a nővérke, klumpája minden lépésnél odakoppan a kőhöz, kérdi, hogy a doktor úrra vár-e. Balázs doktor most is kezét fog vele, és a tenyere most is nyirkos. Végzi a vizsgálatot, közben időnként leír valamit, Csonti tengeri öblöt lát, aztán a holdbéli tájat szemfenéken, és most a szoba közepén áll. Az orvos fölpillant az íróasztal mögül, és azt mondja, furcsa, de a műszeres vizsgálat nem azokat az értékeket mutatta, amit a betűtáblán mértek. Megint írni kezd. Papírokat tölt ki, aláír, pecsétel. Serceg a toll. Csonti a tenyerébe váj a körmével, teste, mint a hegyi kristály, a legkisebb érintésre szétpattan, zúg a füle, nem érti, az orvos mit beszél. Zárójelentés, szabadságlevél, katonakönyv. És akkor, nem is hallja, inkább meglátja a levegőben álló szavakat: felülvizsgálati bizottság.

Egy óra múlva, anélkül, hogy a kezét megműtenék, saját felelősségére elhagyja a kórházat. Visszanéz az utcáról, ott az ablak, ami mögött az ágyát talán éppen most húzzák át. Egy másik katona jön mellette, az is visszafordul, és azt mondja vigyorogva, eüszabi, káká, megyünk haza, pápá.

Tíz nap múlva megy vissza a laktanyába, hogy leadja a fölszerelését, vagyis lehátékázzon, de már nincs szalmazsák az ágyán, még a derékaljat, az aljtakarót is ellopták. A kaszárnya, a körlet, a bajtársak álomszerűen ismerősek. Este a csupasz sodronyon alszik. Arra gondol, az őrseg holnap nem fogja kiengedni, letar-

tóztatják, elkobozzák a zárójelentését, vicc volt az egész, átverés, rajta röhög az egész néphadsereg.

Tegnap este a Szent István körúton, a Berlin étteremben a pincérnő mosolygott, ahogy letette elé a sört, megvacsorázott, elszívott egy cigit, később átsétált a Margit hídon Budára. Most ezek a maguktól értetődő dolgok, pincérnő, étterem, Margit-sziget, a rakpart fényei mintha megint nem lennének valóságosak. Úgy néznek rá a társai, Mótrik, Rab, Varró, Tóth, hogy megáll a tekintetük az arca előtt egy arasszal. Nem szólnak hozzá, nincs ott. Kísértet. Fábián is rosszkedvű csodálkozással bámul rá, mintha nem hinne a szemének. Ez még ide meri tolni a pofáját. Zakariás őrséget ad, csak távolról int a menetoszlopból, a viszlát is benne van, de az is, hogy ne beszéljünk, ezt a csúnya helyzetet nem lehet szavakkal elintézni.

Nézi: ilyen *volt* Zakariás.

Rovancs a raktárban, kiborítja a priccsre a málhazsákot. Leltárkönyvek, kimutatások, rubrikák, elismervények. Gyilok papa nem tudja, hogy a 32-es vagy a 33-as jegyzőkönyv kell a hátékához, nem neki kéne csinálnia, beteg a raktáros. A fejét vakarja, mintha belülről viszketne a koponyája a fémrepesztől. A jegyzéket a szeméhez közel tartva, szótárolva sorolja a tételeket, ha valami hiányzik, megnyalazza az írónt, és beírja. Már egész kék a nyelve. Görcsösen szorítja a ceruzát. Ez meg hogy néz ki, bök a bakancsra, puculla meg, de azonnal. Csonti föl-emeli befáslizott kezét, mire Gyilok papa a sarokba hajítja a bakancsokat. De közben mégis valahogy más hangon beszél, mint eddig. Maga és a faszom közt az a különbség, hogy a maga fején nincs szökökút: semmi ilyesmit nem mond, egyetlen „fasz” sem hagyja el a száját. Teljes mondatokban, normális hangerővel, nyugodt tónusban beszél, mintha egyenrangúnak lennének. Nyugtalanító ez az ismeretlen Gyilok papa. Lehet, hogy két Gyilok papa van, akit eddig ismert, az a katonai, ez meg a civil?

Kifizeti a hiánylistát, elismervényt kap, indulna, de ekkor az öreg a szekérből elővesz egy üveg pálinkát. Örület. Megkínálja Csontit, aztán ő is meghúzza.

Tudja, hogy maga az első naptól az idegeimre ment?

Csonti bólint. Tudom. Gyilok papa rágyújt. Az álla körül csak most tűnik fel egy éles, értelmes vonás. Lehet, hogy forral ellene valamit? Nem engedi ilyen könnyen kicsúszni a keze közül?

Még az elején leküldtem söpörni az udvarra, emlékszik? És láttam az ablakból, hogyan söpör. Kupacokat rakott. Aztán a kupacokat odébb tolta. Húzta az időt. Nem vette komolyan. *Szemtelenül* söpört.

Gyilok papa leveszi a sapkáját, hátragyűri zsíros-fekete dróthaját: Ajnározás, nehogy megsérüljön az újonc elvtársak érzékeny lelke! Más volt ez annak idején. Tudja, mi a *ciba*?

Csonti fülelni kezd, csak nem egy új szó?

Letolás közben félig letépték az újonc fülét. De volt kikötés, magánzárka, a poros faszú kopaszt úgy megszívatták, (na, azért csak előkerült egy „fasz”), hogy az anyja nem ismert rá. Téglával súroltuk a követ, centi vékonyságúra kellett koptatni. A leveleinket a szemébe kidobva találtuk meg. Penészes kenyéren éltünk, nem töltött káposztán!

Elmeséli, hogy alapkiképzés után kihajtották őket az aknamezőre. Hónapokig dolgoztak pihenő nélkül. Aknazárak feloldása. Azt a bizonyos tengeri aknát egy traktoros vette észre a szántóföldön. Hányadik lehetett? Ezredik, kétezredik? Tüskés akna, egyéni telepítés. Jól sejtette, rajta volt a vésett nyíl fölfelé: „Jó utat, elvtársak!” Liszkay Fidél, Szálasi egyik parancsnoka szeretett üzenetet véteni az aknákra. Deres volt a fű, ő előrehajolt, jobb kézzel fogta a nyitóéket, megcsúszott, nem emlékszik pontosan, hanyatt esett, ez volt a szerencséje, mielőtt elájult, visszanyomta magába a beleit. Tizenhárom műtét, a kezével csak akkor foglalkoztak, amikor úgy gondolták, már érdemes. Egyszer ellopta a nővérek morfiumát, lement az alagsorba, akkor már tudott járni, a lépcsőn érte utol az apáca. Hát szabad ezt, mondta, és kivette a kezéből a morfiumos dobozt. Még most is él ez az apáca, nem vetkőzött ki, szeretetotthonban van, jóval nyolcvan fölött. Évente egyszer levelet ír: Hát a szent gyónást, fiam, elvégezted-e? Elvégezhetnéd egyszer hálából, mert az úristen, az mentett meg téged. De Gyilok papa nem hisz az úristenben, őt a saját akarata és ez az apáca mentette meg.

Csonti arra gondol, hogy Gyilok papa a folyamatos zaklatással tulajdonképpen eltakarta őt Fábiánék, a gumik és a tisztek elől, nem lehetett hozzáférni, kisa-játította ezzel az állandó macerával, üldözéssel óvta meg a többiektől.

Parancsszavak hallatszanak az udvarról, ebédhez sorakozó! Gyilok papa elnyomja a cigit, elteszi a papírokat, bezárja a fiókot. Kiengedi Csontit az ajtón. Nem tiszteleg, kezet nyújt. Csonti megszorítja a csonka, száraz ujjakat.

Temetés

Nem vittünk koszorút, sajnáltuk rá a pénzt. Amikor beléptünk a félhomályos ravatalozóba, összelelkedtem a nagynénémmel. Nem tudtam hova tenni a kezem, ezért ujjheggyel megérintettem a lapockáját. A nagybátyám széttárt karral közeledett felénk, és a miénkhez dörgölte borostától kéklő arcát. Kis fejű lánya nemhogy nem köszönt, de a szemkontaktust is elkerülte. Bársonyba bugyolált hangszórókból szólt egy nagybátyám ízlését dicsérő gyászinduló. A lelkész, akit nagybátyám Sárospatakról hozatott, a háttérben várakozott, amikor azonban anyámmal egyedül maradtunk, lecsapott ránk: részvétem, mondta. Egy idős házaspár azzal szólította meg anyámat, hogy: ó, drágám. Aga és Cece, mutatta be őket anyám. Azok ketten rám néztek, és azt kérdezték: ő pedig a fiad? Nem, mondta anyám, a lányom. Ó, drágám. Azután köszöntünk az unokatestvéreimnek meg az unokatestvéreim féltestvéreinek, és gyorsan leültünk, mert anyám nem bírja az ácsorgást.

A nagyanyám hamvait tartalmazó urna egy kék selyemmel letakart emelvénypiramis csúcsára helyezve várta, hogy elhantolják. A kék anyag mesterségesen elrendezett redőkben folyt le egészen a múmárvány kövezetig, ahol fehér szalagos koszorúk feküdtek katonás rendben. Az egyikben fölfedeztem anyám nevét. Anyám oldalba bökött, s mivel nagyothall, a kelleténél hangosabban azt kérdezte: látod? Bólintottam, s tekintetemmel átfutottam a szalagokat. Az én nevemet egyikben sem találtam. Hideg volt, mint amíg élt, az elhunyt közelében, és fölhúztam a kesztyűmet.

Nagynéném és nagybátyám egy oszlop előtt álltak, hosszú, fekete szövetkabátban, hibátlanul kifényesített fekete cipőben. A nagynéném – akit vert az elhunyt –, állát fekete sálba mélyesztve, potrohos nagybátyám pedig két kezét a háta mögött összekulcsolva, ágyékát kitolva, s ebben a testhelyzetben előre-hát-ra hintázva fejezte ki gyászát. Csodáltam, hogy van egymással miről beszélniük. Hiszen évente egyszer találkoznak. Pedig mozgott a szájuk, és ernyedtséggel is eregettek egymás felé. Nagybátyám időről időre a kezével ellenőrizte, hogy bezselézett haja tartja-e a formáját, nagynéném pedig óvatos mozdulatokkal szárítgatta könnyeit, mintha pörköltet tunkolna. Anyám és én a szemünk sarkából figyeltük őket.

A zene elhallgatott. Leültek ők is. Nagybátyám kis fejű lánya a félkörívben elrendezett székek túloldali karéjában foglalt helyet, így jól láthattam, ahogyan arcára kiül az undor, ha anyámra néz. Míg a sárospataki lelkész az *Erős vár a mi istenünket* énekelte, a nagybátyám lánya mindvégig anyámat leste. Jól ismerem az undornak ezt a fajtáját. Köszönni nem köszönsz a másiknak, de ha elfordul, képtelen vagy levenni róla a szemed. Nem tudsz betelni az ajka ostoba leffedtségével, a szemhéja örökös megereszkedettségével. Mint a szerelmes, nem tudod, hogy az a

leffedtség, az a félárbocra eresztett szemhéj kiváltó oka vagy csak tárgya-e az érdeklődésnek. A nagybátyám lányát anyám kövérsége nyűgözte le, s amíg a lelkész énekelt, ő az undortól kipirulva nézte, hogyan szuszog és fulladozik saját tokájától az anyám. Nem haragudhattam rá, hiszen az undor és a megvetés az egyéniség alapköve, nem létezel, amíg nem gyűlölsz. Mind a műveletlenségnek, mind a műveltségnek van egy eszményi foka: aki nálunk pallérozottabb, az kékharisnya, aki pallérozatlanabb, izzadt talpú sutyerák. Semmilyen se vagy, ha nem határolod el magad másoktól, s az elhatárolás egyetlen eszköze az undor, mert az egyetértésnél és az összhangnál nincsen *undorítóbb*, legfőljebb talán az, ha ennek az összhangnak hangot adunk. Szeretlek – anyám mélységesen undorodott az efféle szólamoktól. A nagybátyám megvetette anyámat, amiért kihullott a haja. A nagynéném megvetett minket, amiért nem volt annyi pénzünk, mint neki. (Mi ugyanezért őt néztük le.) Anyám megvetette a nagyanyámat, amiért rossz a helyesírása, nagyanyám megvetett engem, amiért kékharisnya lettem, én pedig megvettem őt, amiért a fiával – nagybátyámmal – annak idején föletette a kihányt borsófőzeléket. Az undor erősebb vár még a mi istenünkénél is, mondta egy ízben nagybátyám, mert ő azokat vetette meg, akik gőgösek.

A lelkész beszélni kezdett. Képtelen voltam összpontosítani. Furcsamód éppen azok a történetek untattak, amiket még nem ismertem, s azokra kaptam föl a fejem, amiket, elrettentésül, anyám már kismilliószor elmesélt. A nagyanyám bizonyára boldog lett volna, ha hallja, hogy erdélyi születése alkalmat ad Nagymagyarország elsíratására. Anyám dühösen toppantott. A nagynéném a Wass Albert-idézetre zokogott föl, nagybátyám pedig azon érzékenyülhetett el, hogy képes a megbocsátásra. Megbocsátotta nagyanyámnak a borsófőzeléket, a zsidózást, a komcsizást. A nagybátyám feltehetőleg nem ismerte föl, hogy amit az elveinek hitt, az kifejezetten érdeke, s hogy amit föláldozott, azt éppenséggel nyerte az üzleten. Nekem nem volt mit megbocsátani a nagyanyámnak, mert nem érdekelt az élete, s meglepődtem, hogy a lelkész engem is fölsorolt az unokák közt. Aztán az elhunyt konyhaművészetét méltatta. Nagyanyám rosszul főzött, de főzési fasiszmusát mindnyájunkra átörököltette. Azokat, akik ecettel savanyítanak és leveskockával főznek, a család egy emberként vetette meg, s amikor a lelkész kimondta nagyanyám kedvenc tortájának a nevét, egy pillanatra elveszítettem lábam alól a talajt, hogy most akkor kitől undorodjam. A sárospataki lelkész az elhunyt sziklaszilárd hitét dicsérte, pedig ő is jól tudta, hogy nagyanyám a változások előtt nem sok jelét adta a vallásosságnak, és sógornőjét rendszerint *per szentfazék* emlegette. Anyám toppantott. Anyám toppantani szokott, ha az undorát nincs alkalom kifejeznie, de én szégyelltem, hogy nem türtőzteti magát. Nem kerülte el a figyelmemet, hogy kis fejű unokatestvérem minden toppantásra felháborodottan az anyámra néz, s én legszívesebben fölpofoztam volna. Nem mintha nem ismerném a szülők gyerekekben elszabaduló gyűlöletét, azt az árnyalatlanságot, amellyel a gyerekek szüleik színlelését leplezik le, mert azt veszik alapul, hogy gyűlöletük tárgya már nem is ember. Anyám még képes volt nagyanyámra mosolyogni, én már nem. Ami anyámban évtizedeken át formálódott, azt én készen kaptam, úgyhogy természetesnek vettem a kölcsönös ellenszenvet. Azon is csak anyám ütközött meg, hogy a sárospataki lelkész nagybátyámat emeli ki nagyanyám gyermekei közül, mint olyasvalakit,

aki a hozzá fűzött reményeket beváltotta. Anyám toppantott, és én szégyelltem, hogy piszkos a cipője.

Amikor a gyászbeszédnek vége lett, sajnos föl kellett állnunk. A szürke pantallós, fehér zoknis gyászhuszárok nekiláttak összeszedni a koszorúkat, és anyám halkán szitkozódott, amiért túl korán tápáskodtunk föl. (Ha hosszasan kellett egy helyben állnia, anyám szorítást érzett a szíve körül. Amikor rosszul lettem az első évnyitón, s amikor kizuhantam az alt szőlamból, anyám leplezetlen örömmel ismert rá saját gyerekkori rosszulléteire, s az ő tulajdonává tesz és mozgásomban korlátoz. Ugye szorongsz, kérdezte. Azt remélte, éppúgy rettegnek a változásoktól, mint ő, mert mint minden anyának, neki is leghőbb vágya volt, hogy sohase nőjek föl, s hogy mindörökké megmaradjak félállati sorban élő lénynek. Ugye neked sincsenek barátaid, kérdezte.) Egyébként igazán nem tartott sokáig, míg azt a sok ízléstelen növényt föltornyozták egy faragott szélű hordlapra, s a koszorúk arany színű betűkkel telepingált selyemszalagjait nagy műgonddal elrendezték. Anyám később epésen jegyezte meg, hogy az apja temetésén sokkal több koszorú volt. A besúgókat persze sokan ismerik.

A makkos cipős gyászhuszár kinyitotta a ravatalozó előtt várakozó fekete furgon hátsó ajtaját. A második – fehér zokniján el tudtam olvasni a márkajelzést – lassan lépdelve vitte az urnát, hogy aztán óvatosan előrehajolva helyezze el, mint pralinét a díszdobozban, az autó platójának ráncolt bársonnyal bélelt, négyszögletes mélyedésében. A harmadik, vállban szűk öltönyben, a koszorúkat halmozta az urna köré, olyan ráérősen, hogy aggódni kezdtem, odaérek-e még a szülői értekezletre. Palástját igazgatva elindult a lelkész, mögötte üveges tekintetű nagybátyám és kis fejű lánya. A nagynéném, mielőtt besorolt volna a menetbe, hátrafordult, mintha a gyerekeit keresné, pedig csak a szétsírt szemét szerette volna nekünk megmutatni. Anyám és én sosem tudtuk eldönteni, hogy a nagynéném elhiszi-e a saját hazugságait. A nagynénémrel már sokszor megesezt, hogy elfelejtette, kinek mit hazudott. Konfabulátor, mondta anyám, mert egy másik ember megalázásának legkézenfekvőbb módja az idegen szavak használata.

Semmi kedvünk nem volt kimenni a szélbe. Anyámnak fájtak az ízületei, mégis egymásba karoltunk, hogy lebotorkáljunk a lépcsőn. Attól félttem, anyám megbotlik a rosszul kimért fokokon. A szeretet szánalom, jutott eszembe a karja súlyáról. Épp megszólalt a lélekharang, amikor beálltunk a furgon mögött formálódó sorba. Anyám a fülemhez hajolt, és azt mondta: ettől mindig elérzékenyül. Pedig nem volt valami magas annak a harangnak a hangja. Korábban iskolaharang lehetett, tette hozzá anyám, és összehúzta magán a gyászponcsóját. Fújt a szél, de sütött a nap. Anyám szemét elfutották a könnyek, pedig nem szíveli az érzelgős embereket. Sírni én is könnyen sírok, ám egy lélekharang nem is oly magas hangján nem lennék képes elérzékenyülni. Régóta tudom, hogy mind a közömbösség, mind az érzélgősség titkolni való tulajdonságok, nemhogy a kettő együttállása. Jól van, mondtam olyan hangsúllyal, hogy anyámnak semmi esetre se legyen kedve a lélekharangról beszélgetni, és fölhúztam még egy réteg kesztyűt. Mindig két pár kesztyűt hordok magamnál. Mögöttem az unokatestvéreim álltak, a lépcsőn és a ravatalozó üvegajtaja előtt pedig a távolabbi roko-

nok, így az a házaspár is, amelyik a ravatalozóban férfinak nézett, s most alkalma adódott, hogy a hallottakat összevesse a valósággal. Ki nem állhatom azokat az embereket, akik férfinak nézik a nadrágos, rövid hajú nőket, s azokat, akik idegen emberek kézírását rosszul olvassák – mert általában éppen azok néznek férfinak, akik rosszul olvassák a kézírásomat. Görbén tartottam magam, hogy összezavarjam őket.

Anyám azt hitte, beleakadt valamibe a haja, és idegesen hátrakapta a fejét, pedig csak az egyik unokatestvérem kocogtatta meg a vállát. Azt kérdezte, elvigyék-e a sírhoz. Nincs az az eszköz, amit ne szentesítene a célok vagy okok beható ismerete, ezért aztán mindig mindegyikünk ügyelt rá, hogy a másiról semmit meg ne tudjon. Nem értettem, miért ilyen szívélyes anyámmal az unokatestvérem, pedig tudomásom volt róla, hogy éppúgy megvan a véleménye anyám élőködéséről, mint bárki másnak a családban. Mi egyébként őt sem szerettük, mert pénzzel fejezte ki az érzelmeit: mióta apám meghalt, havonta tízezer forinttal segített bennünket. Anyám, ha nem jól hall valamit, olyan arcot vág, mintha valaki jeges vizet fröcskölt volna az arcába. Ezúttal is vissza kellett kérdeznie: már megint motyogsz. Az unokatestvérem, akit megvetettünk a két kocsijáért, a ravatalozó parkolójában álló Audira mutatott. Anyám arca földerült, bólintottunk. Kicsit persze bosszús voltam, hogy elfogadtuk ezt a szívességet. Első adandó alkalommal a fejünkhöz vágják, hogy beültünk a kocsijukba.

Még szólt a lélekharang, amikor kiléptünk a sorból. Pohos nagybátyám, aki napvilágnál végképp úgy festett, mint egy maffiózó, végigmérte anyámat, és undorodva elfordult. A nagynéném ránk mosolygott. Nemrég ismertem föl mosolyában a színlelést: csak a két fölhúzódó szájszeglet képes hazugságra, az ajkak viszont a helyükön maradnak, és különös feszültséggel telítik a mosolyt. Hogyan képes a nagynéném rámosolyogni arra az emberre, akit rossz anyának és élőködőnek gondol. Akit mi lenézünk, azzal lekezelően is viselkedünk, és csak minimális engedményekre vagyunk képesek a társas érintkezés gördülékenysége érdekében. Mi megvetjük a színlelőket. A nagynéném viszont még akkor is szükségét érzi a színjátéknak, ha engesztelhetetlen indulatok fűtik, s azt gondolja, hogy anyám hajszolta öngyilkosságba apámat. Rácsuktam anyám poncsójára az ajtót.

Süket csönd volt a kocsi belsejében, és talmi csillogással világítottak a portalan műszerfal gombjai. Anyám terjedelmes teste elől egy gyerekülés foglalta el a helyet, számtalan pánntal, csatos hevederrel, fej- és lábtámasszal, hogy az unokatestvéremék üres tekintetű gyerekének bántódása ne essék. Nem lett volna miről beszélünk, ha anyám föl nem teszi görög szavakkal teletűzdelt szokásos kérdéseit a gyerek fejlődéséről. A gyerek nevét négy év alatt sem tudtuk megjegyezni. Anyám napra pontosan tudta, mikor mit kell csinálnia ahhoz egy gyereknek, hogy ne adjon okot aggodalomra. Nem tudom, vajon az unokatestvérem is kiérezte-e anyám hangjából az alig titkolt vágyat, hogy ezek az idegen szavak végre már tartalommal töltődhessenek föl. Ha az unokatestvéremék gyereke makkegészséges, anyámnak nincs alkalma számot adni patológiai tudásáról. Ha minden jól megy, az unokatestvérem és a felesége sosem tudják meg, hogy mindent rosszul csináltak. Hogy akkor adtak a gyereknek fehérjét, amikor szénhidrátot kellett volna. Hogy idő előtt járatták. Ha nem történik valamiféle

szerencsétlenség, az emberek hajlamosak azt hinni, hogy ők maguk csinálják jól a dolgokat, pedig csak a szerencsájuk takarja el előlük az ostobaságukat. Az unokatestvérem gyerekének mikrokefalusznak kellett volna születnie, hogy a lehető legérzékletesebben fejezze ki szülei bornírtságát, de az unokatestvéremék gyerekének csak a tekintete volt kissé tompa, legfeljebb tehát azon dühönghettem, hogy bármilyen súlyos hiba is idegen nyelvre taníttatni egy alig gögicsélő kisgyereket, az unokatestvéremék porontya angol óvodába jár, és végül is jobban vagy mindenesetre folyékonyabban beszél angolul, mint én. Anyám szuszogása a zárt térben feltűnőbb volt, ezért unokatestvérem megkérdezte anyámtól, hogyan érzi magát. Anyám büszkén csak annyit mondott, rosszul.

Nagyanyám sírja a temető másik végén volt. A végakaratot egyedül nagybátyám ismerte, mégsem csodálkoztunk rajta, hogy nagyravágyó nagybátyám a családi kriptában akart nyugodni. Az óriási síremléken, két bronzgalamb alatt, a férjéén kívül már egy nyelvész, egy reformkori gépgyáros és egy Karinthy által is kifigurázott népies költő neve állt. Egyikünk sem hihette, hogy a nagybátyámat, újdonsült vallásossága ellenére, jobban boldogította volna a kriptabeli jó társaság, mint ugyanezeknek az embereknek az aranyozott neve, amit legalább az élők megcsodálhatnak, ha már ő semmire sem megy egy halott népi költővel. Hiszen képtelenség, hogy a nagybátyám hitt volna a túlvilágban. Kikászálódunk a kocsiból, unokatestvérem pedig visszatolatott a ravatalozóhoz. Nem lehet a túlvilágban, akit az anyagok átalakulása annyira hidegen hagy, hogy a fiával föleteti a kihányt borsófőzeléket.

Rajtunk kívül senki nem volt még a sírnál. A síremlék a falhoz lapult. Tengerimalac méretű angyal ült a középső obeliszken. Anyám újra elmagyarázta, ki kicsoda, de mintha lukas bögrébe öntötte volna. Fölmértük a sírhoz vezető lépcsők számát. Innen már nem hallottuk a harangozást, és máris megbántuk, hogy előrehozattuk magunkat az unokatestvéremmel. A ravatalozó olyan messze volt a sírtól, hogy – gondoltuk – eltarthat akár negyedóráig is, amíg a gyászmenet keresztülcsoszog a temetőn. Kevésbé lett volna fárasztó a menettel tartanunk, mint a sír előtt ácsorogni a szélben. Unalmunkban megnéztük a fejünk fölött összeboruló fákat. Anyám a vágott virágot szereti, én a cserepeset. A fákat egyikünk sem. Anyám köhögni kezdett, és én félttem, hogy ideges öklendezés lesz a dolog vége, mint mindig, ha várakoznia kell. Anyám természetesen azt szerette volna, ha ezt a tulajdonságát is öröklöm. Van, aki tehetséges, van, aki szerencsés, van pedig, aki gazdag, foglalta össze anyám, és én tudtam, hogy a testvéreire és önmagára gondol – nem ebben a sorrendben persze. Fölgyalogoltam a sírhoz, ami már elő volt készítve, hogy magába fogadja nagybátyámat, illetve szerény méretű, hozzá alig illő urnáját. A mázsás sírkő már félre volt húzva. Négy feszítővasat láttam a kriptát övező rácsnak támasztva. A prolik lusták, jutott eszembe nagybátyám takarításokkor sűrűn hangoztatott kijelentése. Nagybátyámat sosem zavarták az ellentmondások: gyerekeit az erdélyi menekültek iránti gyűlölettel oltotta be, s előszeretettel használt jiddis eredetű szavakat. Egész életében mindössze két évet dolgozott, s még az ötvenes években is takarítónőt járatott, de a munkásokat lustaságukért ostorozta.

Pisilnem kell, mondta egyszer csak anyám. Körülnézett. Az aszfaltút túloldalán orosz neveket viseltek a sírkövek. A második évszámokból kivontam az első-

ket, s irigykedve állapítottam meg, hogy az elhunytak egyike sem érte meg a felnőtté válást. A parcellának nem volt kerítése, de volt kerítéskapuja. Anyám, mint aki tilosban jár, megkerülte a cirádás vaskaput, a sárga sóderösvényt, és a fűvön gyalogolt a parcella zsúfoltabb tájéka felé. Láttam, több ízben majdnem elesett. Talán valami gazcsomóban, talán saját beteg lábában. Szólj, ha jön valaki, fordult hátra két másfél méter magas sírkő közé érve. Ormótlan, túl fényesre csiszolt márványlapok voltak. A temető középső fasorán már láttam felénk araszolni a gyászmenetet, mint egy tömpe, kövér hernyót. Van még idő, kiabáltam anyám után. Botladozásáról eszembe jutott, hogy utoljára gyerekkoromban kirándultunk együtt. Anyám fölemelte a gyászponcsóját, és a hóna alá gyűrte. Körülnézett, és letolta a macskanadrágját meg a bugyiját. Csak a feje tűnt el: feneke kilátszott az egyik sírkő mögül. Anyám irigyelte a fiataloktól, hogy szép erős sugárban tudnak vizelni, de én utáltam, ha hallgatja, ahogy pisilek. Elméláztam, és amikor legközelebb fölnéztem, a főbejárat felől embereket láttam közeledni. Kevesebbet, mintsem hogy a gyászmenetre gondolhattam volna. Mindenesetre elfütyültem a családi fütytyelet, egy Bruckner-szimfónia főtémáját. Anyám még épp időben egyenesedett föl. Miközben öltözködött, gyermekdeden rám mosolygott, és dudorászni kezdett.

Amikor az előőr s megérkezett, anyám már a fejkendőjét rendezgette. Három férfi és egy nő, mind öregember. Az egyik férfi egyenesen felénk tartott. Anyám a foga közt szitkozódott. A férfi megemelte fekete homburgkalapját, és elnézésünket kérte a késésért. Dugóba kerültek. Anyám még mindig nem ismerte föl. A kezével anyám kezét kereste, de anyám nem engedte, hogy kezet csókoljon neki – s nem csak a pisilés miatt. Ki nem állhatta, ha kezet csókolnak neki, és lépten-nyomon arról kérdezgetett, én elviselem-e. A petefészkekben talált ciszták hite szerint az ő életét hosszabbították meg. Anyám azt hiszi, hogy csak mert a létrejöttömben közreműködött, az ő világban hagyott nyoma vagyok, pedig a világban még soha senki nem hagyott nyomot. Még akkor sem, ha nemcsak azt nem szeretem, amikor kezet csókolnak nekem, hanem azt sem, ha hozzám érnek. Csodálom azokat az embereket – rettegek tőlük –, akik meg tudnak ölelni egy másik embert, és tudják, hogy hova tegyék a kezüket, amikor pedig őket ölelik.

A kalapos ember bemutatkozott, és azt mondta, ő volt a nagyanyám főnöke az alatt a két év alatt, amíg nagyanyám dolgozott. A nagyanyám volt a kalapos titkárnője. Visszatette a kalapját, visszabújt kesztyűjébe, és a nagyanyám gyors felfogását kezdte dicsérni. Hihetetlen munkabírású asszony volt, mondta. Érthetetlennek találtam, hogy két évi ismeretség után eljön a temetésére. Tündöklően értelmes asszony volt, folytatta a férfi, és anyám természetellenesen mosolyogva bólogatott. Lenéztem anyám elnyűtt cipőjére, amin a ráfröccsent vizelet cseppnyi foltokban föloldotta a koszt. Ápolt nő volt, mondta még nagyanyám egykori főnöke. És hogy szerették a harsogó hahotáit! Talán viszonyuk volt, jutott eszembe, és sajnálni kezdtem, hogy semmit sem tudok a nagyanyám életéről. A nagyanyám éppen akkor dolgozhatott a homburgkalapos férfinál, amikor anyámék összeházasodtak. A nagyanyám letérdelt anyám előtt, és sírva rimázkodott, hogy hozzá ne menjen ehhez az alkoholista lumpenprolihoz, aki az apám volt, de anyám hozzáment, és úgy viselte el apám alkoholizmusát, hogy nemso-

kára ő is alkoholista lett. Most, hogy a nagyanyám meghalt, a nagyapám öröksége pedig fölszabadult, a nagynéném őszintébb lett, és kijelentette, hogy apám az anyám könnyörtelen ridegsége miatt halt meg. Elment sétálni a Kamaraerdőre, vitt magával bort, pár doboz gyógyszert, és összekaristolta az arcát, miközben legurult egy domboldalról. Színpadias nagynéném ezt a gurulást haláltusának hívta. Talán viszonyuk volt. Amióta apám meghalt, nem tudok undorodni tőle, s ha a nagynéném vádaskodni kezd, nem tudom, melyiküket kell megvédenem, az apámat vagy az anyámat – pedig, mint köpcös varánusz a krokodil történetét, mindhármukat magamban hordom.

Végre megérkezett a gyászmenet. Elsőnek a furgon fordult rá a fasorra. A kalapos alak hátrébb lépett, a többi korán érkezett föl hagyott a pusmogással. A menet idegtépő lassúsággal közeledett, s biztos voltam benne, hogy akár lesz a temetés után tor, akár nem, el fogok késni a szülői értekezletről. Két kezemet, nőrokonaimtól ellesett mozdulattal, a hasam előtt fontam össze. A nagybátyám kis fejű lánya ezúttal is elfordította rólunk a tekintetét, de a nagynéném, szájszegletét visszahúzó ajkakkal ránk mosolygott. Anyám sokféle keserűségére lehetett gyógyír, hogy húga a saját életében azt nevezte szerencsének, amit az anyáméban szerencsétlenségnek, sőt életképtelenségé bizonyítékának: elvégre öregkorára a nagynéném is egyedül maradt, s ugyanolyan súlyos beteg lett, mint életidegennek kikiáltott anyám. Hogy inni ivott-e, nem tudom, a gyerekei apja mindenestre alkoholista volt, akárcsak az apám.

A nagybátyám első felesége, aki, mint anyám a cisztáimra, büszke lehetett rá, hogy lánya az ő madárfejét örökölte – s nem a nagybátyám holdvilágképét –, valósággal élve temetett el minket a pillantásával, s megértettem, hogy hármójuk közt az irántunk táplált ellenszenv az egyetlen kötelék. A nagybátyám első felesége tanár volt, mint én, s ez anyámnak több ízben adott okot a becsmérésére, mivelhogy a nagybátyám felesége testnevelést tanított, én viszont matematikát. Anyám azért is lenézte őt, mert rosszul tűrte a fizikai fájdalmat, s például a menstruációs görcsökre – saját szemünkkel láttuk – gyógyszert szedett. (Anyám egyik legfőbb büszkesége ezzel szemben éppen az volt, hogy zokszó nélkül tűrte a szülési fájdalmakat. A nagynéném viszont, hogy anyám örömebe piszkítsen, megjegyezte, hogy aki visszafojtja a kiabálást, megvakulhat.) Anyám ekkor, mintha kitaláltam volna a gondolatát, önkéntelenül toppantott. A toppantásnak hangja is volt, megcsikordult lába alatt az út szélére szórt kavics, s volt a menetben, aki anyám levizelt cipőjére szögezte a tekintetét. Furcsa dolog a székén, aligha szégyellhetjük, ami nem hozzánk tartozik. Szégyelltem apámat is. Szégyelltem az egyetlen nyakkendőjét, szégyelltem a vékony szálú, örökké ápolatlan haját. A cipőjét, mintha a sajátom lett volna. Csak a nagyanyám antiszemitizmusát nem szégyelltem soha.

Elült a szél. A közelünkbe érve Agáék újra végigmértek, én viszont elnéztem a fejük fölött. Mióta tévénk van, könnyebben föl ismerem a csalást, de anyám lenézi azokat, akik sokat tévéznek, s mint a menstruációs görcsöket, a tévézést is titkolom, amíg csak lehet. Egyszer elvesztettem az eszméletemet, olyan erősen görcsöltem. Az unokatestvéremék féltestvérei lassítottak a lépteiken, hogy megnyissák nekünk a sort, de nem volt kedvünk közvetlenül a nagynénémék mögé állni, és úgy tettünk, mintha nem vettük volna észre a figyelmességét. Különben

is csontkovácshoz jártak, és anyámat évente egyszer azzal heccelték, hogy a rák lelki betegség, az erős menstruációs fájdalom pedig a női szerep elutasítása. Anyám mindannyiszor öntudatlanul toppantott, és feje elvörösödött a dühtől. Végül Aga és Cece mögött találtunk helyet a menetben, ahol már csak a nagyon távoli rokonok és a csipkekesztyűs ultipartnerek következtek. Épp mire lábunk fölvette a csoszogás ütemét, bomlott föl a menet, és alakult a sír előtt az első félkör. Szégyelltük, hogy tolakodnunk kell. Azt is szégyelltük volna ugyanakkor, ha a távoli ismerősök közt ragadunk. A lányunokatestvérem, aki bedőlt a biohisztériának, most könnytelenül állt mellettünk, és a miatyánkra sem mozgott a szája. Végiglestem a soron: a nagynéném meg a nagybátyám úgy tett, mintha tudná az imákat. A nagynéném még a fejét is leszegte. Könnyen sírok, de ezúttal képtelen voltam a nagyanyám helyébe képzelni magam, és világosan láttam magam előtt, hogy mindnyájan jobban járunk, ha nincs túlvilág. Pedig ami anyámnak a lélekharang, az nekem a sírba tétel. Senki nem hinné el, ha volna kinek mesélnem, hogy gyerekkoromban sikerült élethűen elképzelnem, milyen a nemlét. Mert azt már akkoriban is tudtam, hogy nincs isten. Újra föltámadt a szél, és arcomba fújta anyám néhány hajszálát. Belém karolt, mert elszédülhetett. Féltem, hogy elájul, rettegek a betegségektől, a rosszsullétektől, s hogy valaki egyszer a jelenlétemben talál megfulladni. Az unokatestvéremék óvodás lánya csillogó szemmel mondta együtt az imádságokat a sárospataki lelkésszel, s lila fodros ruhácskájában úgy festett, mint egy beszédre idomított majom.

Honnan tudták a többiek, hogy vége? A sokadik ámen után egyszer csak elindultak a lépcsők felé, és nekünk követnünk kellett őket. Muszáj?, szuszogott anyám, de finoman magammal rángattam. A gyászhuszárok előbb hátrébb léptek a most már lezárt sírtól, aztán a szerszámaikat a fal mellé fektették, és elindultak a távolabbi lépcső felé, hogy ne keresztezzék a mi utunkat. Segítettem anyámnak a sáros lépcsőn föllépdelni, és a sír előtti keskeny ösvényen a többiek mellé sorakoztunk. A távolabbi rokonok és az ultipartnerek, akik a sírba tétel alatt mögöttünk álltak, odalentről figyeltek minket. Nem igazán értettük, mit jelent most ez az ácsorgás, hiszen már sem földet, sem virágokat nem dobálhattunk a sírba. A nagynéném persze mindig is szerette az efféle cirkuszokat. (Ami nekem a sírba tétel, az neki a föld dobolása a koporsó fedelén.)

Mivel nem tudtuk, mire való a sír előtti álldogálás, kezdeményezni sem mertük, hogy vége legyen. Audis unokatestvérem a nagy bambulásban valahogy elfelejtette, hogy mi is ott vagyunk, s amikor váratlanul megfordult, anyám lábára lépett. Anyám hátrahőkölt, de mivel unokatestvérem tömege földhöz szögezte a lábát, majdnem hanyatt vágódott. Utánakaptam, az unokatestvérem meg anyám könyökét ragadta meg egy ösztönös mozdulattal. Míg a gondolkodás örökösen az ütközési felületeket keresi, az ember ösztönei azt diktálják, hogy a halálos ellenségének is utánakapjon. A baleset miatt unokatestvérem figyelme anyám sáros, lepisilt s immár össze is taposott cipőjére terelődött. Anyám ingerült lett, hiszen az ember sosem azért bocsát meg, mert arra kéri. Például a nagyanyám sem bocsátotta meg nekem a gyereketlenségemet, igaz, nem is kértem. Fölháborított, hogy a nagyanyám azt képze-li, minden nő gyereket akar, s ugyanazt a csalódottságot éreztem, mint az iskolában, amikor tanítónőnk azt hitte, hogy hatéves létemre nem tudok

olvasni. Az unokatestvérem jobban tette volna, ha kivárja, amíg anyám dühe magától elpárolog.

Olyan lassan sétáltunk vissza az aszfaltútra, hogy alighanem föltartottuk a sort. Noha amikor engem szült, anyám nem kiabált, most még percekkel az eset után is a lábujját fájlalta. A pap újra kezét fogott mindenkivel, s én drukoltam, hogy minden rendben menjen. Hiába hallgatóztam, nem értettem, mit mondanak kézrázás közben a többiek. Csupán a felső kesztyűréteg lehúzására jutott időm. Amikor a lelkész hozzám lépett, a kezét nyújtotta, és biccentett. Résztvétem, mondta. Nekem semmi okosabb nem jutott eszembe, mint hogy azt mondjam, köszönöm.

Alighogy a lelkész eltűnt, unokatestvéremék lila ruhás gyereke az apja karjába kéredzkedett. Csoportok alakultak, és mi egyikbe sem tartoztunk bele. Az elhunyt egyik ultipartnerre valami angol versikét mondatott föl unokatestvéremék gyerekével, és senkit nem sértett a tompa nevetgélés, amikor a gyerek, akinek mikrokefalusznak kellett volna születnie, hibátlan kiejtéssel a mondóka végére ért. Ha én és anyám nevetgélünk volna valamin, bezzeg hetekig beszélnek kegyeletsértésről. Nagybátyám megsimogatta a lila ruhás gyerek fejét, és egyetértett azokkal, akik azt állították, hogy unokatestvéremék hibátlanságában félresikerült gyerekéé a jövő. Amikor apám meghalt, rólam állították ugyanezt, de én már akkor kihallottam hangjukból a hazugságot, vagy legalábbis nem szerettem volna, hogy ez így legyen. S amikor apám agnoszkálásáról anyám késő éjjel hazért, gyorsan lefeküdtem, és alvást mímeltem.

Aztán a nagybátyám odajött hozzánk, és bejelentette, hogy mégis rendezünk tort. Kezét a derekamra csúsztatta, hogy szokás szerint megfogdosson. Csak koccintunk, mondta. A nagybátyám ferde szájjal, bőségesen nyáladzva beszélt. Anyám bólintott, de én kimentettem magam. Szülői értekezletre kell mennem, mondtam, és nem mertem lesöpörni magamról a nagybátyám szőrös kezét. Ő még csak meg sem lepődött, hanem, folytatva a fogdosást, azt válaszolta, hogy hazudok. Ellenőrizte a haját. Hazudsz, ilyenkor nincsenek szülői értekezletek. Nem jutott eszembe semmi, csak amit a lelkész résztvétnyilvánítására mondtam: köszönöm. Szülői értekezletre sietni, és közben azt hazudni, hogy az ember szülői értekezletre siet, csak látszólag ellentmondás. Köszönöm, ismételtettem. Megalázonak találtam, hogy anyám erre a maga módján védelmébe próbál venni, s ezzel elárulja, hogy védelemre szorulok. A nagybátyám később továbbállt, anyám elvtelenül bekéredzkedett valakinek a kocsijába, én pedig kísértáltam a villamosmegállóba. Késve érkeztem a szülői értekezletre. Amikor egy kollégám megsimogatta a hátam, és a hogylétemről érdeklődött, úgy éreztem, hazudok. Pedig csak annyit mondtam: kösz, megvagyok.

Sötét fújtatással

Kócos bokrok a zúzott bazaltdarabok mentén, a sántalpak nagy szegekkel átütve hasalnak az aljakon, úgy furakodnak az éjszakába. Az acélpálya mentén csípős szél süvít, bólogat tőle a vén fehérakác. Kutyák közelednek, nyálhabos vihogással, a szemerkélő eső még nem mosta át a levegőt, így a közeli tanya széléről már megérezték a szagot, most lihegve keresik a forrást.

A vezetékoszlop alatt aztán megpillantják a púpos rongydarabot, ahonnan az incselkedő illat árad. Előbb a két, lehetetlenül torz pozitúrában nyugvó lábszár tűnik fel előttük, a kabát alól csavarodnak elő. Majd a lábhoz tartozó, árokba fordult test. Fej, az nincs sehol, csak a kövekre, fűre kenődött fekete agyvelő. Csöppen a nyál, villognak a kiéhezett szemek, s a torzonborz állatok nekiállnak, hörgöve nyalják a zsírszagú bazaltot.

Korábban:

Hús perc is eltelt, ha nem több, mire kihozták a kávé, noha Auri egymagában üldögélt az étkezőkocsiban. Mutatóujjával dobolgatott közben a fehér abroszon, fejében csicsergett a nyolcadik *Goldberg-variáció*. Még a zongoristát is maga elé képzelte, amint csücsörész, motyog, repeső ujjai fölé görnyedve masszírozza a billentyűket. A darabot álomhozó gyanánt szerezte a barokk komponista, Auri hallani is vélte benne a nehezülő szemhéjak pillogásának taktusát.

Végre előtűnt a pincér, bagolyszemöldökű férfi, arcán himlőhelyek, zshiványos úriemberséggel hordozza a tálcat. Nyájassága egy török szőnyegárusé, de hízelgő szavai a zsebedben kotorásznak, állapította meg Auri. Barnacukrot is hozott a kávé mellé. Látott ez már mindent, mióta mozgó étteremben hajlong, s más országban szolgálja a reggelit, megint másban a vacsorát, de hogy miért rendelnek az utasok éjnek idején kávé, nem fért a fejébe soha. Mikor pedig vonaton oly igen édes az álom, nincs ennél kellemesebb ringás sehol másutt, ő bizony, ha nem kéne dolgozni, hátralevő életében csak utazna s szunyókálna. Átaludná Európát.

Mert minden, amit a világból látni érdemes, itt van bennünk, mondta. Amit nem tudunk elképzelni, az nincs is, mondta még. Létezhetnek-e lenyűgözőbb, alázatot és félelmet keltőbb templomok, romok, hidak, hegyek, vizek, mint amit az álom felépít számunkra? Az építészet remekei, formák és vonalak csodás konstellációi pusztá számok. Korok technológiái, ívek és talapzatok, még a romlás, a kövek porladása is leírható számokkal. A fizika törvényeit követi minden. De az álom, az nem követ semmit, csak terem. Azt a világot teremti, amit megérdemlünk. Megnyalta az ajkát utána, az utolsó szavak zamatát mint-ha visszaszoppantaná.

Igen kevés utas volt ezúttal, legtöbbször valóban bóbiskoltak már, nemcsak a hálókocsokban, de a fülkékben is, terpeszkedve, ernyedtt állkapoccsal, fel-felhorogkánva. A vonat fojtott zakatolása, mint egy folyamhosszú mániákus monológ, szünet nélkül csörgedezett a fülükbe.

Az íze, mondta lassan Auri, s beszívta az ital brazilgőzét, az ízét szereti első sorban. Alszik tőle ugyanúgy, mintha meg se itta volna, de az elméje friss marad, és üdében is ébred. És hogy tudta-e a pincér: a kávé hatását először kecskékén figyelték meg.

A pincér nem tudta.

Egy Káldi nevű abesszin pásztornak eltűntek a kecskéi, magyarázta Auri, keresésükre indult hát, és mikor rájuk talált, elképedve észlelte, hogy a kecskék táncolnak. A jámbor lélek nem hitt a szemének, szólt is egy imámnak, hogy ni, a jószág mulatozik. Az imám hitte is, nem is, leginkább háborodottnak nézte a pásztort, de aztán nyomozni kezdett, követte az ugrabugra patásokat, ott őgylegett a közelükben napestig. Megfigyelte, hogy a kecskék egy fényes levelű cserje piros bogyóit eszik, ő is szedett hát a bogyókból, és otthon a kolostorban levest főzött belőlük, fekete levest. Utána sokkalta frissebbnek érezte magát, és így kétszer annyi időt tölthetett imával, mint korábban. Így jöttek rá a kávé serkentő hatására, és milyen jó, hogy rájöttek. Felizzítja az agyban húzóódó kusza drótokat, pezsegek tőle a gondolatok, és hát nem utolsósorban finom.

Auri kortyolt egyet a forró lötytyből, és legszívesebben helyesbített volna, hogy ami azt illeti, a jó kávé ízét szereti, nem az ilyen híg sárlevet, de nem akarta fölöslegesen megsérteni a pincért. Az amúgy is kikövetkeztethette a ráncolódó orrnnyeregéből meg a száj sarkának fancsalodásából, hogy vendége nem valami elégedett. De elvégre nem a Hilton bárja ez, csak egy szerény nemzetközi, abból is az ócskább, kilincses ajtajú.

Auri kibámult az ablakon, persze semmit nem látott a sötétben, csak a vonatablakok fénykockáit, ahogy söpörnek végig a cementszürke növényzeten. A távolban parányi színes golyóbisok sorakoztak pislogva: egy messzi város álmának szikrázó buborékjai.

A pincér megnézte magának a vézna férfit, fésületlen hajától, bolyhos pulóverén át, túlhasznált, ám tiszta félcipőjéig egészében végigmérte. Fejet is csóválta, de alig, nehogy a másik észrevegye. Tanárfélének gondolhatta az utast, azok öltözködnek ilyen hanyagul. Tudja ő, hogyne tudná, túlontúl lefoglalja az efféléket a szellem roppant birodalmában való kalandozás, s emiatt az anyagi világ minden ékessége számukra egyenértékű azzal a limlom gúnyával, amibe ködös reggeleken belebújnak. Nem mintha kielégítőnek tartotta volna ezt a kifogást, hiszen neki is „vannak gondolatai”, mégis ügyel arra, hogy hetyke eleganciájával megnyerje az emberek bizalmát.

Kínézett az ablakon ő is, majd vissza a vendégre. Nincs ez még harmincéves, nem lehet tanár.

Nem bírta hát, megkérdezte, hogy az úr kávészakértő-e netalántán.

Dehogya, mosolygott Auri, egyszerű történelemtanár ő. Csupáncsak szereti az olyasféle szerény élvezeteket, mint amilyen egy jó kávé. Vagy pohár bor akár, na jó: üveg. És meg kell mondania, hogy ez a kávé igen finom.

A pincér kihúzta magát, Auri is elégedett volt, hogy kárpótolhatta őt iménti

fintora miatt. Hellyel kínálta a pincért, csak ketten vannak úgyis. Érdekes volt, amit mondott az álomról, de ha ennyire szereti az alvást, miért választott ilyen éjszakai munkát, firtatta.

Mert az éjszaka a kedvence, így, vonaton, felelte a pincér, s bámulta a csápoló növényzetet az ablakon túl. Mikor fiatalabb volt, mondta, az utazás miatt választotta ezt a munkát az éttermi kiszolgálás helyett. Aztán rájött, hogy nem ő utazik, csak a vonat. Szorosokat szelhet át, szédítő viaduktokon trappolhat végig, akkor is csak asztalok, székek, abroszok vannak, ez a valóság. Foltos szövetek, nedves sörcímkék. Vendégek, akik fizetnek, mint bárhol. Idővel aztán kezdte érezni a vonatot, látni és hallani, amit a vonat lát és hall. És meg van győződve róla, hogy ez kölcsönös. Amit ketten érzékelnek, ő meg a vonat, az összeadódik, egyik kiegészíti a másikat. Ő most már utazik, de nem arra, amerre a sínpályák viszik, hanem bárhova. Ébren vagy álomba merülve, mindegy, de legjobb volna mégis álomba merülve. Ki tudja megmondani, mi van odakinn ilyenkor. Ő igenis tudja. Ha akarja, fenséges kastélyok, ha akarja, patakok jéghideg zuhatagai vagy egy sivatag lángoló buckái. Nappal a vonat lát helyette, éjszaka ő lát a vonat helyett.

Mindenki pihen ilyenkor odakinn, folytatta, az emberek a fal felé fordulnak, és belehalnak a takaróikba. A vonat viszont ezalatt átcsörtet a világon, mint egy démon, sötét fújtatással, csapkodva a behajló fűzfák ágait, reng alattuk a fekete föld. Gyűlölik ők ketten, a vonat meg ő, a nyugalmas, kövér halált, ami a külvilágon uralkodik, és az is gyűlöli őket. De eközben idebent végtelen béke ül rajta, a démon dühe csak a világnak szól, őt védelmezi, ringatja.

A pincér ekkor megkérdezte Aurit, merre utazik, de csak úgy, mint aki szokásos kérdést tesz fel, és szokásos választ vár. A vendég válasza viszont némiképp meglepte, és érdeklődéssel fordult felé, Auri ugyanis, mint elmondta, bírósági tárgyalásra utazott. Tanúskodnia kell. Nem szívesen teszi, púp a hátán ez az egész ügy, de sajnos az a szerencsétlen helyzet adódott, hogy a vádlott felesége ügyésznő, és befolyásos kapcsolatai miatt másik városban tárgyalják az ügyet, mint ahol a bűncselekmény történt. Úgynevezett független ítélőszék előtt. A bűncselekményt egyébként nem a vádlott követte el, tette hozzá. A férfi ártatlan, de ezt csak ő tudja, más szemtanú nem volt.

A pincér legyintett. Nem ártatlan az, mondta, az ilyenek sosem ártatlanok.

Nem bűnös, próbált helyesbíteni Auri, bár maga sem tudta, mi szükség van helyesbítésre. A pincér ezzel sem elégedett meg. A bűn őszinte, mondta, nem egyéb, mint szakadás azon a vékony szálon, ami összeköt bennünket Istennel. Az ilyen nagykutya, mint az ügyésznő férje, minden bizonnyal szintén befolyásos ember, már régen összevissza szaggatták azt a fonalat. Persze, ha nem volna Isten, ez a szál csüngne a levegőben, mint az ökörnyál, azt tehetnénk, amit akarunk, mindegy is volna. De hál' istennek, van Isten, így mindenkinek vigyáznia kell a maga fonalára, csomózgatni kell, ki-ki legjobb tudása szerint. Az utas kérdésére, hogy az ő fonalán hány szakadás van, a pincér nem felelt, csak ránézett a pettyeződő ablakra, és megállapította, hogy eleredt az eső.

Őt inkább a rendszer furcsasága gondolkodtatja el, mondta Auri. Amióta beidézték, ez jár a fejében, és próbál kifogásokat keresni a rendszer számára, mint-ha csak valamely jó képességű diákjáról lenne szó, aki gyenge dolgozatot írt. Azt találja elgondolkodtatónak, ahogy a bűnt és törvényt próbálják megfeleltetni, a

vak hölgyemény egyik serpenyőjében a bűn, a másikban a büntetés, bizonyos súlyú bűnt azonos súlyú büntetéssel lehet csak kiegyenlíteni. De ki döntheti el, mikor van tökéletes egyensúlyban a mérleg?

Ember nem, válaszolta a pincér.

Ez keltett benne is kétségeket, folytatta Auri, a megféleltetés lehetetlensége. Azért lehetetlen ez, mert a két serpenyő két külön világot jelképez, az egyik személyes, a másik általános, elvont. Megpróbálja kifejtteni, mondta. A társadalom a bűn kapcsán kitalált egy negatív árucserét, nem adok-kapok, hanem veszel-veszek. Régen, ha valaki elvette a testvérünk életét, mi elvettük az övét. Ma viszont, ha valaki elveszi a testvérünk életét, mi nem lépünk semmit, helyettünk a társadalom lép, az igazságszolgáltatás révén, és az elkövetőtől elvesz valamit, ami szerinte a bűncselekménnyel egyenrangú. Éveket vagy, ritkább esetben, életet. A bűnösre, bár az egyén ellen vét, a társadalom csap le, vagyis, magyarázta Auri, szerinte csak úgy lehet megféleltetni a mérleg két serpenyőjét, ha azt feltételezzük, hogy nincs egyén elleni bűncselekmény, hanem minden bűn emberiségellenes. Talán így is van.

De jó-e ez így az egyénnek, tette fel a kérdést Auri. Nem jó, mondta. Azért nem jó, mert, mondjuk, gyilkosság esetében a törvény nem az egyént elégíti ki, például az áldozat hozzátartozóit, szóval nem őket elégíti ki, hanem a társadalmat, tehát tulajdonképpen egy elvont valamit, aminek úgy vagyunk részei, alkotómolekulái, hogy effektíve semmi közünk hozzá. A törvény nem a károsult nevében, hanem a saját nevében lép fel, és az igazságszolgáltatás nem az egyén érdekében, hanem a társadalom érdekében történik. Nem azért csukják börtönbe az elkövetőt, hogy elégtételt szolgáltatassanak az érintettek számára, hanem azért, mert minél kevesebb gyilkos mászkál az utcákon, annál szilárdabb és egészségesebb a társadalom.

Neveléséges azt gondolnunk, folytatta Auri, hogy itt valamiféle példastatuálásról van szó, és a bűnösök megbüntetése büntudatra sarkall majd másokat, és úgymond lelkiileg gátolja őket bármilyen jövőbeni rossz cselekedet elkövetésében. Mert a büntudat nem azonos a büntetéstől való félelemmel. A félelem a fajfenntartás ösztöne, ősbibb, mint a büntudat. A büntudat csak társas emlősöknél alakul ki, és etikai természetű. Mégis annyiban köze van a fajfenntartáshoz, hogy a társadalom számára, mint az imént is mondta, nem kívánatos, ha tagjai elpusztítják egymást. Emiatt szükséges, hogy a pusztító tagokat a társadalom eltávolítsa, izolálja. Csakhogy mindezt önző módon teszi, embertelenül.

Paradox módon, zárta le gondolatmenetét Auri, a kegyetlennek tartott halálbüntetés a legemberibb, mivel ez áll legközelebb ahhoz, ahogy egy érintett hozzátartozó ítélkezne.

Kiitta a kávéját, azalatt a pincér pedig hallgatott, majd megcsóválta a fejét. Úgy tűnik, ezt gyakran csinálta.

Ő bizony nem úgy ítélkezne, mondta a pincér, az igazat megvallva, ő értelmetlennek tartja a halálbüntetést.

Vajon akkor is így gondolná-e, kérdezte Auri, ha nem mondaná a média, aktivisták száza, nem írná a sajtó úton-útfélen, hogy a halálbüntetés nem jó, bár, meg kell szüntetni. És vajon akkor is így gondolná-e, ha valamely közeli hozzátartozója esne gyilkosság áldozatául, mert ő ezt kétli.

A vendég félreértette őt, mondta a pincér. Nem kimondottan a halálbüntetést tartja értelmetlennek, hanem a büntetéseket általában. Nem tagadja ő a büntetés szükségességét, hanem képességei felett állónak tartja, és inkább azokra bízza,

akik úgy gondolják, hogy tisztában vannak vele, miért teszik. Egy elkövetett tett nem válik meg nem történtté a büntetés által, és a büntetett sem válik jobb emberre, csak megalázottabbá. Ha kijön a börtönből, és nem követ el több bűnt, az nem azért van, mert jobb ember lett belőle, hanem mert beleroppant a megaláztatásokba. Ami pedig a halálbüntetést illeti, az a közönség előtti megalázás legbrutálisabb formája, hiszen a legintimebb pillanatot, a saját halált fosztják meg méltóságától, és teszik kontrollálhatóvá, ezáltal nevetségessé. Amit az ember kontrollál, az a természet szabad működése szempontjából, és Isten szemében is, nevetséges és kisszerű. Minden emberi büntetés nevetséges és kisszerű. Őszerinte az esetlegesnek tűnő, véletlenül bekövetkezett és értelmetlen halál a legmagasabb rendű, mert az ember számára felfoghatatlan és irányíthatatlan. Mint egy kódolt titkos információ, amelyhez csak a legmagasabb köröknek van hozzáférése, közönséges embernek nem. Az értelmetlen halál csak egy felettünk álló tudat számára bír jelentéssel, számunkra viszont a legnagyobb titok, és meg kellene becsülnünk ezt.

Auri kinézett az ablakon, és elnyomott egy ásitást. Későre jár, zárta le a beszélgetést, ő most inkább megy, megpróbál szunyókálni egyet hajnalig. Hajnalban átjön még egy kávéra, akkor folytathatják, ha a pincérnek is kedve van hozzá.

A bagolyszemöldökű rántott egyet a vállán, arcán sokatmondó, ám szavakba nem foglalható vigyor jelent meg.

Auri fizetett, és kiérve az étkezőkocsiból, belépett a mosdóba. Alig zárta magára az ajtót, valaki kopogott rajta, de ő nem válaszolt, hagyta, hadd rángassa a másik a kilincset, láthatja, hogy foglalt. Mikor végzett, az ajtó előtt már nem volt senki. A folyosón sem, sőt a fülkékben sem, amelyek mellett elhaladt, leszámítva egyetlen nőt, aki éppen telefonját kotorta elő a táskájából.

*

Míg kávéjára várt, Koska a padló gumiborítását bámulta, szürkehomok-hatás, szemcsésen csillog, szokatlanul kivikszolt az egész, ehhez a vonathoz képest legalábbis. A lámpavilág erősödött és gyengült egyfolytában, mint egy táguló-szűkülő pupilla.

Eredetileg szendvicset is szeretett volna kérni, de a mosdó zárva volt, ő pedig kézmosás nélkül nem eszik, vonaton pláne, még a víz se tiszta itt, semmi nem az. Visszamenni a másik mosdóig, azt nem akarta, egyrészt lustaságból, másrészt mert a felesége még visszakönyörögte volna őt a fülkébe, ha meglátja, úgyhogy inkább lemondott a sonkás-sajtosról.

Máskor nem iszik ő éjszaka kávé, magyarázta a pincérnek, de úgysem tud aludni most, annyi minden kavarg a fejében, a pincér el sem tudja képzelni. Képtelenség, egyszerűen képtelenség, ami mostanában történik, az ember felkel, lefekszik, felkel, és mikor legközelebb lefeküdni, nem teheti, mert a világ fenekestül felfordult. Nem lehet bízni semmiben. Ott van például az autója, BMW 3 Touring, megbízott benne, a fedélzeti számítógépben, a fékekben, a felfüggesztésben is megbízott, egyszerűen minden porcikájában, de éppen akkor hagyta cserben, mikor legnagyobb szüksége lenne rá. Most mehet vonattal arra a nyavalyás tárgyalásra, éjszakázhat zakatolás közepette, álmom nem jön a szemére.

Tárgyalás, hűmmögött a pincér, s nézte a jól megtermett embert.

Igen, tárgyalásra megy, mondta Koska, és helytel kínaalta a bagolyszemöldökűt. A pincér meghajolt, és leült, közben az utas figyelte őt, a mozgását, gesztusait. Van ebben az emberben valami bukott arisztokrata kellem, állapította meg, visszafogott, de féktelen; alázatos, de alázata mögött ott a végtelen szabadság. És ahogy leül, az is olyan, mintha a mozdulatot Feuillet koreografálta volna a Napkirály számára.

Ő a véletlenek áldozata, mondta Koska, és ha a pincér még nem látott olyan embert, aki a véletlenek áldozata, akkor nézze meg jól, mert ő az. Ez a tárgyalás is, jobb nem beszélni róla, de mégis beszélni kell, nem tud aludni, feldúlt, muszáj elmondania.

A véletlenekben az a legrosszabb, mondta, hogy mindig mindenhol történnek, az ember próbál struktúrákat létrehozni, terveket eszel ki, ezredmilliméteres és ezredmásodperces pontossággal, de folyton becsúszik valami, ami megghiúsíthat mindent. Emiatt jutott arra a következtetésre, hogy a világon mindent a véletlen irányít, az események nem szekvenciálisan következnek, hanem véletlenszerűen koccannak egymáshoz, mint az aszteroidák az űrben. Ezt képtelenek vagyunk felfogni, mert megismerni és irányítani akarjuk az életet, ezért olyanokat találunk ki, hogy összefüggések, ok-okozat, hatás-ellenhatás ésatöbbi, mert muszáj átlátnunk a káoszt, de csak áttatjuk magunkat, ezek nem léteznek, semmi nincs, csak véletlennek vannak. Vegyük például a karórát, Girard Perregaux, állítólag megbízható, állítólag a világ egyik legpontosabb órája. Ha ez a karóra ebben a másodpercben megállna, azt mivel magyarázná a pincér? Milyen összefüggések nyomán, milyen ok következtében állna meg? Minden bizonnyal azt mondaná a pincér, hogy azért állt meg, mert nem húzta fel. De a nem-felhúzás megmagyarázza-e, hogy miért éppen ebben a másodpercben áll meg, és miért nem egy másodperccel korábban vagy később? Ha egy ugyanilyen órát ugyanabban az időpontban húzott volna fel, ugyanakkor is állnának meg? Nem valószínű. Az óra szerkezete, felépítése, sajátos, csak rá jellemző tulajdonságai, ezek mind, és még sok száz másik dolog együttállása közrejátszhat abban, hogy az óra csak és kizárólag ebben a másodpercben áll meg. És hogyan nevezzük sok száz dolog előreláthatatlan, kiszámíthatatlan együttállását? Véletlennek. Hát erről van szó. És ahogy a világ egyik legpontosabb órájával megtörténik, úgy történik minden egyébbel is.

Koska kortyolt egyet a kávéjából, majd előkapott egy papírzsebkendőt, és felitatta a száját. A pincér figyelmesen hallgatott.

Ez történt akkor is, folytatta Koska, amikor előző héten ellátogatott ahhoz a nőhöz. Itt lehalkította a hangját. Azért ment el hozzá, mondta, mert közölni kívánta vele, hogy köztük nem lehet semmi. Ő bankban dolgozik, és az a nő az alkalmazottja, nemcsak arról lehet szó, hogy a felesége tudomást szerez a viszonyukról, hanem a beosztottjainak is feltűnhet, hamar szárnyra kaphat a szóbeszéd, és ezt ő nem engedheti meg. Ezért ment oda hozzá akkor este, de most már tudja, hogy rossz döntés volt. Semmi keresnivalója nem lett volna azon a környéken, százszor, ezerszer átkozta magát, amiért erre a bugyuta elhatározásra jutott, hiszen ha nem megy oda, most nem volna ebben a helyzetben.

Mindegy, mi történt a nőnél, mondta Koska. A fontos az, hogy amikor kilépett a nő lépcsőházának ajtaján, egy alak rohant felé, és valamit odanyomott a kezébe. A sötétben nem látta sem az alak arcát, sem a tárgyat, ami a kezébe ke-

rült, különben is olyan hirtelen történt az egész, elképesztő, még az is nagy dolog, hogy egyáltalán emlékszik, hogyan került a kezébe a kés. Mert egy kés volt az, de ő akkor még nem tudta, csak fogdosta, és aztán a fény felé emelve vette észre, hogy csupa vér. A kés is, a keze is, még a ruhája is összevéreződött. Tanácstalanul álldogált, és arra gondolt, hogy hívnia kellene a rendőrséget. Egy férfit pillantott meg ekkor, aki az utca túloldalán állt, és őt nézte. Aztán meghallotta a szirénákat, és néhány perccel később már körülvették a rendőrök.

Szerencsére az a férfi mindent látott, folytatta Koska. Leugrott cigarettáért a közeli boltba, ezt mondta később a rendőrségen, és látta az elrohanó alakot, meg ahogy átadta neki a kést. Ha az az ember nem volna dohányos, vagy inkább lefekszik ahelyett, hogy leugrana cigarettáért, vagy más útvonalat választ, másik boltba megy, az ő sorsa most meg lenne pecsételve, és elítélnék annak a szerencsétlennek a meggyilkolásáért, akit egy utcasarokkal odébb késeltek meg. A véletlennek köszönheti a balszerencsáját is, de a remélt menekülését is. Viszont senki sem fizeti meg neki a stresszt, az átélt kínokat, amit ez az ügy okozott, meg a végeérhetetlen veszekedéseket a feleségével, aki nem hitte el, hogy nem volt köze a nőhöz. De mivel valóban nem volt köze hozzá, elég meggyőzően tudott érvelni, talán túlságosan is, néha az volt az érzése, annyira meggyőző, hogy az már a bűnösségét bizonyítja. Szeretné valahogy kárpótolni a feleségét, valami olyat tenni, ami eloszlatna minden kétséget afelől, hogy szereti. Igaz, most ez így nehéz, mert jelenleg a nő elviselhetetlen. De bár azóta folyamatosan veszekednek, a felesége kiáll mellette, és segíti őt, hogy megússza ezt az ügyet, és mondania sem kell, nagyon reméli, hogy megússza.

Hogyne úszná, mondta a pincér, semmi oka nem lehet az aggodalomra, hiszen a rendőrség mindig számba veszi az indítékokat, és mivel Koskának semmi köze az áldozathoz, szemtanú ide vagy oda, kedvező ítélet fog születni.

A dolog nem ilyen egyszerű, húzta el a száját Koska. Kiderült ugyanis, mondta, hogy az áldozat annak a nőnek a férje, akihez akkor este ellátogatott. Bizony, rosszul áll a szénája, és nem ért semmit az egészből.

Hátradőlt, úgy ivott a kávéjából. Éppen egy kisebb állomáson rohant át a vonat, a pincér a szeméhez emelte a kezét, mintha bántaná az épület szendesárga fénye, vagy nem akarná látni az üres peronokat. Egy perccel később ismét vak-sötétben vágtattak.

Sosem gondolta volna, mondta Koska, hogy valaha felmerül a neve egy gyilkosság kapcsán. Egy olyan felelős ember, mint ő, ilyen felelőtlen lépést tegyen, és ilyen helyzetbe kerüljön. Nem, soha.

Hallgattak.

Pedig könnyen elgondolható, szólalt meg aztán a pincér, hiszen a gyilkosság a legnagyobb felelősség, amit el lehet képzelni. Koska elmosolyodott, fejét ingatta.

Ezt komolyan gondolja, mondta a pincér. Aki egyszer a zsebébe csúsztatta a fényes pengét, és megmarkolta, érezte a fegyver hidegét, élet és halál urává válik. Egyik zsebében a bizonytalan jövő, másikban a feneketlen mélység. De a feneketlen mélység peremén is meg lehet állni, eldönthetjük, hogy utolsó pillanatban kioltjuk-e az áldozat életét vagy megszépítjük. Mert ha futni hagyjuk, a másik tudni fogja, hogy a halál torkából szabadult, úgy fog utána levegőt venni, bort ízlelni, ölelni, hogy minden pillanatnak értelme legyen. Ha pedig lecsapunk rá, akkor az

áldozat egész életét értelmetlenné változtatjuk, visszamenőleg, mert minden igazság és hazugság, amit kiejtett a száján, hiábavaló lesz. Igazságaink és hazugságaink egy nyugodt, hosszú élet érdekében történnek, hosszú távon mindegyiknek az a célja, de a gyilkossággal a cél megghiúsul. A korán kioltott életek ezen felül cserepekké zúzott terveket, megvalósulatlan álmokat hagynak maguk után, mindezeket elveszjük, és megsemmisítjük. Csak mi tudjuk, miért tettük, csak számunkra van értelme, közönséges ember számára nincsen. Emberfeletti hatalom és felelősség tehát, őszерinte, értelmet adni vagy elvenni a világban. Úgy is mondhatná: te egyszer s mindenkorra felelős lettél azért, akit megöltél.

Újabb vendég lépett ekkor az étkezőkocsiba, a pincér elnézést kért, és talpra szökönt. Koska búcsúzott, az asztalra dobott két bankjegyet, valószínűleg a kávé árának háromszorosát, és visszaindult a fülkéjébe. A vonat kanyarodott éppen, imbolyogva kellett járnia emiatt. Már nem volt annyira feldúlt, mint azelőtt, de a gondolatgomolyag a fejében, ha lehet, jobban besűrűsödött, mint annak előtte. Lassan haladt a folyosón, merengve. Kábán lépett a fülkébe, de a látvány, ami ott fogadta, azonnal kijózanította.

Felesége összekuporodva zokogott, szoknyája megtépve, ingén a gombok leszakadva. Koska felkiáltott meglepetésében, odarohant, megragadta a nő vállát, és rázni, faggatni kezdte.

Egy férfi jött be, szepegett a nő, nem tudott védekezni, a férfi erősebb volt nála, a száját is befogta, nem kiálthatott segítségért. Viaskodtak, a férfi letépte a bugyiját, ő semmit sem tehetett. Az arcát sem látta, valahányszor próbált ránézni, pofont kapott.

Hangja elfúlt, ismét rázni kezdte a zokogás. Férfje ábrázata fehér lett, mint a cigarettapapír, szája görcsösen rángott. Aztán az ajtó felé pillantott, és megrezzent ijedtében. Egy gyerek bámult rá, olyan tízéves forma, gesztenyehajú, homlokán egy régebbi égés ráncos nyomai. A férfi felállt, hogy odamenjen hozzá, de a felesége húzta vissza, könnyörgött, ne hagyja magára.

Csak egy perc az egész, mondta a nőnek kékacél hangon, és kifejtette magát a szorításából. Kilépett a folyosóra, megragadta a gyermeket.

Látta-e, kérdezte tőle, látta-e, hogy ki lépett ki ebből a fülkéből. Könnyörgve kéri, mondja azt, hogy látta.

Látta, felelte csendesén a fiú.

Koska karon fogta a gyermeket, és elindult vele a folyosón. Minden fülkébe benyitott, nem is nyitott, sorra vágta ki az ajtókat, fújtatva pásztázta az üléseket, csomagtartó rácsokat, üres volt mind. A fiút rángatta maga után, de az nem pityergett, lépegetett a nyomában szóltanul. Aztán az egyik fülkében megláttak egy férfit, ott hevert az ülésen, arcát eltakarta a feltűrt kabátgallér. Koska megragadta a kabát hajtókájánál fogva, és talpra rántotta.

Ő volt-e, aki kilépett a fülkéjükből, kérdezte a gyereket. Mondja meg neki: ő volt?

Ő volt, felelte a fiú.

Koska kilökte a meglepett férfit a folyosóra, és rácsukta a gyerekre a fülkeajtót. Kezdte vonszolni a kabátost a vonatajtó felé. Az kiabált, tiltakozott, de minden felkiáltásra egy ökölcsapás volt a válasz, és ahogy dulakodva vonultak, halakulni kezdtek a feltörő szavak, erősödni az ütések.

Pengeéles szél vágott be, mikor Koska felrántotta az ajtót, de nem tartott tovább néhány másodpercnél, már csukódott is vissza a lomha szerkezet, kattant a kilincs. Előtte hallani lehetett még a koponya reccsenését, ahogy nekicsapódik a vezetékoszlopnak.

Két kocsival odébb, az étkezőben, a pincér felugrott a székről, és kezét ellenzőként használva kinézett az ablakon, homlokát szinte nekitapasztva a hideg üvegnek. Figyelte, ahogy elsuhanak, ő és a vonat, Auri krémszín kabátja mellett. Álldogált egy darabig, majd megigazította zakóját, visszaült, szembe az utasával, és kérte, meséljen tovább a munkájáról.

Koska ezalatt belépett a mosdóba, vizet fröcskölt az arcába, nyakát is benedvesítette. Mire visszaért a folyosóra, a kisfiú ott állt a fürke előtt. Megsimogatta a gyermek fejét, és intett neki, hogy kövesse. Amikor a folyosó fordulójához ért, egy riadt arcú, nagy szemű nővel találták szembe magukat. Amint meglátta a gyereket, nyomban letérdelt mellé és átölelte, mosolygott, hát itt van, hát itt van, mondogatta neki, és nyugtatta, simogatta, noha a fiúcska nem látszott ijedtnak.

Tudja, beteg a gyerek, magyarázta Koskának, szeme fénye, nem szabad egyedül hagyni, de elszundíthatott, mert mire körülnézett, a fiú nem volt sehol.

Semmi ok az aggodalomra, mondta Koska az anyának, vele volt végig. Mi baja van a gyerekeknek, kérdezte.

Nem szabad egyedül hagyni, ismételte a nő, könnyen árthat saját magának. Nem ebben a világban él, a veszélyekre nem figyel, semmire sem figyel, a körülötte levő dolgokat nem érti, nem is látja, csak nézi. Beszélni sem tud szegény, csak szavakat képes ismételni, amiket mondanak neki. Köszöni Koskának, hogy vigyázott rá, sosem lehet tudni, mi történik egy ilyen helyen, mint ez a vonat.

Ennyit mondott az anyuka, és ölelte, puszilta a gyereket tovább, majd megfogta a kezét, és elvezette.

A vonat lassított, sípolni kezdtek a fékek, állomás közeledett. Koska tompultan állt a folyosón, saját kezét nézte. Görbítette-egyenesítette az ujjait újra és újra.

Korábban:

Már megint elment, mondta a nő a telefonba, hiába kérlelte, elment, és mindig csak elmegy. Úgy látszik, nem bírja elviselni az ő közelségét, és csak az alkalmat lesi, hogy távol lehessen tőle, őrzítő, már nem is tudja, mitévő legyen. Pedig ő mellette áll mindenben, mégsem kérheti meg semmire, annyira sem, hogy legyen mellette, amikor szüksége van rá. Most azt mondta, elmegy kávézni, mert nem bír aludni, de hát könnyörög ő, ha már úgysem tud aludni, nem mindegy, hogy iszik-e kávé vagy sem? Az jutott eszébe, nem tudja, jó ötlet-e, vagyis inkább: tudja, hogy rossz ötlet, és az alkalom sem megfelelő, de meg kell tennie, hogy rájöjjön a hülyéje, mennyire fontos, hogy mellette legyen. Azt fogja mondani neki, amikor visszajött a kávézásából, azt fogja mondani neki, hogy megerősakolták. Megtépázza egy kicsit a ruháját, hogy úgy tűnjön. Nem, ne is próbálja őt lebeszélni senki, ezt muszáj megtennie, fontos. Nem is érti maga sem, miért, de úgy érzi, fontos. Látni akarja, mi történik.

Az alkalmazott dala

*Mert mindenki alkalmazott,
Olyan világban élünk,
A szolgáltató szektorban
Csak szerepet cserélünk:*

*A patikában a Fodrász
Vásárolja a gyógyszert,
A Széplány este a stexért
Postásra húz fel óvszert,*

*A Fodrász haját bodorít
A Széplánynak jó pénzért,
A Postás számlát kézbesít
És nincsen benne részvét,*

*S a Patikus, ha csődbe jut,
Még elmehet Postásnak,
S a Széplány, hogyha megcsúnyul,
Beáll majd tán Fodrásznak,*

*És jönnek majd a friss husik
Óvszerért patikába,
És lesznek újabb Postások,
Akiknek mindig áll a'...*

*Mert mindenki alkalmazott,
Olyan világban élünk:
A szolgáltató szektorban
Csak szerepet cserélünk.*

A bérember dala

*Hajdanán a bérmunkás,
bérbe adta a munkáját.
És úgy hívták, hogy proletár,
mert csak gyerekeket csinált.
És nem volt testamentuma,
mert nem maradt nagy fundusa.*

*Szegény volt, sovány, egyszálbél,
ki soha semmit nem remél.
És a Cityben akkor járt,
ha „Munkát, kenyeret” kiált.
És nem vót végrendelete,
mert nem vót néki semmije.*

*A Tőkével addig harcolt,
amíg még néha munka volt.
De a tőkésék a gép,
s a munkát gépek elvették.
És nem kellett a munkája,
elküldték hát a csudába.*

*Az ember roppant furcsa lény,
kibérelhető a szegény.
Ha nincsen többé bérmunka,
kibérelik fogyasztásra.
Az emberbérlemény,
fogyasztógép szegény.*

*És kövér lett a proletár,
hisz a tőkének kell a háj.
Mert testét vették most bérbe,
invesztáltak a végbélbe.
A fogyasztásra bérelték,
és gépekkel megetették.*

*A Béremberbe költözött
az árfolyam, és felszökött;
és reklámokkal megtömték,
hogy fogyasszon, mert ő lett gép!
A Béremberből így lett gép,
hogy szolgálhass' a Tőkét.*

A kölcsönkérő dala

*Kihez forduljak mostan nagy bajomban?
Felhívom a régi társaimat nyomban.
A barátság, az összeköt örökre,
emlékezünk a megivott sörökre...*

*Vagy azokat, akiknek kölcsönöztem,
mikor ők voltak szorult helyzetükben.
Még akkor is, ha sajnós sokat kértem.
De „pénz beszél!” És akkor én beszéltem.*

*Vagy volt feleségem, ki volt az üzlettársam,
megcsalt csúful és meglopott busásan?
De én se hagytam magam, a kurva'nnyát,
megrugdostam, akár egy focilabdát.*

*Volt szeretőimhez is fordulhatnék,
kis kölcsönt talán tőlük is kaphatnék.
Csak ne kaptak voln' annyi rosszat tőlem.
most könnyebb volna nekem jót remélnem.*

*Sosem gondoltam, hogy eljön az óra,
mikor fizetni kell, s nem csak bemutatóra.
Ha számláit most benyújtja mindenki,
Engem a börtöntől nem ment meg semmi.*

Pirula

*Apám vígan énekelt
– a párttal, a néppel –
felvonult, s piros-fehér-
zöld krepp-papír mellé
csákócsúcsomba egy
vörös is szorult.*

*Kis kezekkel embert
rajzoltam lemezajtóra,
súlyt emelt.
Plecsnit viselt egyszín
ingén, mint én otthon;
Karc Marcival voltunk
kiváló dolgozók.*

*„Már csak játék – mondta
Apu, és pólómra tűzte –
meg tilos”, majd rigára ült,
„a berregő vacakra”,
megkezdeni egy új műszakot.*

*„Senki se hitte, hogy
csak így, ilyen hamar!
A pénzt mind elvertük,
tietek lett a kamat.”*

Vörös hervadás

*Miért is lenne mentség
az eljövendő élet,
ha a minden elvonult,
s az egykor létező
kontúrtales semmivé lett.*

*Nem döngetek falat,
csak zárt öntvényt
hallat a századelő,
s munkadalt mormolnak
amott, elhagyott
esztergapadok.*

*Pang a műhely, kifosztva a gyár.
Ahány szerszám, annyi zsebben.
A múlt képe feldereng
egy lehullott olajcseppen.*

*„Hogy ment a munka hajdan,
régén volt ezelőtt,
egymást ugrató kajla
fűrőgép-kezelők...”*

*A vasra rozsda kúszik,
az új vevőig zárja
a lakat. Nem lépked
csapatnyi bakancs
a poros padlón...
s hiányol újabb
bejegyzést a gondos
brigádnapló.*

A nép

*Ismeretlen tettesek a törékeny háztetőn,
járókelők tömege gyanútlan utcákon,
felismerhetetlen szerelmesek az üres pincében,
korbácsos idomárok minden harmadik utcasarkon,
türelmes rendőrök a dübörgő körutakon,
haszontalan kereskedők a piszkos sátrakban:*

*és megboldogul a nép,
az istenadta nép.*

Végig

*Végigjárom gyors léptekkel a mulandóságot,
életem szegélyét gondosan elkerülöm:
egyébként viszont a gyanútlan haladás mestere vagyok,
mesterségem a mozgó élet felfedezése.
Hatékony menetelés az örökkévalóság felé.*

Számtalan

*A szám nem számít,
a páratlanokat hol kiiktatták, hol letakarták.*

*Ő sorakoztatja fel Őket, Ő: rendszeresen.
Ötöl-hatol, csütörtököt viszont nem mond.
Inkább azt, hogy: hárman, mint a szentek a teológiában,
vagy a világháborúk;
négyen, mint a négy lábúak;
heten, mint a gonoszok;
kilencen, mint a kincskeresők,
vagy akár a kintornázók.*

A számolást egyszer be fogják tiltani.

A plüssmaci

Nem kell részleteznem a bizalmát,
 így azt sem, miért hallgatom el a nevét.
 Ő sehogy se hív engem, talán még mindig
 azt hiszi, csak egy van belőlem. Ne
 nevessétek ki, hisz a bátyja bezzeg okos,
 annak tart, ami vagyok, ennél rosszabb
 egy plüssmedvével nem történhet, egyszer
 veszekedtek, és Ő elment, a bátyja áthívta
 a barátait, középre ültettek, és rám verték
 a muris kis kamaszdákójukat, persze,
 nem nevettem, csak ez a mosoly
 volt akkor is a számon, megváltoztatni
 hogy is tudnám, de tavaly nyáron
 beleegyeztem egyetlen mondandómba,
 napos délelőtti volt, a gyerekek táborban,
 a szülők fél órán át unszolták egymást,
 munkába kell menni, szeretem őket,
 de örültem, amikor végre elmentek,
 a sarokban ültem, ahonnan látni utcát, eget,
 hifitornyot és dohányzóasztalt,
 délután feltörlik a port körülem, gondoltam,
 talán a bátyék mocskát is észreveszik
 az arcomon, és lemossák, de ha nem,
 úgy is jó, egy egész nap egyedül,
 azóta többen dicsérik a mosolyomat,
 ez nem elég, mert semmi sem valamennyi,
 ez ilyen.

Megismerjük a következmény szót

Nagyapánk sosem tévedett, az ilyeneket
 már akkor is utáltuk, őt nem, vele csak nem
 beszéltünk érzésekről, pedig erre várt,
 talán, hogy kinevessen minket onnan,
 a szív felől is, de szörnyűnek elég volt
 a másnapossága, nem kértünk ágya szagából,

*pedig büszke volt rá, milyen egyéni, akkor
még nem tudtunk fölényeskedni, hogy
szükségből erény, kevertük a szólásait,
savanyú a szőlő, mondogattuk aki másnak
vermet és helyett. Az utolsó trükkje az utolsó
nála-alvás is volt, amelyiktek tovább
marad fenn, egy órával később ébresztem,
somolygott nagyapánk, de félóra
múlva belealudt a kísérletébe,
másnap is mi keltettük, morgott ránk,
már nem vagyok a régi, mondta apánknek,
hozzá is ez volt az első nem-após mondata,
többet nem bíztak nagyapánkra,
az ő korában a szégyen már veszélyes
következményekkel járhat, mondták.*

Az ór

*A sírköveinken nincs arany, lakk,
fényképet védő üveg: semmi
nem csillog, semmit nem lopnak.
Ha szél vagy ember kimozdít
egy kopjafát, az sem botrány,
korai lehetne,
de itt semmi sem korai.
Megfigyeltem, hogy az eső munkája
lekerekítés, a szögletes tömbök
ötvenéves korukra, mint az
írógépen a pont, a kereszték két
tengelye, mint a szivacsdeszkák,
amikkel úszni tanulnak a gyerekek.
Pár éve úgy volt, szupermarket épül
a szomszédban és a telkünk lesz a
parkoló, meglepődtek, amikor
én is aláírtam a támogató ívet,
és még jobban, amikor elmondtam,
kenőpénzre sem volt szükség,
aztán az egészségből nem lett semmi,
talán a mi területünknel is olcsóbb
volt egy másik, én csak azt hiszem,
közülünk nem kísértett volna senki.*

Beszélgetnek: a Hölgy és a Halál

(Baba bömböl. Jön valaki.)

– Hát maga ki?

(Vacsora és feszült hármás.)

– A Halál vagyok; megismeresz?

Már jártam itt. Igaz, másik alakomban.

A távollétemben szoktam

megesni. Akkor jó voltam; most nem?

Gyere már!

– Megy a rosseb.

Csak a holttestemen át.

– Nem mondod?! Rosszkor jöttem volna?

Egyáltalán van tested?

– Nem mondja?! ... Ha megestem.

– Egyáltalán jöhetek én jókor?

Nem mondom.

Ritkán hívnak önszántukból.

Te sem hívtál. Jöttem magam.

Régóta szemmel tartalak.

Amennyit az életemből beléd öltem!

Kész öngyilkosság! Kaput.

A belőlem átment töltet

nem robban; holtpontra jut.

Bepöccintem. Mellétrafa?

Az nem lehet. Árnyék vagy már;

mire vársz még, vén satrafa?

(Így a Halál. Kortelkedik egyfolytában.

A Hölgy már nem. Holtteste a válasz.)

„MÖGÖTTÜNK FORRT A MÚLT”

Az utazás tematikája Balla Zsófia költészetében

A következőkben arra keresem a választ, hol és hogyan furakodik be az irónia Balla Zsófia költészetébe. Az irónia nem „rontóeleme” ennek a lírának, tehát meglátásom szerint nem lehet a „posztmodern irónia” szintagmával jellemezni, amennyiben ezen azt értjük, hogy a szövegben minden „általánosan relatív”, s hogy egyetlen kijelentést és képet sem lehet helyesen érteni, ha nem fogadjuk el *ab ovo* az irónia folyamatos jelenlétét.

„Az önreflexiót említeném, az ironikus önreflexiót; a humort és az iróniát nem keverve egyébként össze. Sok mindent el lehetne erről a másfajta szellemi irányultságról és magatartásról mondani. Egyrészt kiábrándultabb, de kiábrándultságában játékosabb is, könnyedebb is. Sokkal többféle nyitást tesz lehetővé.” És még egy fontos állítás ugyanabban a válaszban: „Az individuum megnövekedett szerepe meghatározó a létünkben (...) Nem a mindennek alárendelő kollektivitás (...) rendkívül korán kiábrándultunk a kollektivismus utópiájából. Mi egy másfajta utópiát hajszoltunk; azt hiszem, távolabbra vetettük a tekintetünket: (...) a lehető legnagyobb emberi szabadságra.”¹ Az idézet azért fontos, mert Balla Zsófia öndefiníciói közé tartozik: Martos Gábor kérdése arra vonatkozik, miképpen határozná meg a költő a harmadik *Forrás*-nemzedéket, melynek tagja, és miben látja annak a másodiktól megkülönböztető vonásait. Látjuk, milyen hangsúlyos szerepe van az *önreflexiónak* és az *iróniának*, s ezzel összefüggésben a kollektivitástól való elhatárolódásnak. Nyilvánvaló, hogy az az alkotó, aki elfogadja „a kollektivismus utópiáját”, a referencialitástól sem határolódik el olyan határozottan, hiszen annak létezését önnön létezése legfőbb zálogának érzi – gondolhatunk például az erdélyi magyar irodalom egyik emblematisztikus művére, Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című opusára, amelyben minden a referencialitástól függ, azon múlik és az által „üzen”.

Vizsgáljuk meg először is Balla Zsófia *PaterNoster* című versének két változatát. Ez a vers úgy jeleníti meg a pálya két szakaszát, hogy első változata a referencialitást mozgósítja, míg a második az areferencialitás, s ilyenképpen az általános befogadhatóság irányába tér el. „Géza ezt úgy írta: »Egek! / azt gondoltam, délután átmegyek / Bretter Gyurihoz« / át is mentem / egy lefele fordított sírkerten / s rátaláltam. Felöltöben, fa alatt / kuporgott, körülötte egy csapat / varjú, tanítvány, kolduló barát, / mind egyetlen s igaz. Gyurin a kabát / olyan bő volt, hogy sírni kellett. / Gázi most ott állt Gusztai mellett, / hátrább haragos Sándorok.” Ez az „eredeti” szöveg, amely 1980-ban jelent meg a *Második személy* című kötetében (Kriterion, Bukarest). Az élmény közelsége miatt (Bretter György kolozsvári filozófus, többek szeretve tisztelt mestere 1977-ben halt meg) a vers rendkívül személyes, és a személynevek emlegetése okán meglehetősen belterjes is. Némi filológiai kutakodással meg lehet állapítani, kikről is van szó (Molnár Gusztáv, Szócs Géza, Tamás Gáspár Miklós stb. nevét sorolhatnánk), ám a mű tere ennek ellenére szűken családi. „Valaki úgy írta: »Egek! / azt gondoltam, délután átmegyek / Bretter Gyurihoz!«, / át is mentem / egy lefele fordított sírkerten / s rátaláltam. Felöltöben, fa

¹ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban. A Forrás harmadik nemzedéke*, Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 1994. 19 és 20.

alatt / kuporgott, körülötte egy csapat / varjú, tanítvány, kolduló barát, / mind egyetlen s igaz. Gyurin a kabát / olyan bő volt, hogy sírni kellett. / A vetélytársak most egymás mellett / álltak s egyéb haragosok. / S a Házsongárdban sátorok, / gyors-győzők, laci-konyhák körbe, / körhinták vártak a népre, / őszövétségi vigasság. (...) Arrébb sült már a *mititej*.” Az *Ahogyan élsz* című kötetben (Jelenkor, Pécs, 1995) megjelent változat feloldja az előbbi belterjességét, „Géza” helyett „valaki” említődik a versben, s a többiek is kikerülnek belőle. Marad „Bretter Gyuri”, akinek a haláláról szól a szöveg, s akit ugyanakkor nem lehet sem kivenni, sem behelyettesíteni, és megmarad a Házsongárd, amely viszont egyszerűen a kolozsvári temető neve. A sírkerté, amely már az első versváltozatban „lefelé fordított”, tehát inkább egy képeslap jelentésmezejét tárja fel, mint egy földrajzi helyét. A név nélküli „tanítványok” biblikussá és fenségesé, a „képeslaposság” viszont személyessé és humorossá teszi a történetet, anélkül, hogy az *túlságosan* személyes lenne. Ha még egy pillanatra visszaidézzük az említett kollektivitást, az abban élő és abban hívó alkotóban mindig működik annyi dac, hogy úgy érezze: a szövegét érti, akinek értenie kell, aki pedig nem tudja értelmezni, az hiába is igyekszik, tehát kár lenne bármit is megváltoztatni.

Az átirás valószínűleg összefügg az 1989-es romániai eseményekkel. Az „új világban” rádöbbenhetett a költő, hogy Bretter György neve egyre szűkebb körben jelenti majd azt, amit a diktatúra zárt levegőjében, bár az is elképzelhető, hogy csupán az idő múlása és Balla Zsófia átirási gyakorlata teremtette meg a későbbi variánst.

Akárhogy is történt, a referencialitás a személyes areferencialitásnak vagy inkább egy ravasz referencialitásnak adta át a helyét, egy olyan történetnek, amely bár éppen a beszélővel esett meg, valójában akárkivel megtörténhetett volna, s ebben az olvasói benyomásban a nevek kihúzása jelentős szerepet játszott.

Ennek a törekvésnek egy másik irányát figyelhetjük meg a *Mi volt jó Pécsen?* című versben.² „Az új időknek könnyű mámore, / az együtt töltött, nagy szilveszterek...” – indul a szöveg kevésbé konkrét, inkább „általános” helyzeteket megidézve. A harmadik sortól azonban elkezdődik mindaz, ami individuális, ami csupán a beszélő élménye lehet: Tettye, Koszta Gabi, a karamellás sütemény, „rémálmom délután”, „Marci kandúr”, papírtrombita. A kollektív identitás megszokott, sodró, mindenkre érvényes referencialitása helyére olyan referencialitás lép, amely személyes vagy még inkább intim. A beszélő a saját emlékei által minden olvasójában a saját emlékeit hívja elő: mindenkinek van Tettyéje, Koszta Gabija, karamellás süteménye és a többije, épp csak nem ez a nevük. A vers érdekes teret alakít ki magának: az első két sor és még néhány („Mögöttünk forrt a múlt: előre / elnyert büntetésem, a katlan”, a rakovszkys zárlat: „Az is létezik, amit még nem tudunk”) tágas és elvont; a később megnevezett alakok, terek, események azonban olyan egyénítések, amelyek az olvasó saját egyénítéseit szólítják meg. Balla Zsófia költészetének egyik titka, hogy ide-oda villódzik a két minőség között, és a saját „kis” történeteit az olvasó kis történetei segítségével mondja el, érezteti meg; a legjobb versekben nem bomlik meg ez a kényes egyensúly, a mérleg hol erre, hol arra billen, de sohasem zavaróan.

Az irónia tehát olyan jellegű, mint ahogy Paul de Man próbálta definiálni: „...az úgynevezett felsőbbrendűség pusztán azt a távolságot jelöli, amely minden reflektív tevékenység alkotó eleme. Így a felsőbbrendűség és alsóbbrendűség pusztán térbeli metaforává válik, mely az önmagára ismerő szubjektum szintjeinek diszkontinuitását és pluralitását jelzi, amikor az egyre határozottabban különbözteti meg magát valamitől, ami nem ő.”³ Sok helyen a „térbeli metafora” inkább elvontan értelmezhető, Balla Zsófia

² *A harmadik történet*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 23.

³ Paul de Man: „A temporalitás retorikája”, in: *Az irodalom elméletei I.*, Thomka Beáta (szerk.), Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 39.

költészetében viszont a lehető legkonkrétabban, s esetében a jelzőre esik a hangsúly. A síkváltás, melyet Hankiss Elemér elemzett szép tanulmányában,⁴ ebben a költészetben az irónia mozgását tükrözi. Mielőtt az iróniáról beszélne bővebben, ismertessük röviden ezt az írást. Szerzője abból indul ki, hogy a nem irodalmi, illetve az irodalmi jelsor közötti legfőbb különbség *linearitás* és *periodicitás* különbsége. „Nem az egymásutániség vagy nemcsak az egymásutániség, hanem az ismétlődés is alapvető viszonya a jeleknek. A dekódolásnál az olvasó tudata nem egyszerűen csak végigsiklik folyamatosan a jelsoron, hanem miközben halad az első jeltől az utolsó felé, bizonyos jelek, jelcsoportok arra készítetik, hogy sorrendben korábbi jelekre, jelcsoportokra visszaugorjék, megismételje s csak azután haladjon tovább.”⁵ A következő fontos állítás, hogy a „nyelvi anyag” a retorizálás révén válik irodalmivá. A továbbiakban Hankiss bőséges példákkal élve azt fejtegeti, hogyan működik az a dekódolási játék, amelyet ő síkváltásnak nevez. Először József Attila híres sorait idézi: „s szívében néha elidőz / a tigris és a szelíd őz” – s elmagyarázza, ezek megfejtésekor a befogadó tudatának egyrészt *horizontálisan* kell oszcillálnia, hogy az *akusztikai azonosságot* és a *szemantikai különbözőséget* megállapíthassa, másrészt *vertikálisan*, hiszen ez utóbbi különbségtételhez ki kell lépnie a jelsorból. További példák után, melyeket a mű- és népköltészetből, a regény és a drámai irodalomból vesz, a szerző arra a következtetésre jut: „az esztétikumnak magának elidegeníthetetlen lényege ez a kettősség, az ellentétes pólusok közötti állandó ide-oda villanás. Maga az esztétikum vibrál az elvont és a konkrét, a rész és az egész, a személyes és a személytelen, a külső és a belső világ ellentétes pólusai között – illetve pontosabban: akkor s csak akkor jön létre bennünk esztétikai-irodalmi élmény, ha a műalkotás hatására tudatunk elkezd vibrálni a valóság különböző síkjai, ellentétes fogalmai, kategóriái között. E vibrálást fejezi azután ki fogalmilag egy-egy ellentéppárral, önellentmondással, paradoxonszerű definícióval az esztétika és az irodalomtudomány.”⁶

Fentebb láttuk már, hogy az iróniához, legalábbis annak a Paul de Man definiálta változatához, fogalmak jól megkülönböztethető párpaira, a valóság két jól elkülöníthető szintjére van szükség, ő-re és nem-ő-re, egy pontra, ahol a beszélő áll, és egy másikra, ahonnan szemléli önmagát. Innen is adódik a következtetés: ez nem a korinthuszi irónia, amely nemcsak hogy nem tapasztal különbséget a valóság különböző szintjei között, de nem is *vágyik* erre a különbségre. Az az irónia, amely Balla Zsófia költészetére jellemző, nem folyamatos szétszaggatás, nem a Parti Nagy Lajosra jellemző „fújvást elhibban a rend”.⁷ Inkább egy ellentmondás vagy tehetetlenség feltárása: miközben a szöveg rendre törekszik, rendben reménykedik, minduntalan abba a felismerésbe ütközik, hogy a rend nem létezik, vagy nem vonható be minden *egyetlen* rendbe; csak *rendek* léteznek, s a remény, hogy ezek a rendek mégiscsak megoszthatók valamiképpen. A személyes, intim, „kis” emlékek, élmények, tapasztalatok utalhatnak ugyan történetekre, amelyeket mindenki megélt, de nem tekinthetünk el attól, hogy mindenki *másként* élte meg őket.

A szilveszter, a költészet, a szülőföld, az irodalom nagy történetek, amelyekhez mindannyiunknak van köze, amelynek ’miként’-je különböző.

Fentebb Rakovszky Zsuzsát emlegettem, úgy vélem ugyanis, hogy Balla Zsófia költészete rokonságot mutat az övével, ami a filozofikusságot, az általánosítás vágyát illeti. Amíg azonban Rakovszky mindig a személyestől az általánosság irányába mozdul, a sze-

⁴ Hankiss Elemér: „A népdaltól az abszurd drámáig. Az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanatáról”, in: uő.: *A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok*, Magvető Kiadó, Budapest, 1969. 41–83.

⁵ I. m., 45.

⁶ I. m., 81.

⁷ Parti Nagy Lajos: *Szódalovaglás. Mintamondatok nulla*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1990. Fülszöveg.

mélyes által mindig valami egyetemes érvényűt próbál közvetíteni (gondoljunk csak a babitsi ihletésű idő-ciklusra!), addig Balla Zsófia lírájában az egyetemes a személyes felé halad, relativizálódik. Ám e relativizálódás nem a töredékek, a párhuzamos változatok vagy a különböző identitások formájában jelenik meg, mint Kovács András Ferencnél, Parti Nagynál vagy Szőcs Gézánál, hanem *melankolikus relativizálásban*, amely ragaszkodik az egységhez, az egyértelműhöz, de belátja, hogy nem érheti el problémátlanul. Ha a Martos-interjú részletéből indulunk ki, meg kell állapítanunk: a kétely nélküli egység nem létezik vagy nem hiteles, ami pedig hiteles lehetne, az éppen azért nem elegendő, mert nem fogadhat be mindenkit. *Többeket* igen, mindenkit nem. Az emlék, az élmény, a tapasztalat olyan főnevekként érvényesek, amelyeknek a jelentését minden olvasónak magának kell kialakítania a szöveg utalásai segítségével.

A síkváltás másik lehetősége vagy leírásának másik módja a *kint-bent* irányra, útra és visszaútra vonatkozik. A *Pater Noster* mindkét változatában tanúi lehetünk annak, hogy a „lefelé fordított sírkert” miképp teremti meg hirtelen a „bent” hangulatát, s e soron túl mintha minden *egyszerre* zajlana kint és bent – természetesen ez is óvja a verset a pátosztól, s ez is a „ravasz referencialitás” felé mozgatja, amelyről már beszéltem. Most a benti tér, a benti intimitás, a zártság formáira és költői megteremtésére irányítanám a figyelmet.

A *Mi volt jó Pécsen?* e tekintetben is jó példa. Az első szakasz után, a „nagy szilvesztereket” és Tettyét követően azonnal visszahúzódik a szöveg, „Kosza Gabiékhoz”, a karameglás süteményhez, a délutáni rémálomhoz és a negyedik szakasz erős indításához: „Jó volt felébredni idegen ágyon / délutáni homályban s inni egy kis vizet.” Erősnek nevezem, mert idegen ágyon általában *nem* jó felébredni, nem szólva arról, hogy a jelző nem kíméli sem a beszélőt, sem a környezetet (lehetne például „baráti ágy” is). Aztán ismét „Széchenyi-tér”, petárdák, palackok, papírtrombitálás és megint markáns váltás: „Mintha nem is az idő váltaná mezét, / hanem egy lidérces gőzfürdőből köszöntene / ránk a feltámadás.” A hatodik szakaszban pedig a város levedli „az ó, fekete szőrt”; innen már csak egy lépés Marci kandúr, a „kövér üstökös, / öt méterről vágódott az ölembe, – / karma nyomát még évekig viseltem.” A nevetés „leütés nélküli labdajáték”, és megül a gyomorban, mint a gipsz. A vers filozofikus zárását már idéztem.

Oximoronszerű tehát a jó; olyan képek mesélik el, amelyek a főnevek révén a pozitív, a jelzők miatt azonban a negatív tengelyen helyezhetők el. A szöveg kétértelmű, a hatodik szakasz második részének kezdete viszont ismét a címre utal, most kijelentő mondatban: „Szóval, ez volt jó Pécsen.” Mintha inkább arról lenne szó, a beszélő hogyan próbálta jól érezni magát, mint arról, hogy ez *valóban* jó volt.

Egy másik vers, amely beszédes abból a szempontból, hogyan éli meg e költészet beszélője a kivételesnek számító élményeket, *Az ünnep előérzete*.⁸ Ez a darab is a 'kint'-tel kezdődik („Egy hónap, másfél hónap / derengő idő...”), ám a harmadik és a negyedik sor már ebből a derengő időből fakad: „szomjas várakozás és / vízfoltos cipő.” Ugyanazt figyelhetjük meg, mint az előbb elemzett műben: a hónap semleges terét a várakozás, a hajnal, a gyermekkor, a bizonyosság, a győzelem, a mécs, a láng pozitívvá tenné, ha nem lenne a várakozás *szomjas*, a hajnal *sötét és freccsenő*, a gyermekkor *keszeg* s ha a mécs nem *kütlánggal* égne. Ilyen ambivalenciák teremtik meg a szakasznyi kérdés lehetőségét: „De mondd, miféle ünnep ez, / e szűrt fény, szűrt sebből szívárgott / szikra, mely sistereg, neszez / s szerteáporoz száz szilánkot?” Aztán ismét szív, karácsony, Hold, nő, győzelem küszöbe, gyertya, csillagok – másfelől viszont a szív *hangtalan*, a karácsony a „kopácsol”-ra rímel, a hold alatt „gyász zuhog”, a nők úgy szülnek, mint a gyász, a győzelem küszöbén „halomra lőtt varjak” hevernek, a gyertyák a csillagok helyett égnék. A befeje-

⁸ A harmadik történet, 29.

zés pedig érdekes inverziót teremt, ahol a jelző pozitív, a főnév negatív jelentésű: „Naptárban vakító szünnap. / *Bársonyos hiány* itt az ünnep.” (Kiemelés tőlem – D. P.)

Úgy is mondhatnánk: a vers egyetlen villódzó síkváltás. A „közkörnyezet–kiskörnyezet” és a kint–bent közötti már elemzett ingázást az alliterációk is segítik; elég talán, ha a fentebbi négy soros idézetre figyelünk, ahol a sziszegő sz-ek valósággal szétfűrészelik a „tartalmat”, s még inkább hozzájárulnak a karácsony kétértelműségéhez.

De vissza még a kint–bent dichotómiájához. Nádas Péterről szóló egyik szép esszéjében Balassa Péter a következőket mondja: „Nádas, úgy hiszem, alapvetően konzervatív ízlésű és vonzalmú, ha egyáltalán használható még félreértés és rosszhiszeműség nélkül, esztétikai értelemben a konzervatív jelző. Ha ugyanis elnézzük, elképzeljük barna, sárgás, mélyszínű, derengő intérieurjeit, színeit, egészen eredeti térképzését, akkor egy ilyen formában sosem volt, dísztelen szecesszió (...), illetve egy sosem volt, világpolgár-biedermeier metszet vagy életkép tűnik fel előttünk. Igazán szépen és konzervatívan berendezett és rendezett intérieurökben lehet igazán nagyokat szenvedni, széthullani, megvilágosodni és egyéb nagyokat művelni...”⁹

Tekintsünk most el attól, mennyire és milyen érvekkel lehet *ma*, 2009 tavaszán konzervatívnak nevezni Nádas, és tekintsünk el a jól hallható („egyéb nagyokat művelni...”) iróniától is. Állapítsuk meg inkább, hogy Balla Zsófia elemzett verseiben is láthatók enteriőrök, megjelennek metszetek, s ezek ugyanolyan „derengők”, mint a Nádaséi. Tehát miközben a kinti, a nagy környezetet is leírja, a költő szövege is visszahúzódik a ‘bent’-be, Pécs ünneplő városából az idegen ágyra, a „derengő időből” (!) a vízfoltos cipőhöz. Ezek a művek minden bizonnyal a költészetnek a prózától eltérő, elliptikusabb jellege s az *erre* a költészetre jellemző jegyek miatt nem drámaiak, nem keltik a széthullás, a megvilágosodás „és egyéb nagyok” hangulatát. A Balla-féle líra, mint mondtuk is már, melankolikus inkább, visszafogottan szenvedő és elsősorban a beszélőre vonatkoztatott. Az irónia éppen ebben a személyességben rejlik, amely szinte kínosan vigyáz arra, ne tegyen általánosító, mindenkire érvényes kijelentéseket. A lehető legnagyobb emberi szabadság csak a lehető legszigorúbb személyes iróniával érhető el.

Ennek a szigorú személyes iróniának talán a referencialitáshoz is lehet köze, ahhoz az életrajzi tényhez, hogy Balla Zsófia 1993-ig Kolozsváron élt, 1989-ig egy olyan diktatúrában tehát, amely nem engedte utazgatni állampolgárait. Általában nem vagyok a referencialitás híve, nem rajongok az olyan elemzésekért, amelyek minden ok nélkül az író lexikonadataihoz fordulnak, és ezek alapján magyarázzák a művet. Ez a referencialitás azonban, amelyet most vontam be az értelmezésbe, véleményem szerint nem *üres, közömbös*, hanem *telített, aktív*, hiszen nemcsak nyoma, hanem jelentése is van az életműben. Pontosan az 1993-as *Egy pohár fű* című kötetig kell várni, hogy más helynevek is bekerüljenek a versekbe, mint az erdélyiek vagy a magyar irodalom „hely nélküli” helynevei (például Rodostó az *Epilógusban*). A *Vörös csík, vékony vérfonál* című vers egy „igazi” utazásról szól.

Kérdés természetesen, mit jelent ebben a lírában az „igazi utazás”? Balla Zsófiánál referencialitás és referencialitás egyensúlya az utóbbi javára borul fel: ahogy Pécssett az volt jó, ami személyes, ami sajátos, ami csak a beszélőre tartozik, ugyanúgy mindenütt az lesz a jó vagy inkább a jelentős, és verssé a verset az a feszültség teszi, ahogy a szereplő folyamatosan a belső világ felé mozdítja a külső világ sajátosságait, vonatkozásait, élményeit. Az igazi utazást *ebben a költészetben* kizárólag a *belső utazás* jelenti.

⁹ Balassa Péter: „Hangfekvések. Nádas Péter művészetéről”, in: uő.: *Észjárások és formák. Elemzések és kritikák újabb prózáinkról 1978–1984*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. Műelemzések kiskönyvtára. 231.

AZ ELÉRHETETLEN MINŐSÉG

Thomka Beáta köszöntése

„nem volt benzin esett az eső
egyik zeneelméletet tanult belgrádban
a katonai behívó elől menekült
irodalomelméletet tanított újvidéken
új életet indult valahogy egybeesett a kettő
új életet indult éppen kezdeni a másik
és csomagjaikkal valamint háromlábú vizslánkkal
meg egy láda szőlővel
nekivágtál velük a határnak”
Tolnai Ottó: A pesti partvis

Thomka Beáta puritán, szemérmes tudós, akit hivatásának gyakorlásában nem a terep uralásának ambíciója, az én tudatos vagy reflektálatlan kiterjesztése, a személyesség magamutogató jelenléte jellemez. Ha jól látom, majd hatvan év kellett hozzá, hogy – legutóbbi, *Prózai archívum* című kötetében – olyan írást közöljön, amelyben a tudományos pályáját kezdetben meghatározó környezetet, illetve a folyamatosan újramondott és ezért állandóan változó narratívaként értett saját identitást témává emeli (*A kulturális azonosság poétikája*). Persze ez sem öncélúan történik, hanem mert az általa tapasztalt identitásviszonylatok plasztikusan példázzák a nem monolit módon, nem egyszer s mindenkorra meghatározott és lezárt formában elképzelt kulturális önazonosság esetét, tehát tanulságokkal szolgál a narratív identitás elméletének megértéséhez. E változó és dinamikus identitásfogalom háttere az egykori Jugoszlávia, „a valamikori többcentrumú, regionális és mikrokultúrák sorát ötvöző ország”, amelyet a politikai és gazdasági érdekek mellett a valóságos, konstruált államnyelven túli „nyelv nélküli közös nyelv”, valamint a „többszólamú, *alternatív kultúramodell*” életetett.

Csakis kérdésre válaszolva fedte fel ennél konkrétabb formában az önéletrajz egy-egy releváns momentumát, így a családi környezet és a szülőhely inspirációit. Ebből idézek néhány sort: „Kivételes körülménynek tekinthetem Édesapám átfogó, európai humán műveltségét, soknyelvű könyvtárát, intellektuális igényességét, valamint azt, hogy egy alföldi telepítésű, archaikus vonásokat átmentő református közösségben, egy négy-öt-ezer lelkes bánáti magyar faluban növekedhettem. Az anyai magyar-szerb és az apai két-nyelvűség, a magyar-német származás mellett apámnak a két világháború között Franciaországban, Berlinben, Budapesten töltött évei és tanulmányai meghatározták értelmiségi nevelődésem irányát.” (Ménesi Gábor interjúja, *Jelenkor*, 2007/11.)

Bizonyára többeknek meglepő, de a vajdasági kisebbségi kultúra helyzetét – már inkább a hatvanas, hetvenes évek idejében – Thomka Beáta nem a peremlét állapotaként írja le, hanem a magyarországi szellemi lehetőségeknél szabadabb viszonyokra helyezi a hangsúlyt. „A kortárs folyamatok méltányos kritikai értékelésében ugyancsak szabadabb mozgásterünk volt. A magyarországi irodalom mellett ez az elméleti gondolkodást is érintette, amelynek Jugoszlávia különféle kulturális központjaiban mindenkoron kiemelt

figyelmet szenteltek. Irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségű magyar kezdemények olvashatók az újvidéki kiadványokban, melyeknek méltányolása mindmáig hézagos a szakmai tudatban Magyarországon.” (u.o.) Az idézett szövegrész utolsó megjegyzését sem feledve, mely halk szavú bírálata a hazai irodalomértés számára az egykori Jugoszlávia-beli újító irodalmi gondolkodás integrálatlanságát illetően, most egy másik – elismerem: triviális – mozzanatra hívnám fel a figyelmet. Számomra Thomka munkásságának mindmáig egyik legimponálóbb és leginkább irigylésre méltó jellemzője az a természetesség, ahogy a magyar irodalmat vizsgálván nem pusztán a kortárs nyugat-európai irodalomelméleti tapasztalatokat, de a volt Jugoszlávia rendkívül gazdag szépirodalmi és teoretikus anyagát is elemzéseit támpontjaiként használja. Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Danilo Kiš, Mirko Kovač, Filip David vagy David Albahari művészete éppolyan magától értetődőséggel jelenik meg gondolkodásának erőterében, mint Viktor Žmegač vagy a nála nemzetközileg jóval kevésbé ismert teoretikusok munkássága. Úgy gondolom, visszanezve a *tágasság iskolája* volt ez, Thomka Beáta nevelődésének fölcserélhetetlen többlete.

1968-tól az *Új Symposion* rendszeresen közli kritikáit. Induló kritikusi gyakorlatához, egyszersmind a korábbi prózai beszédmódokat megújító művek elemzéséhez azonban, úgy érzi, nem ad megfelelő fogalmi háttérrel a magyarországi – még a század eleji poétikákban gyökerező – irodalomelmélet. A korabeli francia szellemi élet radikális változásai ragadják meg figyelmét, mindenekelőtt a *Tel Quel* és a *Poétique* köreinek teljesítményei. Az *Új Symposion* vonzaskörében tevékenykedve természetes módon adódott a Tolnai Ottó életművére irányuló kutatás. Ám az sem a véletlen műve, hogy miért épp Mészöly Miklós lesz a másik „hőse”, akinek művészetéről szintén monográfiát ír majd. Már első tanulmánya – 1969-ben – a *Saulusról* szól. Mészöly művei iránti érdeklődése nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel, hogy a magyar próza akkori jelentős alkotói közül az övé mutatta a legerősebb affinitást a kortárs nyugat-európai poétikai megoldások meghonosítására, önnön poétikai gyakorlatának – a magyar irodalmi hagyományok figyelembevételével történő – állandó megújítására. Ez az életmű volt tehát az, amely Thomka új szépirodalmi és elméleti kérdésekre nyitott érdeklődését leginkább párbeszédbe tudta vonni.

A fragmentáris írás, valamint a rövidtörténet – amely a regény, az elbeszélés, a novella bevett prózai műfajai mellett újonnan keletkezett – vonják magukra figyelmét mint olyanok, amelyek a huszadik századi tapasztalat kifejeződésének autentikus irodalmi formáiként jöttek létre. Tovább azonban nem folytatom pályájának vázlatos ismertetését, elég legyen annyi, amit Takáts József mondott róla egy laudációban: mindazoknak mesterevé vált, akik manapság magyar nyelven irodalomértelmezéssel foglalkoznak. „Mert ha közülünk bárki regényt, novellát vagy rövidtörténetet értelmez, beszédében ott kell hogy működjön mindaz, amit a prózapoétikáról és narratológiáról megtanult, s erről magyarul a legtöbbet az elmúlt húsz évben Thomka Beátától lehetett tanulni.” („Az értekező dicsérete”, *Jelenkor*, 2003/9.)

S itt feltétlenül szóba kell hoznom Thomka meg nem rendülő hitét az elvégzett munka értelmében, melyre bizonyosság lehetne a kiterjedt életmű maga, de még inkább az egyes szövegek gondolatmeneteinek ethosza. Nem kérdés tehát, hogy Thomka Beáta elméleti munkáját tudományos diszciplínaként érti, amelyre a hagyományos humaniorákon alapuló s a szellemtudományokra jellemző sajátos szabályok érvényesek. Miközben tehát nem osztja Feyerabend cinikus elméletfelfogását, tudományhite soha nem billen át az akadémiai hang institucionális magabiztosságába, kételynélküliségébe. E magatartás integráns része a tanári tevékenység, amely maga is az önmegértés, az önnevelés egész életre szóló programjába illeszkedik. Tanári hatásáról Angyalosi Gergely ekképpen írt a *Beszél egy hang* című kötetéről szóló méltatásában: „Ma már az egész országban találkozhatunk Thomka-tanítványokkal, akiket arról lehet felismerni, hogy rendkívül tájékozottak elmé-

letileg, ugyanakkor távol áll tőlük, hogy az irodalmat a teoretikus felismerések 'visszaigazolására' használják csupán. Őrzik a műlémménnyel való eleven, szerves és mindig mélységesen individuális kapcsolatot. Ez azt mutatja, hogy a Thomka-iskolából nem 'klónok', hanem szabadon és egyénien gondolkodó fiatal irodalmárok kerülnek ki, akik minden szükséges szakmai eszköz birtokában építik fel saját stratégiájukat." (*Jelenkor*, 2002./ 11.)

Thomka Beáta Magyarországra kerülése után Pécssett telepedett le, az egyetem bölcsészkarának tanára mindmáig. A *Jelenkor* folyóirat jellegadó teoretikus szerzőjévé vált, s egyben a lap szerkesztő bizottságának tagjává. 2002-ben a lap nívódíját, a Szinnyi Júliadíjat is elnyerte. Persze nem lenne illő a részemről, ha megkísérelném (Pécsnek? a *Jelenkornak?*) kisajátítani Thomka Beáta munkásságát, mely az egyetemes magyar kultúra része. Csak azt próbálom szavakba önteni, mennyire nélkülözhetetlen a jelenléte, a szellemi és emberi kisugárzása a *Jelenkor* szerkesztőinek, s hasonlóképpen a pécsi egyetem magyar tanszékei munkatársainak, valaha volt összes doktoranduszának.

A *szikárság esztétikája* címmel írt egy ízben Mészöly Miklósról. Tudományos szövegeinek esztétikájában maga is e Mészölynél kimutatott szikárság ihletésében alkot. Ez azonban nem jelent valamiféle egydimenziósságot, gondolatmenetei nagyon is gazdag tapasztalatot, tudást sűrítenek össze, s egyáltalán nem előre lefektetett síneken haladnak – mind kreativitásának, mind a különböző tudományágakban megszerzett ismereteinek köszönhetően. Ezért is volt különösen megragadó számomra, amikor kérdésre válaszolva egy ízben az esszéről mint „elérhetetlen minőségről” beszélt, nyilvánvalóan önkritikus felhangokkal. E ponton lehetetlen volt elsiklani az elégedetlenség fölött, ahogy a „szemlélet, tudás, tapasztalat és érzékiség” együtteseként meghatározott esszé-formáláshoz képest saját gyakorlatában valamiféle hiányra utal. „Ma több levegője lehetne, van is világszerte, ám mifelénk a szaknyelvi puritanizmus eszménye száműzte az irodalmi megszólalásmódok köréből. Kiváló írók és esztéták művelik ebben az átmeneti időszakban, míg tetszhalott állapota után vissza nem szerzi méltó helyét a fogalmi, narratív és metaforikus beszédmódok kereszteződésében születő formák között.”

Nem áll szándékomban szobrot faragni az ünnepeltről, arról nem is beszélve, hogy ő maga az efféléket olvasván milyen kényszeredetten feszeng majd, s csak a tapintata akadályozza (talán), hogy ki ne mondja: ugyan már, ez marhaság. Ezt igazán nem kellett volna, dohogja inkább helyette szeretettel. Meglehet, ha valaki nem ismeri személyesen, annak e „tisztos kompilátumból” túlzottan komoly alak körvonalai bontakoznak ki. Ám barátai, ismerősei gyakran látják nevetni, oldottan viselkedni társaságban. Ismerik segítőkészségét, kollegialitását, nagyvonalúságát vagy azt a sztoikus nyugalmat, máskor csúfondáros flegmát, amellyel az élet visszasságait tudomásul veszi. S hogy ezt írom, jut eszembe a kérdés: vajon hova kerülhetne az a kép egy tudós méltatásában, amint a szerb–horvát háború idején néhány személyes holmijával éjjel menekül (egy katonaszökevényt szállító autóban) Magyarországra, a vezető melletti ülésen egy szobanövénnyel osztva meg a helyet. Ki tudja, talán egyszer majd sikerül ezt a tapasztalatot esszében megformálnia.

Thomka Beáta 2009 tavaszán Széchenyi-díjat kapott. Utalva arra az egészséges vélekedésre, mely szerint nem a díj minősíti az embert, hanem a díjat minősíti, kik a birtokosai, azt mondom hát, hogy a Széchenyi-díj azóta még szebben fénylik, amióta az egyik legaláztosabb és legnagyszerűbb magyar tudós, a hatvanéves Thomka Beáta elnyerte.

A BIRODALMAK ÉS A DEMOKRÁCIA ESÉLYEI A MODERNITÁSBAN¹

Majdnem kétszáz évvel ezelőtt Hegel a következő mondatot írta le a *Jogfilozófia* előszavában: „Hic Rhodus, hic saltus. A jelent megérteni, ez a filozófia feladata. Ugyanolyan abszurd azt elképzelni, hogy a filozófia túl tud látni a jelenkori világon, mint amilyen furcsa és abszurd elképzelni azt, hogy az egyed át tud ugrani Rhodosz szigetén... Itt a rózsa, itt táncolj.”² Nagyon sokszor próbálták meg azt a lehetetlent, hogy Rhodoszt átugorják, és valahányszor megpróbálták, mindhiába tették. A legambiciózusabb kísérletet Rhodosz átugrására Marx tette meg. Marx reprezentatív módon mondott csődöt. Ugyanis igen sok dolog, amit ő előre látott a jelen jövőjére vonatkozóan, alapjában véve bevált, de az égvilágon semmi nem vált be abból, amit a jelen meghaladására nézve megjósolt. Marx munkája tehát bizonyítékkal szolgál arra, hogy nem lehet Rhodoszon átugrani. Még a bibliai próféták is tudták, hogy mit lehet a jövőről mondani és mit nem, hiszen ők a messiási kort nem írják le, nem mondják meg, hogy az pontosan milyen lesz. Amikor a próféták jövendölést mondanak, akkor ezt a jelen jövőjéről mondják és sosem a távol jövőről.

A fent idézettek elfogadásából azonban nem következik az, hogy el kell fogadnunk Hegelnek és Marxnak azt a gondolatát is, hogy mindaz, ami létezik, szükségszerűen létezik. Az embernek még azt sem kell elfogadnia, hogy a világ pozitív értelemben ma szükségszerű lenne. Ha az ember elutasítja az úgynevezett nagy elbeszélést, akkor be kell látnia, hogy a világ lényeges változásai, legalábbis politikai téren, mindig véletlenek folytán jöttek létre. Leibniznek az a gondolata, hogy minden tényigazság véletlenszerű, nem mond ellent annak, hogy amennyiben ezek a tények megjelennek, akkor ezek a tények a következő tények föltételei lesznek. De a föltétel nem annyit jelent, hogy meghatározzák őket, mert a politika, legalábbis a történelem szintjén általában egyáltalán nem szükségszerű a szó pozitív értelmében. Arisztotelész ezt nagyon világosan fogalmazta meg. Azt mondta, ha valamilyen eseményt vagy tényt egy *causa efficiens*, tehát ható ok hoz létre, az az esemény fogalma szerint véletlenszerű. Csak ha egy eseményt egy *causa finalis*, tehát egy cél-ok hoz létre, akkor mondhatjuk azt, hogy az esemény szükségszerű. Példája nagyon egyszerű. Ha földet ásunk, mert egy fát akarunk elültetni, és egy kincsesládára bukkanunk, akkor ez tökéletesen véletlen, mert a *causa efficiens* dolgozott itt. De az, hogy az ember embert nemz és nem lovat, az kérem szükségszerű, mert itt a *causa finalis* van működésben.

Ha nem hiszünk a nagy elbeszélésben, ha nem hiszünk abban, hogy a történelemnek mint olyannak van egy immanens célja, amit magában hordoz, akkor be kell látnunk, hogy a mi korszakunk, mármint a modernitás korszaka is gyakorlatilag végtelen véletlen esemény következtében jön létre. Definíció szerint a modernség nem tekinthető szükség-

¹ Az előadás 2008. szeptember 19-én hangzott el Pécsen a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport által szervezett „Kelet-nyugati átgáró – II. találkozó a Balkán kapujában” című konferencián.

² Az idézett szövegrész Szemere Samu fordításában: G. W. Fr. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata*, Akadémiai Kiadó, 1971. 21–22.

szerűnek, mert nem szükségszerűen jött létre. Azt jelentené azonban ez a gondolat, hogy semmi sem szükségszerű a modernségben? Én azt hiszem, hogy nem jelenti azt. Az, hogy a modernség nem szükségszerűen jött létre, az annyit jelent, hogy nem totalitás és nincs egyetlen szubsztanciája sem. De még mindig mondhatjuk, hogy van valami lényege. Még mindig mondhatjuk, hogy van valami, ami azzá teszi, ami, hiszen a modernitásnak identitása van, különben nem beszélhetnénk modernitásról. Meg kell nézni, hogy mi az, ami azzá teszi, ami, mert hiszen ez minden identitás kérdése. Ez nem szükségszerűség, de lényegről nyugodtan beszélhetünk.

Mi az, ami a modernséget azzá teszi, ami? Mi különbözteti meg a modernséget minden premodern társadalmi berendezkedéstől? Én azt hiszem, hogy a modernséget három sajátágos vonás jellemzi, és ez a három vonás vagy tendencia, vagy akárminek is nevezzük, határozza meg, hogy miben is különbözik minden premodern történelmi berendezkedéstől. Az első ezek közül az, hogy az emberek, a javak, a szolgáltatások és a tulajdon elosztása a piacon történik. Ezt nevezzük kapitalizmusnak. A második az, hogy állandó kumulatív növekedés jellemzi a tudományokat, és a felhalmozódó tudást mint technológiát is tudjuk alkalmazni. Ebben az esetben és ezen a szinten tehát van fejlődés. A harmadik az, hogy végtelen vagy legalábbis végtelennek tűnő lehetőségeink vannak politikai formák létrehozására és politikai formák egymással való kombinációjára. Ez a három elem alkotja szerintem a modernitás negatív szükségszerűségét. Nincs pozitív szükségszerűség, de van negatív szükségszerűség. Ez alatt azt értem, hogy minden lehetséges a modernségben, ha az nem mond ellent a modernség három lényeges konstitúciójának – nem akarja azokat visszavonni, nem akarja azokat megszüntetni. Tehát nincs modernség piac nélkül, nincs modernség a tudomány és a technika kumulatív fejlődése nélkül, és nincs modernség politikai fantázia és a politikai fantázia termékeinek lehetséges applikálása nélkül. Ezek nélkül nincs modernség. Meg lehet próbálni – rövid távon működhet is, de hosszú távon nem működik. Gondoljunk például Kambodzsára, ahol a Pol Pot-rezsim idejében megszüntették a piacot. Egy ideig működött, aztán összeomlott. És el tudunk képzelni rengeteg utópiát, amiben se piac nincsen, se technika, se tudomány, az elménk el tudja ezt képzelni, de valójában nem lehetségesek. Ugye, nagyon sokan vannak, akik bírálják a modern technológiát: miért nem élünk mint kistermelők a magunk földjén, miért nem termesztünk inkább mi mindent a saját szükségleteink szerint? Miért nem használunk szövőszéket, minek nekünk piac és technológia, minek nekünk TV és rádió? Nagyon szép elgondolás, de ha megvalósítanák ezt a gondolatot, akkor a Föld lakóinak körülbelül kétharmad része igen rövid időn belül éhen halna, úgyhogy nem ajánlom ezt az opciót senkinek. A modernségen belül ez nem lehetséges. Tehát röviden összefoglalva: a modernségen belül mindaz lehetséges, ami nem mond ellent a modernség három konstitúens között egynnek sem, mert az bizony lehetetlen úgy, hogy eközben a modernségben folytassuk életünket, és egyáltalán, hogy folytassuk az életünket.

Ebben az előadásban az első két konstituensről nem beszélek. Nem beszélek tudományról és technikáról, a piacról sem fogok beszélni. Csak a harmadikról, a politikáról fogok beszélni. Arról, hogy milyen politikai intézmények, berendezkedések lehetségesek, és hogy mi a politikai fantázia, hogy mindeme intézmények megteremtésében mit segíthet, mit tud létrehozni. Három politikai berendezkedésről fogok csak beszélni és ezeknek különböző típusairól. Az egyik a *birodalom* mint politikai entitás. A másik a *demokrácia*, ennek különböző fajtáiról, elsősorban a reprezentatív demokráciáról fogok beszélni, de az úgynevezett radikális demokrácia különböző fajtáiról is. És harmadsorban a *totalitarizmus*ról és ezzel kapcsolatban a terrorról, illetve a terror és a modernitás viszonyáról lesz szó.

Mindezzel kapcsolatban az alábbi kérdéseket lehet felvetni.

Először is, az, hogy valami lehetséges, az nem annyit jelent, hogy valami valószínű.

Azt mondtam, hogy sok minden lehetséges a modernségben, de azt nem mondtam, hogy ez vagy az valószínűleg be fog következni. Az, hogy mi az, ami a lehetségesek közül valószínűleg bekövetkezik, az az emberi tetteknek, az emberi elhatározásoknak a következménye, itt a kontingencia természetesen életben marad, a lehetségesnek a valósággá válásában és valószínűségében a kontingenciának igen nagy szerepe van. Tehát itt még mindig a véletlen uralkodik akkor is, ha azt mondom, hogy a negatív szükségszerűség fogalmának megvan a maga értelme.

Kezdjük a birodalmakkal. A birodalom egyszerű fogalom. Birodalmak azóta léteznek, mióta írott történelmünk létezik. Lehetségesek természetesen birodalmak a modern történelmen belül is, épp azt szeretném itt megnézni, hogy milyen birodalmak lehetségesek a modernségben. Milyen birodalmak szerveződhetnek a modernségben anélkül, hogy elmentmondanának a modernség három konstituensének?

A modern birodalmaknak két típusáról fogok beszélni, de mindkét típuson belül van két további altípus is.

A modern birodalmaknak vagy eszmék, vagy ideológiák köré kell rendeződniük. A hagyományos birodalmak hagyományra épültek, hagyomány köré rendeződtek, nem volt bennük megkérdőjelezhető a hagyomány. A mai birodalmaknak – és nemcsak a birodalmaknak, hanem a demokráciáknak és a totalitárius berendezkedéseknek is – ideák, eszmék vagy ideológiák köré kell rendeződniük.

Mármost azt, hogy mi az eszme, azt könnyű megérteni, ámde mi az ideológia? Az ideológia lényegében meggyőződéses, hitek, elképzelések lazán összefüggő rendszere, melynek az a szerepe, hogy legitimáljon egy nem-tradicionális politikai berendezkedést. Egy hagyományos berendezkedésnek nincs szüksége ideológiára, mert ott van a tradíció, ami önmagában önmagát hordja, de minden modern berendezkedésnek valamilyen módon vagy eszmére, vagy ideológiára van szüksége, mely konstituálja. Éppen azért, mert nincs megalapozásuk, meg kell valamivel alapozni a megalapozatlant, és ez az ideológia feladata. Mármost mit jelent, hogy a modernség nincs megalapozva? Röviden azt mondhatnánk, hogy a szabadság alapozza meg, ám a szabadság olyan alap, ami nem alapoz meg semmit, következésképpen a modernitás nincs megalapozva. Hiányzik tehát az alap, kellene ideológiák, hogy egy gondolati rendszer jöjjön létre, ami az embereket mobilizálja. Mit mobilizáljon az embereken? Az elkötelezettséget, a hűséget, a vállalat, a biztonságérzetet. Nagyon sok mindent eszmék mobilizálnak az emberben, mert ha nem az mobilizálja, hogy egy Isten kegyelméből való királyunk van, akkor másnak kell az embereket hűségre mobilizálni.

Az ideológiáknak van hajlandósága a fundamentalizmusra, ezt előrebozsátom, nem szükségszerű ugyan, hogy minden ideológia fundamentalista legyen, de minden fundamentalizmus ideológiai.

Most tehát lássuk a modern világban jelen lévő birodalmak két típusát és azok két-két altípusát. Az egyiket úgy nevezném, hogy republikánus birodalom, a másikat... – ez egy nehéz kérdés, mondjuk úgy, hogy császári birodalom vagy imperiális birodalom? – nem jól hangzik, de megmagyarázom, mit értek ezen.

A köztársasági birodalmak államszövetségek, méghozzá olyan államok szövetségei, ahol az államok egyenlő státuszban vannak egymással. Ezen kívül minden állam, amelyik egymással szövetségben áll, önmagában is köztársaság, alkotmánnyal. Ugye, így képzelte el Kant az örök békét. Ebben az unióban, legalábbis hivatalosan, nincs centrum és nincs periféria. (Gyakorlatilag lehet, de elvileg nincs.) A legjobb modellje ennek a típusú köztársaságnak kétségkívül az Egyesült Államok: különböző államoknak a szövetsége, de ezeknek egyenlő státuszuk van, minden állam egy bizonyos értelemben független, más szempontból egymással kölcsönös függőségben vannak. Nincsenek nemzetállamok, bár maga a lakosság különböző etnikai csoportokból és különböző vallási csoportokból

tevődik össze. Egyetlen etnikai vagy vallási csoport sem koncentrálódik egyetlen államban. Mármint ez a modell hosszú és viharos történelmet élt át – kétszáz év az már hosszú idő. Egy különösen véres polgárháború után sikerült megalapoznia saját tradícióit, és időtálló politikai rendszernek bizonyult. A szövetségi állam gerince, lojalitásának centruma az alkotmány. Nem az egyes államokban van a centrum, hanem az alkotmányban. A patriotizmus is az alkotmány köré, nem a nemzet, nem a vallás köré rendeződik.

A másik modellje ennek a szintén republikánus birodalomnak az Európai Unió. Ez is számtalan államból áll és ezeknek szintén egyenlő a státuszuk. De szemben az Egyesült Államokkal, ezek nemzetállamok, amelyeket domináló etnikus vagy domináló vallási összetétel jellemez, esetleg mindkettő. És szemben az Egyesült Államokkal, az Európai Unió még ma is az expanzió állapotában van. Az Egyesült Államok esetében már lezárult a birodalmaknak ez a fejlődési szakasza. Ennek az Uniónak nem sikerült az alkotmány létrehozása, és az Unió tagjai nem is éreznek lojalitást az Unió irányába. Ha éreznek egyáltalán lojalitást, azt a saját államuk vezetése, alkotmánya iránt érzik, de semmiképp sem az Unió iránt. Így aztán ettől bizonytalan is az Unió sorsa, mert amíg nem éreznek lojalitást egy birodalom iránt, addig annak túlélése nagyon problematikus.

Két típusa van annak is, amit én buta módon imperiális birodalomnak („imperial empire”) neveztem. Az imperiális birodalomnak az a sajátossága, hogy az államok, amelyek részt vesznek benne, nem ugyanabban a státuszban vannak, van centrum és van periféria. A birodalom egysége – függetlenül attól, hogy ez az egység fiktív-e vagy valóságos – egy ember köré rendeződik. Van egy szuverén, és egy személyben (vagy egy fiktív személyben) testesül meg az emberek elkötelezettsége. Ennek a típusnak az egyik alfaja egy maradvány, a kolonializmus korának maradványa. Ezek a birodalmak háborúkból és gyarmatosításból nőttek ki, mint Napóleon rövid életű birodalma, vagy mint a Brit Birodalom. Noha ezek a második világháború után eltűntek, a Brit Nemzetközösség még bizonyos mértékig mindig hasonlított erre a típusra, még mindig van centrum, még mindig van periféria, és mindannyian esküt teszünk a királynőre. Akárhol élünk, a *Commonwealth* bármely pontján. Én is, mikor ausztrál állampolgár lettem, esküt tettem a szuverénre, *Queen Elisabeth the Secondre*. Ezt mindenki megteszi, és ez ugyan szimbolikus, de a szimbólumoknak jelentősége van, ha egy államnak a struktúrájáról kezdünk beszélni.

A másik modern típusa az imperiális birodalomnak a totalitárius birodalom. A totalitárius birodalom is ideológia által konstruált birodalom, és nagyon erősen hajlik a fundamentalizmusra. Többnyire ezek az ideológiák fundamentalisták is. A totalitárius birodalomban az államok státusza egyenlőtlen. Van centrum és van periféria, és a centrum végigviszi az ideológiáját a politikai rendszerben minden egyes államban. Többnyire a terrort is használják arra, hogy félelmet keltsenek és a kontrollt megerősítsék. Az az egy ember, aki körül a birodalom forog, az nem a monarcha, mint a hagyományos esetben, hanem egy diktátor vagy egy olyan csoport, amelyik diktatúrát gyakorol. Világos, hogy ennek a tipikus esete a náci Németország és a szovjet birodalom. Általában a birodalmak jellemzői, hogy expanzióra éheznek – ez a totalitárius birodalom esetében is így van.

A legújabb, főleg Amerikában, de talán másutt is, az a teória alakult ki, hogy a jövő a birodalmaké, a nemzetállamoknak pedig vége van, méghozzá nagyon sok oknál fogva, elsősorban gazdasági okok miatt. Kis nemzetállamok, mondják, nem tudnak lépést tartani a gazdasági fejlődéssel, semmiképpen sem tudnak úgy akkumulálni se technológiát, se tudományt, se gazdagságot, mint a birodalmak, szükség van ezért arra, hogy összeálljanak, és gazdasági szempontból működőképes, egységes birodalmat hozzanak létre. Van ilyen tervek, a franciák például az Európai Unió mellett is állandóan kísérleteznek a Mediterrán Unió gondolatával. E gondolat szerint tehát a birodalmaké a jövő, mert vagy ebbe lépnek be a kis nemzetállamok, vagy elpusztulnak, mert nem tudnak gazdaságilag lépést tartani senki mással. Az a probléma ezzel a prognózissal, hogy ellentétes tendenci-

ák is megfigyelhetőek. Az is látható, hogy olyan államok, amelyek régóta egységet alkotnak, most szétbomlanak, méghozzá éppen etnikus és vallási alapon. Az az embernek a benyomása, hogy vannak olyan etnikus közösségek, amelyek nem tudnak, csak diktatúrában egységnek megmaradni. A régi Jugoszlávia is, amiről ma sok szó volt, példája ennek, de példája Irak is. Ugyanaz történik Irakban, mint a régi Jugoszláviában. Nem az a kérdés, hogy lehet-e a demokráciát exportálni, rossz a kérdésfeltevés – az a kérdés, hogy mit csináljunk egy többnemzetiségű államban a diktatúra bukása után, ha azt addig a diktatúra tartotta össze, és elkezd szétesni: szecesszió, polgárháború stb. Szerintem ez a koncepció, miszerint a jövő a nagy egységeké, ellentmond annak, hogy a nagy egységek állandó felbomlásban vannak, és mindig visszatér a nemzetállam vagy az etnikai állam gondolata. Még ott is, ahol sosem várta volna az ember, mint például Nagy-Britanniában a skótok részéről, de még a walesiek részéről is, vagy például Belgiumban. Ki gondolta volna? Lényegében tehát párhuzamosak ezek a tendenciák.

Végezve azzal a problémával, hogy mi a birodalmak lehetséges helyzete, most áttérnék a másik kérdésre, a demokráciának a kérdésére. Mert az is fontos, hogy az egyes államoknak, melyek ezeket a birodalmakat alkotják, mi a belső konstitúciójuk és milyen típusú államok ezek. Ezek vagy demokráciák (függetlenül attól, van-e királyuk vagy nincs) vagy liberális demokráciák – a kettő nem azonos egymással.

Mi a demokráciák sajátossága? Az, hogy a politikai berendezkedés négy pilléren nyugszik. Az egyik a képviselet (reprezentáció), a másik az ismételt és mindig megismételhető szabad választás, a harmadik a többségi döntés, a negyedik pedig a titkos szavazás. A pozitív szabadság ezeknek a szabadságjogoknak a gyakorlását jelenti. A liberalizmus ezzel szemben garantálja az individuum szabadságát, a kisebbségek szabadságát, a kisebbségek jogát a többségi akarattal szemben. A liberalizmus garantálja, hogy a többségi határozat nem válik a többség uralmává. Tehát nem válik úgynevezett „totalitárius demokráciává”, ahogy ezt az amerikai tudósok nevezik. Az úgynevezett negatív szabadságok ehhez fűződnek, és a liberalizmus voltaképpen korlátozza a demokráciát és a demokrácia korlátozza a liberalizmust. Egymás kölcsönös korlátozása folyik minden liberális demokráciában. Ez persze csak nagyon durva leírás volt.

Van azonban egy projektum, miszerint ez, a liberális demokrácia, nem az igazi demokrácia, hogy ez nem működik vagy rosszul működik. Állítsunk fel ezzel szemben egy másik demokráciát, radikalizáljuk a demokráciát. A továbbiakban a demokrácia radikalizálásának a modelljéről fogok beszélni. (Ennek nem egy modellje van. Derrida is benne volt ebben, amikor a jövő demokráciájáról beszélt, nem is írta le, mi az a jövő demokráciája, de hivatkozott a jövő demokráciájára.) A demokráciát tehát radikalizálni kell, mert a létező demokráciában nagy bajok, nagy hiányosságok vannak.

Előrebocsátom, hogy két különböző dologról fogok beszélni. A radikális demokráciának különböző koncepciói vannak. A közvetlen demokráciáról fogok először beszélni, később meg a populista demokráciáról; mind a kettő a radikális demokráciának egyik fajtája. Szerintem a reprezentatív demokráciában mind a kettő bizonyos fokig benne van, de csak bizonyos fokig, erről azonban sajnos ez az előadás nem szól. Tehát kezdjük a közvetlen demokráciával.

A közvetlen demokrácia modellje a görög, főleg az athéni demokrácia. Főleg a németek idealizálják az athéni demokráciát, bár alapjában a köztársasági modell nem az athéni demokráciát választja, hanem inkább a római köztársaságot. A római köztársaságban viszont a képviseleti rendszer, a néptribunok és a *de facto* közvetlen demokráciai rendszer például a szenátusban kombinálódott egymással, ezért ez a modell inkább Róma, mint Görögország. A németek azonban behozták a nagy görög modellt, hogy a görög demokrácia az igazi demokrácia, hogy összegyűlünk egy nagy téren, és akkor mindenki hozzájárul mindenhez, és közösen döntjük el, hogy mi legyen, még a jogi döntéseket is mi hoz-

zuk, mi száműzünk, mi veszünk vissza, tehát mindent a nép csinál *de facto*, közvetlenül és közösen. Mármost mi ebben az utópia? A múltba is lehet utópiát vetíteni. Elég ha Arisztóphanészt olvasunk ahhoz, hogy lássuk, hogy nagyon utópisztikus a görög demokráciát elképzelni, de nem ez a kérdés, az a kérdés, hogy kik és mit akarnak ezzel mondani?

Két filozófusra hivatkozom – mindenki jól ismeri őket –, akik nagy harcosai voltak a közvetlen demokráciának. Az egyik Hannah Arendt, a másik Cornelius Castoriadis. Mindkettejükről el fogom mondani a véleményemet – szerintem az elképzeléseik igen problematikusak, ám annak, amit elképzelnek, kiemelkedő kritikai funkciója van. Mindig rámutatnak arra, hogy hol működik a reprezentatív demokrácia rosszul, hol nem igazán demokratikus a demokrácia. Ugyanakkor amit ők igazi demokráciának tartanak, szerintem legalább annyira nem igazi, legalább annyira problematikus, mint az, amit kritizálnak.

Nézzük most konkrétan is. Hannah Arendt azt mondta, hogy tanácsrendszerre kell építeni a demokráciát, körülbelül úgy, mint a párizsi kommun vagy pedig a magyar '56 munkástanácsainak idején: jöjjenek össze az emberek, hozzanak a tanácsban politikai döntéseket, és egyáltalán ne legyenek választások. Arendt szerint a választás teljesen felesleges, mert aki nem vesz részt a politikában, az ne döntsön a politika felett. Szerinte teljesen elhibázott, hogy négyévente odamegy valaki, leadja a szavazatát, holott a kisujját sem mozgatja meg azért, ami a politika. Tanácsrendszert kell tehát létrehozni, és a tanácsok legyenek a politikának a szervei. Castoriadisnak nem volt ilyen konkrét javaslata, az ő koncepciója az volt, hogy az autonómia a demokráciának az alapkérdése, és olyan demokráciát kell létrehozni, amely abszolút autonóm, amelyben mindannyian autonómok vagyunk.

A modern demokrácia igen sok változáson ment keresztül az utolsó kétszáz évben. Amikor a demokrácia létrejött, akár itt, akár Amerikában, a választójog kvalifikált volt. Nők például egyáltalán nem választhattak, nem választhatott az, akinek nem volt tulajdona, akinek nem volt háza, vagy aki más fajhoz tartozott. Amerikában például nagyon kiterjedt volt a választójog, a lakosság huszonnyolc százaléka választhatott akkor, amikor Angliában, azt hiszem, a lakosság tizenkét százalékának volt választójoga. Ilyen körülmények között elvárható, hogy mindenki, aki választ, részt vegyen a politikában. Többnyire azonban azon osztályok tagjai választhattak, amelyek a hagyományos politikai osztályok voltak, a dzsentri, az arisztokrácia vagy a burzsoázia, amely Angliában hagyományosan politizált, folytatta a hagyományait, részt vett a politikai harcokban. Ám a demokrácia kiterjedt, s egyre több embernek, végül pedig mindenkinek lett választójoga, aki állampolgár: nőnek, férfinak, akár van vagyona, akár nincs vagyona. Kialakul az, amit tömegtársadalomnak nevezünk. Tömegtársadalom tömegdemokráciával.

Arendtnek persze igaza van akkor, amikor azt mondja, hogy a tömegtársadalom tömegdemokráciája nem az eredeti értelemben vett, igazi demokrácia, ott nem fog mindenki részt venni a politikai jogok gyakorlásában. Arendt szerint ez osztály nélküli társadalom, és ebben a tömegtársadalomban az emberek többsége passzív. Régen is megkülönböztették a passzív és az aktív állampolgárokat, de ez nem ugyanaz. Hiszen a régi értelemben véve a modern tömegdemokráciában mindenki aktív állampolgár volna, hiszen mindenkinek van hozzáférése a politikai jogok gyakorlásához, de ez most az emberek többségét nem érdekli. Az emberek többségét inkább az érdekli, hogy megválasszanak a politikai elitből embereket, akik majd gondoskodnak róluk, csinálják meg, ami nekik jó, különben pedig hagyják őket békén, nekik nem kell ebben részt venni.

A radikális demokráciának az Arendt és a Castoriadis által megfogalmazott gondolata lényegében ezt bírálta. Megmutatták, miért nem működik ez a demokrácia. Hiszen nem mondhatjuk, hogy ez a hatalom a népből ered, amikor ez a nép nem nagyon foglalkozik a politikával, a hatalommal, kizárólag azt akarja, hogy „tessék engem ellátni”, hogy

„tessék nekem több pénzt adni” stb. Később ki fogok térni arra, hogy minden tömegdemokráciában benne van a populizmus, a kérdés az, hogy milyen mennyiségű és milyen minőségű ez a populizmus. Ha ugyanis tiszta populizmusról beszélünk, akkor már a radikális demokrácia másik fajtájáról van szó, mert itt a populisták vezető által vezetett és félrevezetett nép – és itt elnézést kérek a rövidségért – az, aki voltaképpen közvetlenül intézi a dolgot, és a reprezentációnak voltaképp nincs szerepe.

Arra már utaltam, hogy minden liberális demokráciában van közvetlen demokrácia, és minden liberális demokráciában is van persze populizmus (a populizmus abban van, hogy mindent megígérünk a népnek, hogy megválasszon) és van benne közvetlen demokrácia is (az emberek szervezetekbe tömörülnek, szakszervezeteket alkotnak), funkcionálisan nagyon gyakran létrejönnek a liberális demokráciában is a közvetlen demokrácia jelenségei. (Amerikában sokkal inkább, mint Európában, az előválasztások esetében is például a közvetlen demokrácia szabályai érvényesek.)

Térjünk vissza a lehetőség kérdésére. Felvettem azt a kérdést, hogy mi a jövője a birodalomnak, és elmondtam, hogy egyesek szerint ez a jövő, mások ezt problémásnak érzik. Ez is a lehetőségek között van – lehetségesek a modern életben a birodalmak, hogy ténylegesen hol és milyenek lesznek, az az emberek döntésének a kérdése. Persze a demokrácia természetesen a modernitás egy alapvető politikai formája, ám az hihetetlenül naiv gondolat, hogy mostantól kezdve az egész földön csak demokráciák lesznek. Azért naiv, mert a demokrácia egy politikai forma a sok közül, mint ahogy a totalitarizmus is, és bármilyen politikai forma visszajöhet (kivéve tradicionális monarchiát, mert ahhoz már nincsen tradíció). Mindenféle politikai forma visszajöhet – egyik sem ül biztosan a maga helyén. Nem hiszem tehát, hogy a demokrácia radikalizálása lesz az, ami eljön, vagy hogy – primitíven fejezzem ki magam – az jobb lenne a mi demokráciáinknál. Gondolják csak el, hogy minden döntést úgy hozunk, hogy az emberek egymás mellett ülnek, kicserélik a gondolataikat. Ezek az emberek ismerik egymást, vannak közöttük gyűlöletek, irigységek, szerelmek, mindenféle érzelmek. Sokkal kevésbé fogja az ember a véleményét kinyilvánítani így, mintha egyedül bemenne a szavazófülkébe, és leadná a titkos szavazatát. Arra a kérdésre, hogy hol több és hol kevesebb az autonómia – erre nem lehet válaszolni, mert egyik vonatkozásban az autonómia akkor sérül, ha egy csoportban vagyunk benne, és ott kell a véleményt kifejteni... (mindenki tudja ezt, aki ült már egyetemi tanácsülésen vagy az Akadémia második osztályának ülésén, mindenki tudja, hogy a közvetlen demokrácia hogy néz ki – na köszönöm szépen), de ha egyedül bemegyek a szavazófülkébe, és leadom a voksomat, akkor abba senki nem szólhat bele.

Az, hogy véleményt nem lehet reprezentálni, az Hannah Arendt nagyon fontos gondolata. Én megválasztok egy képviselőt, és annak a képviselőnek a választóközterében van, mondjuk, kétszázezer ember, és ezeknek, fölteszem, mindegyiknek más a véleménye. Ez a szerencsétlen nem tud kétszázezer véleményt képviselni, legföljebb, a legjobb esetben, egyet tud képviselni, azt, ami a vitából kialakul, ezt elfogadja mindenki véleményének, de végső soron azt kell mondanunk, hogy nem lehet a véleményt képviselni. *Érdeket* már sokkal inkább lehet képviselni, de azt sem mindig. Kérdés, hogy kell-e egyáltalán a véleményt képviselni? Visszatérek arra, hogy a vélemény akkor sem szabad, ha a közvetlen demokrácia szerveiben nyilvánítom ki, a legkevésbé pedig akkor szabad, ha tömegben vagyok (és ott a vezérem, és én meg ordítózom), akkor biztos, hogy nincs véleményem.

Rátérek az utolsó kérdésre, a terror kérdésére. Ez már benne foglaltatik az előző kérdésben is, amikor azt mondtam, hogy vannak totalitárius birodalmak, ahol a centrum uralja a perifériákat, és ideológiailag konstituálja, akkor meg is adtam egy jellegzetességét ennek a társadalmi formációnak. A terror hozzátartozik a totalitárius uralomhoz, ám a terrort nem ők találták ki. A terror a modernitás szülötte, csak a modernításban van ter-

ror – legjobb, ha szembenézünk ezzel a ténnyel. Csak a modernitásban van, hogy szervesen gyakoroljuk az erőszakot, azért, hogy a mi ideológiánkat elfogadják, ahhoz csatlakozzanak – hát ezért hullanak a fejek. Csak a mi korunkban van, hogy azok, akik a terrort gyakorolják, azt hiszik, hogy erényesek a terror gyakorlása által. Ezt Robespierre találta ki, mindenki tanulta, hogy az erény és a terror volt a jelszava. Ott kezdtek: a francia forradalom utolsó szakaszában jön a modernség, de jön vele az erény és a terror összefüggése, és megy egészen az öngyilkos merénylőig. Mivel a terror hozzátartozik a modernséghez, ezért nem lehet azt mondani, hogy mi, kérem, legyőzzük a terrort, hogy háborút viselünk a terror ellen. Nem tudjuk a terrort legyőzni, legföljebb a terror tud bennünket legyőzni – ezt tudomásul kell venni, együtt kell élni ezzel, hogy velünk van a terror, persze háttérbe lehet szorítani, bizonyos formáit vissza lehet szorítani, de nem lehet legyőzni, mert hozzátartozik a modernséghez. Ez az egyik politikai opció. A képzelőerőben benne van. Ugye, még azt is szokták mondani, hogy Auschwitz sohasem ismétélhető meg. Megkérdezem, hogy miért nem? Senki sem tudja megmondani. Politikai fantáziánk kimeríthetetlen a modernségben, és ezzel ne nagyon dicsekedjünk. Mármost tehát volt egy olyan utópia – ezt még befejezem –, hogy a világ öt percen belül egészen demokratikus lesz, és a demokrácia elterül mindenütt Latin-Amerikától kezdve Afrikán keresztül Ázsiáig, ott lesz az Északi- és a Déli-sarkon, mindenütt, és csupa Egyesült Államokból fog állni az egész földkerekség. Mindenkinek lesz egy remek alkotmánya, lojális lesz hozzá stb. Erről már megmondták, hogy ez tökéletesen illúzió, és amikor a mai világban élünk, és kollíziókat, katasztrófákat és súlyos problémákat tapasztalunk, akkor ne higgyük azt, ez csak átmeneti időszak, és hogy aztán majd minden megjavul, mert krízisről krízisre, konfliktusról konfliktusra fogunk haladni. A modernségnek a szépsége, hogy ezek a krízisek és konfliktusok olyanok, hogy azért *bizonyos mértékig* hozzá tudunk járulni ahhoz, hogy ezek a konfliktusok milyen kimenetelűek lesznek. Nem mondom, hogy meg tudjuk határozni – ez az illúzió –, de kicsit hozzá tudunk járulni, mert valamennyi pozitív szabadság és valamennyi negatív szabadság azért jön ebből a reprezentatív demokratikus rendszerből is.

A választási rendszerek kérdéseiről is kellene beszélni, de ezekre nem fogok kitérni.

A kérdésem röviden a következő. Azt mondtam, hogy a totalitarianizmust nem lehet kirtani a modernségből – ezt illúzió volna gondolni. A kérdés csak az, hogy elveszítjük-e velük szemben a csatát. Ezt a kérdést érdemes feltenni – és akkor a következők merülnek föl.

Például a kultúra kérdése. A kulturális különbségek is fontos szerepet játszanak ebben az egész gondolatmenetben. A következő opciók vannak. Ha azt mondom, hogy mi éljük a mi életformánkat, ők pedig éljék az övéket – mindez eddig rendben van. Mi van akkor, ha ők nem engedik meg, hogy mi a saját életformánkat éljük? Második opció: a mi intézményeink, a mi értékeink magasabb rendűek. Előbb vagy utóbb minden kultúra vagy civilizáció el fog jutni ehhez a következtetéshez. Kérdés: és mi van, ha nem? Harmadik: talán nekik van igazuk. Talán nekik van igazuk akkor, amikor azt mondják, hogy az apának joga van megölni a lányát, vagy hogy a nőket körül kell metélni – ezek az ő szokásaik, joguk van hozzá, éppúgy, ahogy nekünk jogunk van a mi szokásainkhoz. Hagyjuk tehát őket békén. Mi bevalljuk, hogy a mi értékeink csak a mieink, és nem akarjuk azokat kiterjeszteni másokra. Kérdés a következő: mi van, ha ez a vallomás nem kölcsönös? Vannak nem viszonzott vallomások is. Mi van, ha a másik azt mondja, elege van ebből a hülye etnocentrikus nyugati kultúrából, legyen ennek vége, ez dekadens, pusztuljon el.

Ezek csak kérdések. Egy olyan kultúra, amely bizonyos határig nem hisz a saját értékeiben, pusztulásra van ítéelve. Ez alatt azt értem, hogy például mi azt mondjuk, hogy a szabadság nagy érték vagy hogy a legnagyobb érték. Vagy, hogy mindenkinek egyenlő életlehetőséget kell egyenlően biztosítani. Vagy, hogy a nőknek és a férfiaknak egyenlő életlehetőségeik legyenek ezen a világon. Én nem mondom, hogy a mi racionális érveink

jobbak, mint az ellentábor évei. Ők is racionális érveket tudnak felvonultatni mindennek az ellenkezőjére. Azok, akik azt mondják például, hogy a nők mindig is alárendeltek voltak, amióta világ a világ, azok is nagyon racionálisan érvelnek. Akik azt mondják, hogy vannak magasabb rendű és alacsonyabb rendű fajták – esküszöm, hogy még nekik is vannak racionális érveik. Csak épp nem ez a kérdés. Nem az a kérdés, hogy érvekkel meg tudjuk-e védeni értékeinket, hanem az, hogy hiszünk-e bennük, mert ha nem hiszünk bennük – nem azt mondom, hogy elveszítjük a racionális argumentáció lehetőségét, hanem azt, hogy – akkor a kultúránk halálra van ítélve.

A liberális demokráciának a sorsa ezért mindig is nagyon kétséges. Azért is kétséges, mert mi tényleg felvonultatjuk az előbbi érveinket, és azt hisszük, hogy nekünk az érveink jobbak, pedig csak arról van szó, hogy ez a mi világunk, ez a mi meggyőződésünk. Ezért a liberális demokrácia mindig krízisben van, és mindig sziszifuszi munka az, amit a demokrácia megkövetel.

Szóval ez egy háború – most ismétlem magam –, amit nem tudunk megnyerni, de amit el tudunk veszteni.

No mármost kétféleképpen tudjuk elveszteni. Az egyik módja az, hogy a háború következtében saját szabadságjogainkat kezdjük el nyirbálni, a saját autonómiánkat kezdjük el csökkenteni. Visszaszorítjuk a saját szabadságainkat. Mert ha a saját értékeinkben nem hiszünk, akkor máris vereséget szenvedtünk. A háború elvesztésének másik módja az, hogy nem vagyunk hajlandók megvédeni az értékeinket. Én nem vagyok pacifista, és nem is hiszem, hogy normális értelemben pacifisták maradtunk volna, mert ha vannak értékeink, és azt hisszük, hogy ezek érdemesek arra, hogy megvédjük őket, de azt mondjuk, hogy nem vagyunk hajlandók megvédeni, mert az kellemetlen, akkor éppúgy halálra vagyunk ítélve, mint amikor a saját szabadságainkat korlátozzuk.

Ez az előadás nem volt túlságosan optimista, de körülbelül így állok most a kérdés megbeszélésével.

A BALKÁN – A NÉVTŐL AZ IGÉIG (ÉS VISSZA)¹

Be kell vallanom, nem szeretem a *Balkán* elnevezést.

Persze joggal kérdezhetnék: hogyan lehetséges, hogy nem szereti ezt a nevet? Hát nem semlegesek a nevek, sőt nem ártatlanok is bizonyos értelemben? Hiszen minden csak attól függ, hogyan és milyen szövegkörnyezetben használjuk őket. Hiszen nem valami olyasmi-e a *Balkán* elnevezés is, mint egy szupermarket, ahová mindenféle ember be-megy, és telepakolja a bevásárlókosarát a polcokra odakészített jelentésekből? Vajon mi okom lehet arra, hogy érzékenyen érintsen épp ez a név? Elvégre egy földrajzi régió neve nem egy személy, akit szeretünk vagy nem szeretünk.

Azt válaszolhatnám minderre, hogy jó okom, valóságos okom van erre az ellenszenvre. Tanúja voltam annak, ahogyan ez a főnév, „Balkán”, átalakult igévé: „balkanizálódni”, és másokkal együtt én is elszenvedtem az átalakulás következményeit. Nem szeretném most elmondani, hogyan előzhettük volna meg, hogy ez bekövetkezzen – hiszen csak afféle ostoba, post-festum lamentálás volna –, most arról fogok inkább beszélni, hogyan változhatna vissza ez az ige egyszerű főnévvé.

Mindannyian hallottunk vagy olvastunk már például a Szovjetunió balkanizálódásáról. Gyakran láthatunk efféle szalagcímeket: „Kenya balkanizálódása” vagy: „Washington is oka Bolívia balkanizálódásának”. Legutóbb Ryszard Kapuściński Afrikáról szóló könyvében akadtam az alábbi mondatra: „Az afrikaiak jól kiismerik magukat a törzsközi barátságok és gyűlölködések földrajzában, s ezek éppoly válságosak, mint napjaink Balkánjának viszonyai.” A Google 277.000 találatot ad ki a „balkanization” keresőszóra, a Wikipédia pedig megmagyarázza, hogy a balkanizálódás „geopolitikai kifejezés, amely eredetileg egy térség, egy ország rész vagy egy állam egymással ellenséges, az együttműködést kerülő egységekre vagy államokra való szétbontását jelentette [...] A kifejezés a Balkán-félsziget huszadik századi konfliktusaiból ered. Az első balkanizálódást a Balkán háború jelentette, a jugoszláviai háborúk pedig újra megerősítették a kifejezés érvényét. A balkanizálódást a dezintegrálódás más formáinak leírására is szokták használni, például, amikor az internet egyik részlege elkülönült enklávákra bomlik fel, a balkanizálódást néha programnyelvek és file-formátumok közötti idő-divergenciák megnevezésére is használják [...] Az amerikai várostervezés azt nevezi balkanizálódásnak, amikor egyes közösségek kapukkal különítik el magukat [...] Gordon Brown 2007 januárjában a skót függetlenség megnövekedett támogatottságára célozva beszélt »Nagy Britannia balkanizálódásáról«.”

A Merriam-Webster Dictionary mindehhez hozzászeli, hogy a „balkanization” tárgyas ige, amelynek a megosztani (*divide*) és a „csoportokra”, illetve „kategóriákra osztani” és a

¹ *The Balkans – from noun to the verb (and back)*. Slavenka Drakulić angol nyelvű előadásszövege eredetileg egy bécsi konferencián hangzott el: „Return to Europe. Talking Balkans” (2008. április 3–4.) Bécs, ORF Radiokulturhaus, ERSTE Foundation. Ugyanezt az írást küldte el a szerző a 2008. szeptember 19-én Pécsen megtartott „Kelet-nyugati Átjáró – II. Találkozó a Balkán Kapujában” című konferenciára, melyet a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport szervezett.

„részekre bontani” (*compartmentalize*) a szinonimái. Felesleges is tehát mondani, hogy rossz hírnév szóról van szó, és hogy az ige miatt a főnév, illetve tulajdonév is sajátos jelentést kapott: elvesztette ártatlanságát, többé már nem csupán egy név.

Visszatérve szupermarket-metaforámhoz: az, hogy mit teszünk a bevásárlókosárba, attól függ, hova megyünk vásárolni. Ha, mondjuk, éppen Bécsbe megy az ember, vagy bárhova máshova „Nyugaton” vagy „Európában” (persze ezek a szavak is szupermarketek, pukkadásig telítve jelentésekkel), akkor az ember, egyszerűen fogalmazva, úgy fogja érteni a szót, hogy *a Balkán mindaz, ami nem Európa*. Ne törődjünk most a földrajzzal – a határok sokkal inkább valahol a fejünkben vannak, nem kint a földeken. Korunk emberének minden bizonnyal az utóbbi háborúk televíziós képei jelennek meg az emlékezetében. Ha valaki becsukja a szemét egy pillanatra, és közben kimondja a szót, „Balkán”, akkor vélhetően menekültek, fejkendő, zokogó asszonyok, Vukovár romjai, holttestek, majd újabb holttestek jelennek meg lelki szemei előtt vagy esetleg Christiane Amanpour arca, amint valamilyen tragédia, rombolás helyszínéről tudósít éppen a CNN-en. Ezután talán eszébe jutnak számok is (7.000 kivégzett srebrenicai moszlim férfi, 60.000 megerőszakolt, 200.000 meggyilkolt nő Boszniában, 10.000 sebesült gyerek stb.) Vagy ha a számokra éppen nem emlékszik, eszébe juthatnak talán arcok, különösen annak a csontsovány fiatalembernek az arca, aki a boszniai Omarskában lévő szerb koncentrációs tábor szögesdróttja mögül néz ránk. Vagy a bűnösök arca, Ratko Mladić például, a lobogó hajú Radoslav Karadžić vagy Slobodan Milošević. Nekem egy fehér pulóver, egy kézzel kötött fehér pulóver jut eszembe, vörös foltokkal. Egy srapneltűzben megölt kislány apjának a pulóvere. Ahogy az apa a kis testet tartotta, a kislány vére beleivódott a pulóverébe, ez volt még rajta akkor is, amikor nem sokkal később a CNN kamerája lefilmezte.

Hogy is hibáztathatnánk bárkit, aki mindezekre emlékezik, amikor meghallja a „Balkán” nevet? Van persze önök között talán olyan, akinek az Adria csodálatosan kék vize, a finom ételek, az apró szemű, fehér kavicsos strand is ott él az emlékezetében, a strand, ahol még a hatvanas években volt a szüleivel, akkor, amikor még minden más volt. Ám attól tartok, hogy a Balkán mint nem-Európa elképzelése nagyon megerősödött a fejekben, amióta nem jártak ezen az idillikus vidéken.

Hadd mutassak be egy aprócska példát arról, hogyan is működik ez. A konferenciánk címe – a második meghívón, amit kaptam – így hangzott: *Balkan journey – „Return to Europe”*. (*Balkáni utazás – „Vissza Európába”*) A „Vissza Európába” idézőjelek között szerepelt. Nemcsak a „vissza” volt idézőjelek között, ami azt jelölhette volna, hogy a Balkánnak egyáltalán nem áll szándékában visszatérni. Így, hogy Európa is az idézőjelen belülre került, ez a gyanú egy kissé enyhült ugyan, bár még mindig megkérdőjelezhetnénk, hogy vajon hova „ment el” a Balkán, és miért kellene visszatérnie Európába? Egy hónappal később a konferencia végleges címe ez lett: *„Return to Europe – Talking the Balkans”* (Kb.: *Vissza Európába – A Balkánról szólva / Beszélgetés a Balkánról*). A „visszatérni” ige még mindig jelen van, de ezúttal már idézőjelek nélkül, ami sokkal jobb megoldás, és rámutat a rendezők érzékenységre a Balkán név különféle jelentései iránt, amiről épp beszéltek.

Talán azt gondolják, hogy szörszálhasogató vagyok, mégis, konferenciánk címjavaslatából is nyilvánvalóan kiderül, hogy a „Balkán” szó távol van attól, hogy pusztán csak egy név legyen. Maria Todorova *„Imagining the Balkans”* (*Elképzelné a Balkánt*) című könyve még jobban tudatosította az emberekben – Edward Said kifejezését használva – az „imaginárius földrajz” kérdését, amiről itt szó van. Emlékezetünket felfrissítendő, Todorova kimutatja, hogy a „Balkán” egyrészt ugyan régi elnevezés (a bulgáriai Stara Planina hegy török neve), alapvetően azonban mégis új kifejezés, amely a 19. század végétől származik. Később, afféle „irodalmi gyarmatosítás” folyamánaképpen a Balkán sötét, veszélyes, ugyanakkor egzotikus helyévé vált. Ez különféle nyugati íróknak köszönhető Bram Stokertól és Karl Maytól kezdve Rebecca Westig és Agatha Christie-ig. Ezek-

hez hozzátennem a háború utáni politikus-memoárokat David Owenét vagy Richard Holbrooke-ét és Robert Kaplan, illetve Peter Handke „úti” könyveit. A Balkán bizonytalan, veszélyeztetett térséggé vált, ahol a mitológia irányítja a történelmet, ahol vad és egzotikus népek laknak, akik számára a vér és az összetartozás jelentik a legfőbb értékeket, és ahol akármikor kipattanhat egy-egy fegyveres összecsapás vagy vallásháború.

Nyilvánvaló, hogy mindennek következtében azok az emberek, akik ezen a térbeli névbeli-igei-képi-szimbolikus tájékon élnek, maguk is a negatív konnotációk foglyaivá válnak. Ők (azaz mi) nem akarnak ebbe beletartozni, ennél fogva meg is próbálnak kikerülni belőle. *Belsőnek* tekinthető balkáni nézőpontból mindez másképp néz ki: „A balkán – azok mindig a többiek” – Rastko Močnik szlovén szociológus így fogalmazta meg szellemesen. És ezért, hogy mindannyian, szlovénok, horvátok, szerbek és így tovább, kelet felé keressük a Balkánt, így aztán ez a szimbolikus-imaginárius határ a bécsi Landstrasséról elmozdul Triesztbe és Ljubljánába, aztán Zágrábba és Szarajevóba, majd Belgrádba, sőt még messzebbre, dél-keleti irányba, Prištinába. Nincs még egy határ a világon, amely ennyire képlékeny volna, hiszen valójában nem is határról van itt szó, hanem inkább kivétlésről.

Todorova roppant izgalmas elemzést nyújt a negatív Balkán-képek történetéről. (Egyébként engem is azon írók között emleget, akik részt vettek a negatív kép kialakításában azzal, hogy igei formájában használták a szót, s elismerem, ez valóban így volt). Ami azt illeti, magam is emlékszem arra, hogyan ment végbe a változás az utóbbi évtizedben, bár persze, amint azt hallottuk, a név átalakulásának folyamata korántsem 1991-ben indult. A Balkán-háborúval és Ferenc Ferdinánd meggyilkolásával, Gavriló Princippel kezdődött minden, majd folytatódott egy generációval később a második világháborúban, később pedig Jugoszlávia szétesésekor. Jugoszláviában ezekben az időkben a „Balkán” elnevezést ritkán használták, és ha használták is, nem feltétlenül elítélően. Akkor mondták, ha valaki primitív módon viselkedett, ha például egy férj megverte a feleségét. Miroslav Krleža, horvát író híres kifejezése értelmében is használtuk, aki szerint a politika olyan, mint a „balkanska krčma”, vagyis mint egy balkáni kocsmá, ahol rögtön elkezdődik a verekezés, ha leoltották a lámpát. De a fiatalok számára ott volt Johnny Štulić slágere a nyolcvanas évek közepén, a „Balkane moj” (Az én Balkánom), amiben nem volt semmi a „rég”, pejoratív jelentésekből.

Mégsem utasíthatjuk el az összes negatív képet, hiszen azok nem pusztán a képzelet szülöttei; a legutóbbi háborúk valóban megerősítették, hogy ez a kognitív tájék a megosztottság és a rettegés hazája. Ráadásul most új határokat is húztak, amelyek tényleg nem szimbolikusak, hanem valóságosak, vérpiros színnel festették őket.

Ez az egész történet arról, hogy a Balkánból mint névből ige lett, különösen fájdalmasan érint engem íróként, hiszen az igazi háborúkat „a szavak háborúja” előzi meg. Így hát azt is láttam, milyen sebeket képesek ejteni a szavak. Egyetlen háború sem indul meg csak úgy; propaganda kell hozzá és hosszú lélektani előkészület, mire végre a gyilkolás is elkezdődhet. A rezsim általában a kultúra, az oktatás, a média embereit; az írókat, a tanárokat, a művészeket és természetesen az újságírókat bízta meg az efféle feladatokkal. Ne feledjük, hogy Radovan Karadžić és Dobrica Ćosić is írók. Ez arra inthet minket, hogy a tanult és képzett embereknek a társadalomra gyakorolt hatása nem szükségszerűen pozitív.

Akárhányszor nyugati közönség előtt olvasok fel vagy tartok előadást, mindig ugyanazt a kérdést teszik fel nekem, és be kell vallanom, hogy ez már kezd szórakoztatni. Sohasem marad el, függetlenül attól, hogy éppen mi a téma, de még a kimondottan irodalmi felolvasásokon is előkerül. Mivel én *onnan* jövök, hát *hozzájuk* is tartozom. És hiába telt el már oly sok év, hiába hogy oly sok újságcikket megírtak, oly sok televízióműsort bemutattak és könyvet kiadtak – talán több ezret is –, ez a kérdés változatlanul megmaradt. Hogyan

és miért kezdődött el a háború Jugoszláviában? Valóban: hogyan történhetett, hogy egy prosperáló ország, amely mentes volt a szovjet típusú kommunizmustól, ahová Moszkva keze sem ért el, összeomlott egy ilyen könnyörtelen és véres háborúban? Kedvenc válaszom igencsak lakonikus: országunk az olasz cipők miatt omlott össze! Azért, mert azt hittük, hogy ha időről időre elutazhatunk otthonról megvásárolni azt, ami nálunk nem kapható, akkor már szabadok vagyunk. Nem fáradtunk azzal, hogy kidolgozzunk bármiféle demokratikus politikai alternatívát, és a nacionalizmus töltötte ki azt az űrt, amit a kommunizmus hagyott hátra az összeomlása után.

Gondoljunk csak bele egy pillanatra: ezek után az évek után – tizenhét telt el azóta, hogy az utolsó háborúk elkezdődtek és tizenhárom a befejezésük óta – ennyi idő nem elég egy generációnak, hogy felnőjön, nemcsak a Balkánon, hanem Nyugaton is. És mit tudnak a maiak? Mit tudnak a mai nyugati fiatalok a Balkánról a kliséken kívül? Ezen a ponton a nyugat-európaiakkal van problémám. Ennyi év után már azt gyanítom, hogy az emberek nem is akarják *érteni*, hogyan történt mindez. Túl bonyolult ez nekik, ahogy mondani szokták. Először azt gondoltam, csupán a lustaság akadályozza meg őket abban, hogy megtanuljanak néhány történelmi adatot. De miután időről időre mindig ugyanazt kérdezik tőlem, másra jöttem rá. Már úgy gondolom, hogy a balkáni háborút bemutató szörnyűséges televíziós képek kiváló mentséget szolgáltatnak a nem-megértés-re: mi, az ottani emberek, meg a mi háborúink nem is érthetőek, egyszerűen azért, mert olyan nagyon különbözőek vagyunk, ezek a képek és ezek az emlékek valójában egyfajta pajzsként szolgálnak. Ha az európaiak azt mondanák, hogy megértik ezeket a rémisztő eseményeket, akkor az azt jelentené, hogy egyformák vagyunk vagy legalábbis hasonlóak. De sokkal biztonságosabb elutasítani ezt a lehetőséget, és megtartani a szükséges és egészséges távolságot az efféle szomszédoktól. (Ne feledjük, a Balkán mindaz, ami nem Európa).

Mintha a Nyugat ősidők óta makulátlan terület volna, amelyet a gonosz soha nem is érintett... mintha az európai nemzetállamok és forradalmak nem vérben születtek volna... Igen, de – mondhatná valaki – azok legalább elegánsabbak voltak! Semmi vér, nincsenek kések, nincs mészárlás, nincs látható brutalitás. Csontsovány, összeaszott holttestek képei? Talán nem felejtették még el ezeket, csak éppen mélyebbre süllyedt az emlékezetben, hogy jusson hely az újabb borzalmaknak, például Bagdadnak vagy Abu Ghraibnak. Nehogy túl sokat fogadjunk be: lennie kell valamiféle horror-kvótának, egy pontnak, ami után az erőszak már nem jelent semmit. Ez eszembe juttatja, hogy milyen sokáig tartott a németeknek, amíg megszabadultak a róluk alkotott képtől, miszerint ők parancskövető, népirtó mészárosok. Nagyon hosszú ideig ez volt sokaknak, köztük nekem is, a német jellemről alkotott képe. Ez a történelmi távlat okot adhat a reménykedés-re: a balkán háború óta eltelt tizenhárom év még nem elég idő.

Másrészről, ha kilenc évtized alatt érte el a „Balkán” a tárgyas igei jelentését, akkor mennyi idő kell majd ahhoz, hogy visszaforduljon ez a folyamat? Meg lehet még tisztítani, ki lehet még fényesíteni ezt a szót?

A válasz itt van, ebben a teremben, elég csak körülnéznünk. Épp most keressük az utakat és lehetőségeket. Ezen a konferencián, a „Másik Balkán”-ról szóló tévéműsor televíziós dokumentumfilm-anyaggal a szó értelme máris változott valamelyest, elkezdett megtisztulni. Ez azt jelenti, hogy szavakkal és képekkel, kultúrával, művészettel és természetesen a médiával, azaz pontosan azokkal az eszközökkel fordíthatjuk meg a folyamatot, amelyekkel a negatív képet is kialakították.

Ám lássuk azt is, melyek a cselekvés (materiális) lehetőségei? Azért teszem fel ezt a kérdést, mert a kommunista társadalmak demokráciává alakulásának folyamatában a kultúra és a művészetek nyilvánvalóan vesztesek. Miközben az állami, költségvetési források folyamatosan apadnak, nem épült ki a magánmecenatúra rendszere sem. A magán-

kézben lévő nagy cégek inkább a sportba fektetnek be. Ám a legrosszabb mégis az, hogy a kultúra és a művészetek iránti közönségigény is megcsappant. A cowboy-kapitalizmus körülményei között folytatott túlélési harcban nem marad idő, pénz és energia a kultúrára. Csak egy példa: a balkáni posztkommunista országokban a havi átlagkereset néhány száz euró (200–700), miközben egy könyv ugyanannyiba kerül, mint nyugaton, ha nem többbe.

A tömegmédia területén nagy versengés tapasztalható a közérdek és a kereskedelmi érdek között. Az újságok pénzcsináló gépezetökké válnak, ami azt jelenti, hogy a közéleti oldalakból kevesebb lesz, a kultúrának pedig nem marad hely. Kultúrára csak abban az esetben van pénz, ha az hajlandó propagandacélokat szolgálni. Igaz, már nem politikai propagandáról van szó, hanem csak reklámcsinálásról. Úgy tűnik, hogy az új politikai-gazdasági rendszernek köszönheti a kultúra a szabadságot. De mit kezdünk ezzel a szabadsággal pénz nélkül? Persze reménykedhetünk a segítségben. És valóban, nagy szükség volna a külföldi segítségre. Az vigasztalhat bennünket, hogy a kultúra legalább nem túl drága, más területekkel összehasonlítva legalábbis.

Világos, hogy a piacnak kiszolgáltatott kultúra marginalizálódik. Ám a kultúra fontosabb annál, hogy csak a piactól függjön. A kultúra és a művészetek jelentősége az, hogy tőkét képviselnek, azaz a kultúra „szimbolikus tőkét” termel, amelynek társadalmi összetartó ereje van és értéket hordoz. Kultúra alatt én azokra az emberekre gondolok most, akik manapság kulturális termékeket állítanak elő: előadásokat, videókat, könyveket, kiállításokat, filmeket, zenét, színházat.

A kultúra paradoxona az, hogy – a befektetett pénzösszegeknek köszönhetően – a legjobb exportcikk, ami a térség vagy az ország jelenlétét erősíti a nemzetközi közösségben. Némiképp még ellensúlyozó szerepe is lehet, hiszen egy kis ország is képes komoly hozzájárulásra: például nem olyan rég, amikor a Zágrábi Filharmonikusok felléptek Bécsben, Franz Morak, hajdani osztrák államtitkár azt nyilatkozta, hogy „Ez volt a horvát külpolitika legnagyobb sikere az utóbbi tíz évben”. Egy ország kulturális-művészeti bemutatása és megismerése során más, árnyaltabb benyomásokat lehet szerezni az országról, és ez eloszlatja azt a képet, amelyben a térség minden állama rendszerint ugyanarra a közös nevezőre redukálódik. A kultúra közvetlen képet, felismerhetőséget képes adni egy országnak, és vonzó, nyitott, gazdag kultúrájú tér látványát nyújtja. A legjobb az egészben az, hogy a kultúra efféle bemutatkozásával mindenki csak nyer. Nyer a kérdéses ország, hiszen a kis államok, amelyek féltik nemzeti identitásukat, művészetüket és kultúrájukat, megjeleníthetik magukat a szélesebb mezőben, s ezzel leküzdhetik azt az aggodalmat, hogy elvesznek az EU-ban, és leküzdhetik a globalizációs szorongásokat. *A kultúra és a művészet, ha úgy tetszik, kiváló gyakorlati eszközök kedvező kül- és belpolitikai hatások kiváltására.* Ezek nyújtják a legolcsóbb és leggyorsabb utat Európába. A hatás azonnali, hiszen az emberek eljönnek ide egyesével, és bemutatják a munkájukat. A hatás tényleges, hiszen konkrét projektjeikkel vesznek részt az európai kultúrában, nem pedig beszédekkel. Szerzőként abban hiszek, hogy talán csak a művészek egyéni hangja és az efféle kulturális projektjeik, mint amit én is bemutattam, jelentik az egyedüli utat, amelyeken elérhető a változás: ezek a megfogható, támogatásra érdemes dolgok.

A jövőre nézve is van annak jelentősége, hogy így mutatunk be egy-egy kultúrát, személyesen, egyéni projekteken. Azt gondolom, hogy nekünk, balkániaknak fel kell tennünk magunknak még egy fontos kérdést: mit tehetnénk hozzá mi az EU-hoz, mindannyiunk közös jövőbeli otthonához? Ha ilyet kérdeznek tőlünk, akkor általában pillanatnyi zavart csend a válasz, mert ezt a kérdést nem szoktuk magunknak feltenni. Aztán persze gyorsan jön a „szellemes” válasz (improvizációban állítólag egyébként is jók vagyunk): azt, hogy hogyan kell túlélni! Mi azt fogjuk nektek megmutatni, hogyan kell túlélni minden kilátástalanság ellenére. Nem gondolván bele abba, hogy az efféle tu-

dás talán érdektelen az önök számára. Mégsem tudjuk ezt bevallani magunknak. A kommunizmus ideje alatt életünk teljes egészében a túlélésről szólt, és ha most azzal kell szembesülnünk, hogy erre a tudásra senkinek sincs szüksége, az meglehetősen elviselhetetlen érzés. Úgy tűnik, mintha elfecséreltük volna az életünket. Mindennek ellenére, nyilvánvalónak tűnik számomra a válasz: két olyan terület van, amelyhez mi is hozzá tudjuk tenni a magunkét: az egyik a kulturális és művészeti termékek, a másik a nyitott, értelmes, tehetséges és képzett fiatalok.

Ha nem létezne az Európai Unió mint gazdasági és politikai egység, akkor nem létezhetne talán kulturális egységként sem. Csakhogy ennek az ellenkezője is igaz. Ha nincs kultúra, akkor a gazdaság és a politika sem fog működni, legalábbis hosszú távon nem. Az EU-nak szüksége van valamiféle ragasztóra, és ez csak egy másik szférából jöhet. Egy olyan szférából, amelyhez minden ország, még a kicsi és zavaros politikai viszonyokkal rendelkező országok is hozzá tudnak járulni.

Talán nem tűnik magától értetődőnek – pedig különböző szempontokból egyaránt jól látható –, az embereknek még mindig van szükségük valami másra is, mint a pénz. Európában legalábbis ez így van. Végül még valami: ha a Balkán visszatér Európába, akkor ne az igei formájában tegye ezt, hanem a névszói formában.

SZOLLÁTH DÁVID fordítása

EURÓPA RÉMÁLMA: A BALKÁN¹

A Kárpátok, Transsylvania, mecsetek, harcias papok, veszedelmes albán hegyi emberek... A Balkánt Karl Maytól Karl Marxon át Otto von Bismarckig mindenki távoli és félelmetes helyként mutatja be. Itt uralkodókat ölnek, gyakoriak a királygyilkosságok, egymás után buknak el a kis nemzetek (vö. Karl Marx: *„Abfall der Völker“*): Európa legnyomasztóbb álmainak, rémálmainak vagyunk a tárgyai.

Ezen nem változtat sem egy hajóút a csodás kék vizeken, le Rijekától egész Igoumenitsáig, és nem segít a Skodra-tó páratlan szépsége, de az ősi Szarajevó látnivalói sem. A Balkán az marad, ami volt: egy európai félsziget, amely fenyegetően meglapulva várja mindazokat, akik átmerészkednek az Alpokon. Ráadásul a félsziget túlsó végén, még ennél is ijesztőbb térségek fekszenek: Törökország, Kis-Ázsia, aztán egy tenger, aminek még a neve is „Fekete”... A Fekete-tengeren túl terül el a végtelen orosz sztyeppe, a vidéken kozákok, örmények, kurdok és grúzok élnek, s még a városokat is csupa egzotikus névvel illetik: Trabzon, Szevasztopol, Baku vagy például Szmirna... Ahol a Balkán véget ér, onnan fut ki a vasút Bagdadba, és onnan indulnak a karavánok Teherán és India felé.

Dél-Európát jó és rossz félszigetekre lehet osztani. A Balkán-félsziget ezek közül valami olyasmi, amire az európaiaknak tán jobb volna nem is gondolniuk. Inkább csak a jó és szép félszigetekről kellene beszélniük, például Itáliáról, a citrom- és narancsligetekről, vagy az Ibériai-félsziget verőfényes tereiről. Csak azokról a helyekről, ahol az ember, kigombolt ingben és whiskys pohárral a kezében végre egy kicsit Goethének vagy Hemingwaynek érezheti magát... Nos, a mi félszigetünk nem ilyen. A mi félszigetünk lehangoló és ráadásul veszélyes is.

A félelmek katalógusa szüntelenül ismétli magát.

Manapság egy modern félelem, a balkáni nyomor tartja rettegésben az Európai Uniót. A Balkán nem más, mint feneketlen kút, elhanyagolt hátsó kert. Ennek pedig minden elképzelhetőnél súlyosabb gazdasági következményei lesznek: a félsziget hamarosan mindnyájunkat pénzügyi romlásba fog dönteni. Végül nekünk kell megfizetnünk a számlát, de a nyomor úgyis a nyakunkon marad. A balkáni emberek ugyanis nem szeretnek dolgozni. Inkább eladják a saját veséjüket vagy a gyerekeiket ezer euróért, csak hogy megéljenek. A lányok és a fiatal asszonyok idejönnek a bordélyainkba, a férfiak pedig fekete-munkát vállalnak, jóval az átlag alatti fizetségért, miközben Nyugat-Európában egyre nagyobb méreteket ölt a munkanélküliség.

Ráadásul a Balkán robbanásveszélyes. Örökké háborúk dúlnak, százötven éve már csak lőporos hordóként emlegetik. Nacionalisták és vérbosszúra szomjazó törzsek lakják. A balkáni politikusok és a bankárok egytől egyig szmokingba bújt maffiózók. Mercedeseket München és Utrecht mélygarázsaiból kötötték el. A finoman összehangolt, sérülékeny európai szabályozások és intézmények vajon túlélhetik-e azt az ostromot, amit a Balkán jelent?

¹ Jelen szöveg angol nyelvű változata 2008. szeptember 19-én hangzott el Pécsen a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport által szervezett „Kelet-nyugati átjáró – II. találkozó a Balkán kapujában” című konferencia „A demokrácia kihívásai – szuverenitás, nacionalizmus, kozmopolitizmus” szekciójában.

A mi félszigetünk tehát még Afrikánál is rosszabb – *hic sunt leones*: térképe még Afrika térképénél is rémületesebb. Ez ugyanis egy „leopárd bőre”. Afrika szavannáin legalább dekoratív oroszlánok és elefántok élnek, de itt... színüket változtató kaméleonok, vérengző leopárdok, alattomosan, lesből támadó vadmacskák. És miféle nevek szerepelnek ezen a térképen? Szlavónia, Szlovénia, Szerbia, Bosznia, Albánia, Macedónia, Bulgária, Románia, Moldávia, Vojvodina, Hercegovina, Montenegró... – Montenegró! Már a név is magáért beszél, nem igaz? Milyen nyelvet beszélnek ott? És vajon megértik-e egymást az emberek? Miféle istenekhez és szentekhez imádkoznak ezek a katolikusok, muszlimok, ortodoxok, szefárdok, kriptokatolikusok, unitáriusok, protestánsok? Korábban egyébként nem mind kommunisták voltak?

De hiszen, itt még maga az idő is problematikus! A nemzetalapítók talán a tizenkilencedik században élnek? Vagy az egész félsziget megrekedt a középkor kis királyságainak és hercegségeinek idejében? Vagy a vallásháborúk korában, talán a XVII. század első felében? Vagy éppen a fasizmus jelenléte volna a bizonyíték arra, hogy már a huszadik századba léptünk és a húszas-harmincas években járunk? Viszont a tér is bizonytalan. Például mit jelent Nagy-Szerbia, Nagy-Albánia, Nagy-Magyarország, Nagy-Románia, és ugyanakkor hova tűnt Jugoszlávia? Hol is van tulajdonképpen Moldávia? Ha átkel valaki az Alpokon, netán kelet felé hagyja el Bécset, akkor mindenképpen egy valódi fekete lyukba zuhan. Sokkalta egyszerűbb tehát a tengerről szemügyre venni ezt a területet. Mondjuk, egy cirkáló fedélzetéről, az Adria felől. De persze még ennél is pompásabb kilátásban lehet részünk egy repülőgépen ülve.

Miért van az, hogy a nyugat-európaiak, ha rólunk van szó, egyik pillanatról a másikra felhagynak a megértéssel, mintegy felfüggesztik a gondolkodást? Mi az oka annak, hogy kiakadnak tőlünk a nyugat-európai agyak? Azt hiszem, talán az, hogy a Balkán messze a legközelebb áll hozzájuk. A Balkán földrajzilag és pszichológiailag egyaránt intim területnek számít.

Sensu stricto intim területnek, különösen mostanában. Nyugat-Európának ugyanis bizonyos problémái vannak, amelyek a hálószobában, nevezetesen a hitvesi ágyban jelentkeznek. Egyre kevesebb gyermek születik. Az iskolai osztályok létszáma egyre csökken. Lasscskán elsvatagosodnak a játszóterek. Bezzeg a Balkánon! Ott nemcsak hogy paráználkodnak, hanem meg is erőszakolják a nőket! Az ottani macsó, patriarchális beállítódású férfiak verik és zaklatják asszonyaikat, akik mindezt szó nélkül tűrik, és egyik gyereket a másik után hozzák a világra. A balkáni nők néma szülőgépek, férjük, testvéreik és fiaik pedig ingujjban lófrálnak, és csuklójukon súlyos aranykaróra fityeg. Ráadásul mindezt nem is otthon teszik. Ezek a férfiak ugyanis már itt jönnek-mennek közöttünk. Életerőtől duzzadó munkásemberek, akik vasárnaponként a pályaudvarok környékén ütik el az időt, Béctől Rotterdamig mindenütt Nyugat-Európában. Ráadásul pont akkor, amikor szőke, tanult kislányunk nem talál magának férjet, de még csak szeretőt sem. Rémálmom: mi van, ha szeretett lányunk egyszer csak hazaállít egy ilyen balkáni alakkal, és bejelenti: terhes vagyok! A Balkánnal kapcsolatos jelenkori félelmeket nevezhetnénk akár biológiaiaink is.

Kétségtelen, hogy az európai főbiák mélyén ősi történelmi traumák rejlenek. Félelem a vad ázsiaiak támadásától, az iszlámtól, az Ottomán Birodalomtól, de ide tartozik Bizánc és a keresztény ortodoxia ősi szabályainak, rítusainak a nem-értése is. Ám mindez csak részben ad magyarázatot a jelenségre. A kollektív emlékezetből előbukó klisék kevésnek tűnnek azokhoz az intenzív pszichés képzetekhez viszonyítva, amelyekkel napjainkban találkozhatunk. Elvégre a műholdas televízió, a mobiltelefon és az internet korában élünk, mi több, már csaknem fél évszázada, nyugat-európaiak milliói utaznak turistaként Horvátországba, Montenegróba, és nyaralnak Görögországban vagy Törökországban, a Fekete-tengernél...

Nyugat-Európa modern fóbiái, véleményem szerint, inkább egyfajta poszttraumatikus stressz-szindróma tünetei. Az elborzasztó háborúk, deportálások, népirtások, véres polgárháborúk és szörnyű bombázások e századában Európa „civilizáltak” nevezett része ugyanis megtizedelte, megcsönkította saját magát. Nem csoda hát, ha most leginkább egyfajta szanatóriumnak szeretné látni önmagát: zöldhitel, csend, légkondicionált irodák, légkondicionált bevásárlóközpontok és légkondicionált elfekvők... Európában tudniillik senki sem beszél hangosan, és senki nem tesz fel kínos kérdéseket. Különösen nem a nagypapának és a nagymamának. Nagypapáról ugyanis még a végén kiderülhet, hogy háborús bűnöket követett el, nagymamát pedig lehet, hogy megerőszkolták.

Mindaz, amin úgy véljük, túlléptünk már, ott kísért rémálmainkban és képzeletünkben. Lehet, hogy ezért is sokkalta kényelmesebb a Balkán szörnyűséges mivoltán elmélkedni, mintsem a családi albumokban lapozgatni. Jobb a Balkántól félni, mint saját magunktól megijedni. A Balkán-félsziget segít lokalizálni, territorializálni azt a belső horort, azt az európai traumát, amelyet huszadik századnak nevezünk.

Nyugat-Európa poszttraumatikus jelene azért még adhat számunkra egy esélyt. Azután, hogy majd sikerült pszichológiailag is feldolgoznia a maga Auschwitzait, Verdunjeit, a Coventryket, a Varsókat és Guernicákat, Nyugat-Európának talán nem kell már velünk álmodnia. Azután remélhetőleg ténylegesen is szemügyre vehet bennünket, mi pedig kikecmereghetünk a rémálmok fekete lyukából.

Ugyanakkor a kérdést fel kell tennünk a másik oldalra vonatkozóan is. Vajon miért van az, hogy nehézségeinek és alkalmatlanságának okait a Balkán szinte kizárólag csak a külső körülményekben keresi? Valójában miben vétkesek a többiek? Az Ottomán Birodalom, a Habsburg Monarchia, Velence, Oroszország (minden birodalmi megtestesülésében), illetve a Szovjetunió? Valójában milyen bűnöket követett el az úgynevezett Nyugat, Angliától Németorszáig és Franciaországtól Olaszorszáig? Vajon nem fordulhat-e elő, hogy a Balkán ennek a kérdésnek az eldöntésében kissé narcisztikus és mazochista? „Kizsákmányolták a történelmünket, elvették az erőforrásainkat, tönkretették az autentikus kultúránkat, és itt hagytak bennünket minden segítség nélkül... most meg itt ülünk, másodrangú állampolgárokként, tehetetlenül, miközben pedig annyira tehetségesek vagyunk... és olyan eredetiek...”

A tükör egyik oldalán megcsodálhatjuk az összes, Balkánra vonatkozó nyugati fantáziát. A tükör másik oldalán viszont egyfajta nagyon is valóságos kollektív képmutatást vehetünk szemügyre, amelynek jegyében a Balkán áldozatként prezentálja és reprezentálja saját magát. Az ön-viktimizáció márpedig rendkívül kényelmes pozíció. Ennek okán nem csak az *imaginárius Balkánról*,² hanem a *Hisztérikus Balkánról* is beszélnünk kellene, amely olyan formákban álmodja meg és festi le magát, ahogy azt csak egy súlyosan terhelt személyiség teheti.

Én egyáltalán nem csodálkozom azon, hogy Edward Said *Orientalizmus* című munkája olyan elkötelezett fogadtatásra és számos lelkes követőre talált a Balkán-félszigeten.³ Hisz a Keletről alkotott nyugati képet elemzi. És gondosan hallgat a Nyugat viszonylatában kibontakozó keleti képmutatásról.

FENYVESI KRISTÓF fordítása

² Vö. Maria N. Todorova: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997.

³ Edward Said: *Orientalism*, Vintage Books, 1978. [E. Said: *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Európa, 2000.]

INTERKULTURÁLIS POZÍCIÓ MINT ÖRÖKBEFOGADÁS¹

– Köszönöm szépen. Nem akarom tovább rabolni az idejét.
– Ha valaki ilyen tökéletes magyarsággal rabolja el az időmet, nyugodt lélekkel teheti.

(A kutató beszélgetése a budapesti Hadtörténeti Múzeum munkatársával 2008 szeptemberében)

Norman K. Denzin a következőképpen definiálja az etnográfiát: „[Az] etnográfia olyan vizsgálódás és írás, amely leírásokat és beszámolókat hoz létre mind az írónak, mind az írottak az életformáiról”.² Ami szembeötlő e meghatározásban, hogy a kutatót első helyre, a kutatás szubjektuma elé helyezi, ezzel hangsúlyozva, hogy a kvalitatív kutatásban a kutató, eszközként használva önmagát, önértelmezésén keresztül konstruálja az általa elemzett jelenséget.

Az etnográfiában hagyományosan a legitimáció egyik legfontosabb módja a terepen, az interkulturális (meglehetősen hosszan tartó) érintkezés révén a 'benszülöttekkel' együtt töltött idő. Ilyenkor a kutató idegenként érkezik az adott kultúrába, és ott-tartózkodása alatt sok mindennel ismerkedik, sok mindent talán meg is ismer, és ebből az 'egymásmellettségből' keletkezik az etnográfia. Érdekes etnográfusi pozíciót eredményez az, amikor az idegenként érkezett kutató oly mértékben behatol az idegen kultúrába, hogy az idegen kultúra hatol belé. Ez azonban csak bizonyos mértékig történik önkéntelenül: előbb-utóbb a kutató elérkezik egy pontra, ahonnan kezdődik a 'vállalás' folyamata. Ilyenkor már nem meghatározott idejű idegenben tartózkodásról és onnan hazatérésről van szó, hanem egy szüntelen, dinamikus folyamatról, amelyben a kutató 'tárgyal' különböző identitásaival, és közvetít számos szerepe között. Az én esetemben e vállalás konkrét mozzanatai például házasságkötés és gyerekvállalás egy 'benszülöttel', amely nagyban befolyásolja, és – valljuk be – meg is határozza kutatói pozíciomat.

Előadásomban erre a problematikus és gyümölcsöző kívül-belül helyzetre kívánok reflektálni az örökbefogadás metaforáján keresztül, feminista etnográfiai megfontolások segítségével. Mi történik akkor, amikor az egzotikus mássággal való játékba belekeveredik a vállalás? Milyen következményekkel jár az, amikor a kutató annak nagy részét, ami addig idegen volt, a bőre alá veszi, és elválaszthatlan részévé válik? E kérdéskör boncolgatása feltehetően, hogy kísérletet tegyek arra, hogy – Patti Lather nyomán – dekonstruáljam azokat a módokat, amelyekkel a vágyaim alakítják az általam létrehozott szövegeket.³

¹ Jelen előadás 2008. szeptember 20-án hangzott el Pécsen a Pécsi Kulturális Központ és a Sensus Kutatócsoport által szervezett „Kelet-Nyugati Átjáró – II. Találkozó a Balkán Kapujában” című konferencián.

² Denzin, Norman K. (1997, xi): *Interpretive Ethnography. Ethnographic Practices for the 21st Century*. Thousand Oaks: Sage Publications. „Ethnography is that form of inquiry and writing that produces descriptions and accounts about the ways of life of the writer and those written about”.

³ Lather, Patti (1991, 113): *Getting Smart: Feminist Research and Pedagogy With/in the Postmodern*, Routledge, New York.

Az amerikai etnográfus, Mark Neumann szerint „magunkat gyűjtjük azokon a történeteken és képeken keresztül, amelyek gyakran *minket* birtokba vesznek”.⁴ Jelen írásomban kísérletet teszek arra, hogy megjelöljek néhány olyan csomópontot, személyes történelmi sorsfordulót, amely megváltoztatott engem, amitől elmozdult a látószögem, amely olyan nyomokat hagyott bennem, hogy megváltozott a két kultúra közötti pozícióm. Mivel lehetne megragadni ezeket a elmozdulásokat? Mark Neumann szavaival élve: „Ezt az ismerős utat szeretném bejárni ebben az esszében, hogy összegyűjtsek különböző pillanatfelvételeket a ‘reprezentáció kríziséről’”.⁵ Mark Neumannhoz hasonlóan én is igyekszem megjelölni a saját mérőföldköveimet az interkulturális érintkezés útján, amelyek a reprezentáció kríziséről árulkodnak.

Szóval: örökbefogadás mint az interkulturális érintkezés metaforája. Honnan jött ez? Írtam a kutatási naplóm, és valahogy eszembe jutott. Leírtam, csak úgy, és csak később kezdtem gondolkozni rajta, hogy miért is juthatott az eszembe. Örökbefogadás: jogi intézmény, etikai és kulturális aktus, „örökre befogadás”, amely állandóságot, elkötelezettséget sugall. Intuitíven úgy éreztem, hogy a kifejezés jól tükrözi kívül-belüli pozícióm, a magyar kultúrával való érintkezés kapcsán. Itt az örökbefogadás azt jelenti: úgy viszonyulni a másikhoz, a mássághoz, hogy az ember azt úgy vállalja, mint egy örök kapcsolatot, mint valamit, ami örökké tart. Lehet, hogy nem, de akkor is úgy kell vállalni, hogy benne van az örök(ség) íze. Az, hogy ‘fogadni’, elsősorban azt jelenti, befogadni: nyitottnak lenni. Hagyni, hogy munkálkodjon benned a másik, az, ami más, de sok mindenben zavarbaejtően hasonló, ha nem is egyforma és ugyanaz. Az örökbefogadás azt jelenti, hogy az ember kinyitja magát, és magához fogadja a másikat, olyannak, amilyen az a másik, mert az ember nem tudhatja ki és milyen az, akit örökbe fogad – azt nem tudja kiválasztani magának: máshol döntenek helyette. Ilyenkor annyiban áll a döntés, hogy azt fogadom, ami (aki) jön.

Másként érvényes?

A cikkem szempontjából másodlagos, mit kutatok. A lényeg az, hogy kultúrakutató vagyok, tehát kvalitatív kutatást végzek, ami azt jelenti: magammal kutatok. És amikor ilyen a konstelláció, amikor a kutatott jelenség a kutató elsődleges kultúráján kívül esik, akaratlanul is benne van egy etnográfiai „csavar”. György Péter a következőképpen reflektál a kívülálló pozíciójára a New York-i természettudományi múzeum kiállításainak kritikája kapcsán: „Tisztában kell lennem azzal, hogy kívülállóként különösen óvatosan kell bánnom a becses amerikai múzeumi tradíció és közkultúra e legendás intézményének kritikájával, hiszen az nyilván másként érvényes, ha nagyjából – mint ahogy az elmúlt nyolc év ott eltöltött számtalan órája után remélem – a tradíció megértésén és legfeljebb kisebb mértékű félreértésén alapul, mint ha egyszerűen nemértéséből származik”.⁶ Szembeötlő, hogy a szerző megragadja azt a hagyományos legitimációs eszközt – a terepen töltött *számtalan* órát –, amely azt sugallja, ez a számtalan óra feljogosítja őt arra, hogy kifejtse az értelmezését: ha nem is teljes mértékig „helyes”, legalább helytálló, és éppen a számtalan órának köszönhetően. Azt mondja György Péter, „kívülállóként különösen óvatosan kell bánnom”, amely bennem számtalan kérdést vet fel. Azt gondolom, a kívülálló óvatosságát úgy kell érteni, hogy az ember tudatában legyen annak, hogy sokszor a látszat csal, és a dolgok nem mindig olyanok, amilyenek tűnnek. Persze szerintem azt

⁴ Neumann, Mark (1996, 173): „Collecting Ourselves at the End of the Century”, in: *Composing Ethnography. Alternative Forms of Qualitative Writing*, Carolyn Ellis and Arthur P. Bochner (eds.), AltaMira Press, Walnut Creek, 1996. pp. 172–198.

⁵ Uo.

⁶ György Péter (2003, 27): *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában*, Magvető Budapest.

akarja mondani, hogy amikor kívülről érkezik az ember, nem ismerheti a dolgok előzményeit úgy, mint a bennszülöttek, akik részben az *előzményekből* születtek. Ez így igaz, csak hogy ez az óvatosság egyformán fontos, amikor egy ismerősnek vélt, közeli jelenséggel van dolgunk. Richard Quinney⁷ a következőt írja: „Próbálj írni etnográfiát valami olyasmiről, ami közel áll hozzád. Egy történetet az életed kezdetéről, amely a jelen pillanatig hoz téged – ez egy intim kultúra, annyi bizonyos. Ez túl fog vinni téged a részt vevő megfigyelés, rendezetlen adatok, eset kiválasztása és értelmezés kérdésein – ez olyan etnográfia, mely az etnográfus megélt tapasztalata.” Most éppen ezzel az „intim kultúrával” van itt dolgom; egy olyannal, amit már magaménak vallok, anélkül, hogy lemondtam volna az „őshonos” kultúrámról. De így is, ez a György Péter-féle hármasság: értés – félreértés – nemértés munkálkodik köztem és a magyar kultúra között, akármennyire is intim legyen ez a kapcsolat.

Tehát: „magunkat gyűjtjük azokon a történeteken és képeken keresztül, amelyek gyakran *minket* vesznek birtokba”.

Íme, az összegyűjtött elmozdulások (az eszterlánci cérnám):

1. Ady-szobor – formába öntés
2. házak – belátás
3. kullancs – stigma (megbélyegzés)
4. feliratos álom – vegyülés
5. gyerekek – test-vér kapocs; magyar gyermekkor
6. Az „új kenyér ünnepe” – honfoglalás (mint egyszemélyes politikai aktus)
7. Fehér tenyér – fogás (ki-/magatartás)

1. Ady-szobor – formába öntés.

Amikor először voltam ösztöndíjasként Debrecenben, gyakran találtam magam az egyetem közelében található Nagyerdőn, amelynek a szélén, a Vigadó téren áll Melocco Miklós Ady-szobra. Adytól nem ismertem egy verset sem, de úgy vonzott az alacsony, összhúzódt alakja, mint egy mágnes. Sokszor beálltam a halotti maszk csukott szeme és az árnyékos arc közé, és igazán intim szférában éreztem magam a két Ady között, de leginkább a felszínt éreztem, a zártságot – a vonzó, hívogató formát, amely magába rejtette a tartalmát. Akárhogy is beszéltem hozzá, és forgolódtam a két alak között, úgy éreztem, kívül maradok.

Melocco Miklós: Ady Endre szobra (fotó: Pál Tamás, szoborlap.hu)

⁷ Quinney, Richard (1996): „Once My Father Traveled West to California”, in: *Composing Ethnography. Alternative Forms of Qualitative Writing*, Carolyn Ellis and Arthur P. Bochner (eds.) AltaMira Press, Walnut Creek, 1996. pp. 357–382. „Try writing an ethnography of something very close to you. A story from the beginning of your life that takes you to the present moment. – An intimate culture, to be certain. This will take you beyond questions of participant-observation, unstructured data, case size, and interpretation. – This is ethnography as the lived experience of the ethnographer.” p. 357.

2. Házak – belátás. A másik dolog, ami nagyon vonzott a kilencvenes évekbeli Debrecenben, a régi kőházak, díszes, omló homlokzataikkal. Amikor valamerre sétáltam, faltam a szememmel, fogyasztottam őket, és élveztem az egzotikum mámorát. Csodálkoztam, amikor mindenki sajnálkozva jegyezte meg: milyen szép lenne az a ház is, ha nem lenne olyan rossz állapotban. Én láttam a szépséget a rongáltságon túl is, de aztán rájöttem, a hozzáállásomnak mégis valamiféle romantikus egzotikához volt köze. Próbáltam elképzelni, milyen lenne *belakni* az általam csodált házakat, és mindjárt másképpen kezdtem látni őket. A szépségük nem tűnt el, de azon túl valami szomorúságot éreztem. A következő kérdéssel közelítettem meg a házakat: vajon tudnék benne élni?

3. Kullancs – stigma (megbélyegzés).

Miközben a lehetséges belakás gondolatával voltam elfoglalva, egy csendes támadás érte a testemet: a jobb combomba belemarta magát egy kullancs, ami jó eséllyel ott volt jó pár napig, mielőtt észrevettem volna. Zuhanyzás közben láttam meg egy barnás-fekete pöttyöt a bőrömön, de eleinte nem tudtam elképzelni, mi az. Megmutattam a szobatársamnak, aki azt mondta, azonnal menjek orvoshoz. És valóban, ahogy az interneten értesültem, „A vérszívó atkafélék bizonyos fajtái, például a kullancs, igen veszélyes kórokozókat terjeszthet, és ezáltal súlyos betegségek előidézője lehet”.⁸ Több mint valószínű, hogy a kullancsot az egyetem botanikus kertjében szedtem össze (vagy fel). Miközben az orvos kihúzta azt a bizonyos vérszívó atkafélé a lábamból, azon gondolkoztam, vajon milyen súlyos állapotot idézett volna elő, ha bennem marad. Furcsa módon már így is fertőzve éreztem magam: valami munkálkodott bennem, a bőröm alatt, amit nem igazán tudtam irányítani. Inkább az volt a kérdés, hagyjam-e, hogy történjen, vagy próbáljam-e megfékezni a folyamatot? Később egy újabb kullancstámadás áldozatául estem Tokajban, fent a hegyen, az akkori barátom édesapjának a szőlőjében. Az akkori barátomból férjem lett. Az egésznek a szimbolikáján sokat gondolkoztam. Azon is, hogy én mennyire idézhettem elő a támadást? Esetleg könnyű prédának számítottam? És honnan lehet tudni, mikor múlik el a fertőzés veszélye? A következőt olvasom az interneten: „A csípés helyét legalább egy hónapig figyeljük. Ha kórkárda alakú folt jelentkezik a helyén, forduljunk orvoshoz.”⁹ Szóltan vagyok. (Fotó: HáziPatika.com)

4. Feliratos álom – vegyülés. Voltak különböző variációk a többnyelvűségről. Voltak feliratos álmaim: magyarul álmodtam, de – mintha nyugtatásképpen saját magamnak – hozzá voltak adva a finn változatok írásban. Aztán egyre több lett a magyar nyelvű álom, és végül lekoptak a feliratok. Hogy most milyen nyelven álmodom? Nem tudnám megmondani.

Sokszor, amikor találkozom új emberekkel (magyarokkal), azt kérdezik: „Hogyhogy ilyen jól beszél magyarul?” Ilyenkor sokszor tanácstalan vagyok. Azt szoktam mondani, hogy már több mint tíz éve űzöm a szakmát (ez alatt a hungarológiát értem). De hozzá szoktam tenni: „Az sem titok, hogy egy magyarhoz mentem hozzá”. Igen, hozzámentem egy magyar fiúhoz, de egyszerre hozzámentem egy nyelvhez is, elválaszthatatlanul. Nyelven keresztül egy kultúrához, amely számtalan kultúrát hordoz magában. Emiatt leginkább azt mondanám ilyenkor: „Nyílt titok az, hogy a magyarhoz mentem hozzá.”

⁸ <http://www.hazipatika.com/services/enc?word=&etid=639> 2008.09.30.

⁹ <http://kisparna.hu/egeszseg/cikkek.php?id=58> 2008.09.30.

5. Gyerekek – test-vér kapocs; magyar gyermekkor. Ahogy mondtam, egy magyarhoz, és azzal a magyarhoz mentem hozzá. De ennél másabb a gyerekvállalás egy bennszülöttel: azzal létrehozunk egy test-vér kapcsolatot a két család és a két kultúra közé. En legfeljebb egy örökbe fogadott magyar lehetek, aki örökbe fogadta a magyart, de én magam egy kapu vagyok: a rajtam keresztül világra jött gyerekek a születésüknél fogva kétlakiak, a testükkel, a lelkükkel együtt. Így a magyar kultúra, amit kutatok, az ő veleszületett kultúrájuk. Amikor a magyar múltat kutatom, az ő múltjukat kutatom, és így az, ami addig nem-enyém volt – igaz, másodkézből –, de sajátommá válik. Ilyenkor nagyon nem mindegy, mit állítok a magyar kultúra kapcsán, mert kutatóként nemcsak magamnak, hanem a lányaimnak is felelősséggel tartozom, amikor próbálok kifejtetni a „becses tradíciókat”.

6. Az „új kenyér ünnepe” – honfoglalás (mint egyszemélyes politikai aktus). Majdnem egyéves távollét után, alighogy Magyarországra érkezve, egy ABC-be sietünk a férjemmel. Két kézzel fogom az egykilós, ropogó héjú, félbarna cipót, az arcomhoz emelem, magamba szívom, könnyes szemmel. Végre! Erre vártam már mióta, most megérkeztem. Hazajöttem. Itt és most: az új kenyér ünnepe. Férjem rám néz, és kérdi: „Mondjad, itt most te vagy a magyar vagy én?” (A válasz: itt és most én, mert pillanatnyilag nagyobb ügyet csinálok belőle.)

7. Fehér kenyér – fogás (ki-/magatartás). Huszonegy éves voltam, amikor először jártam Magyarországon, és onnan kezdődött a magyarországi szocializációm. Tanultam országismeretet, néprajzot, történelmet, olvastam szépirodalmat (Adyt is), de a „Bóbitán” kívül a magyar gyermekkor érintetlen maradt számomra, egészen idáig. Most, amikor a lányaimmal együtt énekeljük a *Boci, boci tarkát* és a *Lánc, lánc eszterláncot*, egyidejűleg velük élem a magyar gyermekkoromat. Mi jobb, látom és érzem, milyen örömet vált ki a kislányomból az „ingyombingyomtól” ismétlése. Épebbnek érzem magam.

Valami hasonlót tapasztaltam, amikor megnéztem Hajdu Szabolcs *Fehér kenyér* (2006) című filmjét. Ott volt, a szemem előtt, a 80-as évek eleji Debrecen, a lakótelepi, kelet-magyarországi valóság, a közelmúlt nosztalgiajával besatírozva, mint a számos ugyanezt a kort idéző családi fotóalbum, barna és sárga árnyalataival. A film által a szemem elé varázsolt környezet egyből ismerős volt, és nemcsak azért, mert a képek, az efféle vizualitás hasonlított azokra a magyar családi fotókra, amiket láttam, hanem azért is, mert bizonyos mértékig a saját családi albumomra hasonlított: ugyanezek a színek, ugyanaz a (megtanult) nosztalgia fedi őket. Ilyen (elképzelt, közös) alapon, csak egy megfontolatlan, gyors művelet kell, és ki tudom vágni magamat a saját finn fotóalbumomból és behelyezni a kívágyott alakot vagy a férjem gyermekkori fényképeibe, vagy akár a *Fehér kenyér* által közelre hozott Dobozi-lakótelepbe. Kitalált gyermekkor tehát – miből fakad ez? Nem tudom, de van köze empátiához, érzékenységhez, érzékiséghez és valamihez, amit itt „totális tapasztalásnak” nevezek. És ki mondja meg, hogy a megélt tapasztalatból mi valós és mi fikatív?

Most, a *Lánc lánc eszterláncon* és a *Fehér kenyéren* keresztül eljutottam odáig, hogy elképzelhessem, megálmodjam a magyarországi gyermekkoromat. Tudok kreálni olyan fikciókat, amelyek segítségével áthidalhatók ezek a hézagok. De minek? Miért akarok rájátszani a lehetséges magyarságomra? Azért, hogy elmossam a határokat, a különbségeket?

Ezt az egészet hogyan lehetne elmondani egy kicsit másképp? Hogyan lehetne előhívni az élettapasztalatát sűrűsödött képeimet? Arra való a vers. Ahogy Laurel Richardson¹⁰

¹⁰ Richardson. L. (1993) Poetics, dramatics and transgressive validity: the case of the skipped line, *The Sociological Quarterly*, 34(4), pp. 695–710. „Lived experience is lived in a body and poetic representation can touch us where we live, in our bodies” (p. 695)

mondja: „Testben éljük meg a megélt tapasztalatot, és a poétikus reprezentáció ott érint-
het meg minket, ahol élünk: a testünkben.” Ebben a versben nem az esztétika érdekel, el-
lenben próbálom érzékeltetni, mi játszódik le bennem: milyen a dolgok egybeesése, ami-
kor elmosódnak a határok és a különbségek.

Onnan indult az egész, hogy nyáron anyósoméknál voltunk, ebédeltünk, körbeültünk
egy asztalt, és húslevest ettünk. Néztam magunkat, hogyan ettünk, osztottunk azon, ami
oda volt terítve elénk, néztem azt, ami úszott a fazékban. Itt kezdtem kitekerni és feldara-
bolni azt, ami volt és van – a következő lett belőle:

*Feldarabolom ezt a tyúkot,
ami én vagyok.
Van itt szembenállás?
Lássuk: mellkas.
Szépen kifőzött koldusesernyő – szinte adja magát.
A nyelv az ernyő a fejünk fölött,
de az enyém olyan mint a koldusé.
Az ernyő csontváza,
mint a kettémetszett kígyónyelvem,
hajlik és feszül a fejem fölött,
védeni nem véd, csak szétfeszül és összecsucodik,
mint a mellkas, amikor levegőt vesz.
Pajzsra nem jó,
de fegyvernek elmegy,
jelöl, kitűz, hasít.*

*Nagy fazékban úszom,
valakivel összeszűrtem ezt a levet,
benne a nyak, körmös láb,
mindaz, amitől szív-esen elfordítanám a fejem,
mert túl igaz,
túl élő,
túl durva és primitív és szép.*

*Feldarabolom ezt a tyúkot,
ami én vagyok
– császármetszés –
metszeni: ilyen szó nincs is a finnben,
mi csak vágunk mindent,
nem válogatunk:
fákat, babákat az anyjuk hasából,
pedig milyen kifejező szó,
azt csinálja, amit ígér:
tisztán, szinte hangtalanul áthalad,
kettéválaszt,
mint a kígyó nyelve.*

*A magyarban vágóhidak vannak és vágók,
de én építék egy metszőhidat az áthidalhatatlan fölé,
hogy nagy számot csináljunk abból,
hogy el van választva és azzal elvan,*

*mert az a dolgoknak a rendje,
hogy széjjelessen a látásom,
és attól látok jól, nem tisztábban, de másképp.*

*Feldarabolom ezt a tyúkot, ami én vagyok,
már tíz éve figyelem a csípés helyét, és valóban:
egy kokárda alakú folt,
pulzáló, fodros,
belém van nyomva a pecsét, a bőröm alá,
sajátos kisajátítás,
jobb oldal, bal oldal, mindegy,
mert mind egy, nem számít,
mert az enyém,
az én büszkeségem, szégyenem, a sajátom.
És a magyar nyelvem siklik az anyanyelvem fölött,
fodros és pulzáló, a nyelvem a vágó metszőhíd,
hirtelen ki vagyok metszve a háttéremből,
átkarolok egy új kontextust jutalmul.*

*A koldusesernyő alatt fúj a szél,
mert a nyelvben lakozó látás az úr,
én csak cifra (ernyő)tartó,
vetek egy pillantást hátra,
szemem északi fénye.*

Megmutatom a versemet a férjemnek. Ő hang nélkül elolvassa, leteszi és rám néz: „Ez a vers jól megmutatja, hogy mennyire vagy benne a nyelvben”. „Igen?” „Igen. Mert nyelvi asszociációk ezek”, mondja. „De nem azt akarom kimutatni a verssel, hogy mennyire jól tudok magyarul!” „Nem?” „Nem. A múltkor is, amikor voltam azon a konferencián, idegesített, ahogy mindenki csak arról beszélt, milyen jól tudok magyarul, mintha az lett volna a lényeg. Azon túl volt szakmai mondanivalóm is, amit nagyrészt figyelmen kívül hagytak.” „De hogyhogy azt mondod, nem azt akarod mondani ezzel, hogy mennyire benne vagy?” Sőhajtok egy nagyot. Patti Lather azt írja: „az önreflexió azt tanítja nekünk, hogy a diskurzusunk a vágyaink jelentése – abban van a trükk, hogy ugyanolyan tisztán lássuk a hatalom utáni vágyunkat, mint az igazság utáni vágyunkat”¹¹ „De”, mondom, „biztos éppen azt akarom mondani. Akkor, azon a konferencián, nem az volt a lényeg, de most az.” „Jó ez a koldusesernyő,¹² találó”, folytatja a férjem. „Igen? Miért?” „Mert nem sokan tudhatják, hogy mi az. Ahhoz nagyon benne kell lenni. Meg az, hogy itt együtt evésről van szó.” „Közösen esszük meg a kultúrát?” „Igen, pontosan.” Elégedetten bólogatok. A versem átesett az első tűzpróbán. (De a férjemnek könnyű: ő velem osztja meg közös, intim kultúránkat.)

¹¹ Lather (1991, 119): „self-reflexivity teaches that our discourse is the meaning of our longing – The trick is to see the will to power in our work as clearly as we see the will to truth.”

¹² Nagy meglepetésemre kevés ismerősöm, kollégám akadt, aki ismerte volna a koldusesernyő fogalmát, amely Bartha Júlia szerint („A Kunság népi kultúrájának keleti elemi” Debrecen, 2002) a „baromfinak sültöt vagy főzött farrésze” (http://www.djm.hu/miirtuk/keleti_elemek.htm). Így a szó népi vagy tájjellege – ahogyan az az előadásom megírása révén kiderült – újdonság volt számomra. Ez idáig én a koldusesernyőt egyszerűen (örökbe)adottnak vettem.

De miért fontos – akár egy verssel, akár másképp – kimutatni, mennyire vagyok „benn”? Mi késztet engem arra, hogy kitaláljak magamnak egy magyar gyermekkort? Nem éppen attól értékes az egész örökbefogadás mint kulturális és etikai aktus, hogy elfogadok és befogadok – ameddig tudok –, de *nem* olvadok bele abba, amit örökbe fogadtam, hogy *nem* mosódom egybe a másikkal, a mássággal, hogy megtartsam magam, a különbözőségem? Valószínűleg igen. De nehéz megmondani, ebből végül mennyi a saját választásom. Feltehetően egy olyan (részben tudatos, részben nem szándékos) szerepjátékhoz van köze, ami a másikká válás tüzével játszik. Ennek az a hajtóereje, hogy az ember folyton megpróbálja áthidalni az áthidalhatatlant, hogy jobban értse a másikat.

Visszatérve „tökéletes magyarságomra”: teljesen nyilvánvaló, hogy nem tökéletes az én magyarságom, nem is lehet az (és nem is lenne kívánatos). Az ilyen kinyilvánulások felerősítik az interperszonális, interkulturális szolidaritást, erőt adnak az örökbefogadott örökbefogadónak. Kutatásom során boldogan rabolom az emberek idejét, ha megengedik, de éppen nem nyugodt lélekkel teszem, mert egy kiváltságos hatalmi pozíció ez: hatással vagyok az emberekre azzal, hogy szinte semmiből építettem a magyarságomat, de ugyanakkor sok mindent elnéznek nekem, mert *nem* vagyok magyar. Ezért feltehetően buta kérdéseket, és nem tudhatok mindent. Kutatóként néha rájátszom a kívülről álló pozícióból fakadó tudatlanságra és nem-értésre, tudatosan naiv és tudatlan magatartást felvéve, rávéve az embereket, hogy jobban fejtsék ki a dolgok jelentőségét, összefüggéseit, ahogyan ezt ők látják.

Legnagyobb butaság lenne azt hinni, hogy most ezzel a részben megtanult, részben óhatatlanul belém hatolt tudással, a tapasztalat által létrejött kettős látással *mind a két* oldalt látnám. Egy ilyen pozíció ugyanúgy korlátoz, és részben azért, mert nem irányítható, és csak részben a saját választásom eredménye: sok minden *örökbe fogódik*. Ez egy megtanult örökség, és az ember mindig olyat is tanul, amit nem szándékozik. Kérdés, mennyire vállalom azt a mindent, amit az örökbefogadás aktusa és folyamata hoz magával, és mennyire tudatos a vállalásom. Értés, félreértés, nem-értés. Ezért azt mondom: érdemes a relatív mássággal a hangunkban nekifutni a becses tradícióknak, közkultúráknak és legendás intézményeknek, és úgy bánni velük, ahogyan az ember a sajátjával bánik: tisztelettel, elkötelezettséggel, néha kíméletlen kritikával, de szeretettel. Egyszóval: örökbefogadással.

Nincs visszaút. Az egyre globalizálódóbb világban, abban az Európában, amelyre egyre inkább jellemző az emberek és az áruk közötti mobilitás, már szinte lehetetlen kívülről megjelölni a határokat. Mark Neuman szavaival élve: „az etnográfusok és önéletrajzírók folyamatosan emlékeztetnek minket arra, hogy a határok mindig velünk és *bennünk* vannak.”¹³ Legyenek határok, mondom, mert azokba kapaszkodunk, tudunk mérni távolságokat, tudunk viszonyulni. Mert tudjuk: miközben állandóan őrizzük a folyton átalakuló határainkat, muszáj engedelmessékedni bizonyos átjárásoknak. *Cérna volna, selyem volna, mégis kifordulna.*

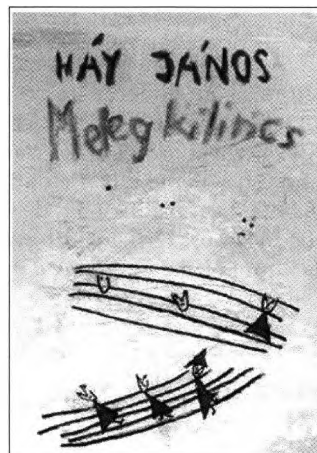
¹³ Neumann (1996, 195): „But ethnographers and autobiographers continually remind us is that borders are always with us and *within* us.”

CSAK TEREMT ÉS TEREMT

Háy János: Meleg kilincs

A költészet nagybecsű és régi hagyománya a konvenciók folyamatos felülírása. Az a törekvés, hogy az új szöveg egészen másként beszéljen a világról, mint elődei, sőt az is, hogy más legyen fontos és érdekes számára a világból, mint ami korábban volt. Egyesek ezt a programot csendesebben, az elődöket szerintük megillető tisztelettel követik, mások viszont radikálisabban, minden klasszikus iránti gyanúval és iróniával. Háy János az utóbbi alkotók közé tartozik, de megjegyzendő: az utóbbi tizenöt évben írt verseire ez már csak megszorításokkal igaz. Első köteteiben még elemi szinten tiltakozott minden előíró hagyomány és divat ellen, és kifejezetten az ellenbeszédre, a provokációra, az alternatívák felmutatására, az új, sokszor eleve működésképtelen poétikai lehetőségek kísérleteire és ezek demonstrálására törekedett. Azaz igyekezett messze elkerülni a magyar irodalmat oly igen meghatározó *Nyugat*-örökséget, viszont nyitott volt mindenre, ami nem csengő-bongó, nem lekerekített, nem befejezett, de nem is csak a forma művészete. A kilencvenes évek második felétől azonban helyenként egészen közel került ahhoz, ami ellen kezdetben tiltakozott. Újabb munkáiban található már szépen rímelő, lágy dikciójú, érzelmes szövegek, és ez még akkor is feltűnő, ha a költői képek továbbra is szikárak, színtelenek, vagy csakis erősen ironikus kontextusban burjánzóak. A költő által bőségesen válogatott új, afféle Háy-antológiaként olvasandó kötet alkalmat kínál arra, hogy a gyakran kötetről kötetre is éles beszédmódbeli változások okain, azaz a konfliktuskereső neoavantgárdtól az új érzékenység egy szelidebb változatáig vezető út egyes állomásainak jelentőségén is elgondolkozzunk.

A kötet legkorábbi, 1976-ban, a szerző tizenhat éves korában született versei a korabeli neoavantgárd lázadóbb törekvéseivel éppúgy kapcsolatba hozhatók, mint, mondjuk, Tandori Dezső 1973-as kötetével, az *Egy talált tárgy megtisztításával*. A versszerűség hagyományos ismérveit felszámoló, antipoétikus, nemegyszer a nyelvi teret a jelek és a rajzok felé szélesítő szövegek a vallomásos költészetről és az újhordas hermetizmusról való leválás magukba feledkező kísérleteiként olvashatók, miközben a költészet, sőt a művészet egészének létjogosultságát vonják kétségbe. A *Marcel Duchamp hangot kakál(ó)*, az *Osip Mandelstam utolsó költeménye* vagy az *Ésnemlégszemvers* végső soron a vers kultuszán ironizál, a kifejezetten Tandori hatását mutató *A szám eljut önmaga túloldalára* című jelvers vagy a *Ha keresnél* című képvers pedig a megszólalás kereteinek szűkösségére, a tipográfiai újítások sürgető igényére, illetve az intermediális művészet talán kiutat jelentő lehetőségére irányítják a figyelmet. De jellemzőek az egy-egy ötletre felépülő akciószerű versek is: a

Új Palatinus Könyvesház Kft.

Budapest, 2008

466 oldal, 3400 Ft

Szorongás a szavak csonkításával és összepréselésével fejt ki a címben jelölt érzelmi állapotot: „kzt / a nyk kr / fjt / a lb kz”, a lettrista ihletettséggű *Ismerkedés a magánhangzókkal* pedig a szavakból kivont, a költészet alapelemeinek tekintendő hangok és a betűk önálló jelentésére apellál: „csak ezt üvöltsd a telefonba: / E-Ú-Ő-A-Ú-Ő-I”. Ugyanezzel próbálkozik a nagyobb ívű, a nonszensz hatásmechanizmusát is bevonó, ugyanakkor meglepően hanyag *Hosszú macisajtvers*, melynek viszont épp a címe lehet érdekes, hiszen valami olyasmit emel a költészet színpadára, mely korábban, a klasszikusan komoly, a meghatódásig érzelmes művészi kontextusban elképzelhetetlen lett volna ott. De hasonló kihívást intéz a hagyományos irodalomértés felé az *Éva vak na és* vagy a *Ma elhoztam volna* állítása: „a vers sem ér semmit / egy vacakság csak / egy nagy duli”.

Háy tehát következetesen és ötletesen próbált a 'formabontó' irodalom hazai törekvéseivel lépést tartani, de munkái – erre utal a kritika szinte teljes érdektelensége – korántsem látszottak megkerülhetetlennek, nem voltak radikálisan újszerűek. Mára pedig frissességüket is elvesztették. Igaz ez a formai szempontból már sokkal visszafogottabb, 1990-ben *Vigyázat, humanisták* címen megjelent, de a szerző által jó érzékkel már egy ideje *A növények hazája* címen emlegetett második kötetre is – kinek ne jutna eszébe Tandori mitikussá növelt története első és második kötetének címével? – mely afféle szerepjáteként két fiktív tudósfigura levelezését és beszélgetéseit imitálja. A beszélgetések gyakran a nyelv működéséről szólnak, az adekvát és a metaforikus kijelentések viszonyáról („ha azt mondta, szép, akkor azt gondolta, szép, és valóban szép volt” – *Európai humanisták levele...*), de a prózai és verses szövegrészeket sulykolva váltogató kötet még mindig túl sokat vár az olvasótól, amikor azt kéri tőle, fogadja el a szövegek minden játékszabályát, még akkor is, ha ezek a szabályok ellentmondások vagy stílustalanok. Enélkül ugyanis a kötet játékaik erőltetettnek és túlrtnak látszanak, következtetései pedig közhelyesen ideologikusnak. Jó példa erre a modorosan terjengős című *Friedrich Meinsen és Leopold Hoelzer urak beszélgetése a robogó automobilban* záró szakasza, ahol különösen a „rabság” szó megismétlése tűnik modorosnak és fontoskodónak:

„Évezredek fognak még így eltelni,
hogy ön, vagy az ön gyermeke,
akit szintén Friedrichnek hívnak,
és unokái, meg azok gyermekei
izgatottan várják a jövőt, a jövő eljöttét,
hogy növeljék a múltat, a pusztulás esélyét,
a rabságukat, a saját rabságukat.”

A 'humanista' szó lefordítása emberszeretőre, és ennek konkretizálása az 'embert szeretőre', azaz emberevőre pedig nem elég eredeti és erős ötlet ahhoz, hogy az egész kötetet fel lehessen rá építeni. Sőt épp ellenkezőleg: az ötlet teljes kimerülését, a neoavantgárdra egyébként sem jellemző arányérzék tökéletes elvesztését jelzi a dacos ragaszkodás ehhez az olcsó szójátékhoz. Például az *Európai humanisták levele az Európai Humanista Szövetség elnökéhez* versként kínált, de versnek szétfolyó, inkább prózai szövegben: „Ma a vasárnapi ebédhez desszertként elfogyasztottuk Friedrich Meinsen urat. Először a hasát vágtuk fel, és kitunkoltuk a gyomornedvekkkel keveredett, félig emésztett ételt”.

Érdekes azonban, hogy a még meglévő versellenes kiszólások („Ne szólalj meg” – *A hó szorítása már enyhül*), illetve az imént idézet mondatban is látható prózaszerű, sőt egyenesen prózai dikció térnyerése mellett elkezdene beszivárogni a szövegekbe a teljesebb, színesebb képek, a szépen ívelő sorok: „szívemben megőrzöm a vágató lovakat / leheletemben a tollas madarakat” (*Noé*). Egy avantgárd felé tájékozódó, önmagát épp a reprezentáció fellszámolását célzó poétikai eljárások felől definiáló költő szövegében egy ilyen lágy kép elképzelhetetlen lenne, ha nem épp arról volna szó, hogy mindez a kifulladás neoavantgárd utáni megszólalás lehetőségét jelzi. Ha lehet, ez még fokozottabban igaz a

már-már Tóth Árpád-os „eltűnünk, hogy úgy szerethessünk, / ahogy a növények szeretnek” (*A növények hazája*) sorokra, vagy az ugyanezt a túlcordulóan érzelmes képet ismétlő prózaversészletre: „távolodó vonatokra szállnánk, hogy a távolság tudatában bátran gondolhassunk egymásra, arra, hogy hiányzunk egymásnak” (*Friedrich Meinsen úr búcsúlevele ismeretlen hölgynek*). Még ha a kontextusból ki is tudnánk következtetni valamiféle értékképző vagy -óvó ironiát, akkor is sok lenne a líraiságból, de itt legfeljebb a klisék tudatos variációjában rejlik némi távolságtartás, merthogy, miként a későbbi Háy-versekben látható lesz, a szerelem ebben a költészetben egyáltalán nem a tréfa és az ironia, hanem sokkal inkább a tragikum és a szenvedésre is nyitott meghatódás terepe.

A *Welcome in Afrika* (1992) megint koncepciózussága miatt vált saját szabályrendszerének foglyává. Az Afrikába érkező jószolgálati csapat tagjainak történetei, illetve az ehhez az alapötlethez való görcsös ragaszkodás újra csak szétfeszíti a kötetet, egyes versek pedig egyenesen a nagyotmondás vágyának csapdájába esnek. Az pedig, hogy ismert kortárs szerzők is megidéződnek a szövegekben – például Podmaniczky Szilárd Szerdzsó Podmaniló néven, úgy is, mint a *Duanói elénium* szerzője (na, ez sem kellően végiggondolt ötlet) –, még inkább összekuszálják az amúgy is nehezen követhető szálakat. Pedig ez a kötet már a későbbi Háy-költészetet előlegezi, amennyiben témája már kizárólag az emberi kapcsolatok milyensége, azok az apró játshmák, melyek még a legegyszerűbb te-én viszonyokat is súlyosan megterhelik, és amelyekben mind gyakrabban megvillan a halál fenyegetése is. Ezzel párhuzamosan a vers, a költészet jelentősége mintha megnőne, legalábbis az első kötetek tagadásához képest: „Gyere, barátnőm és barátom! / A beszéddel túllépünk a halálon.” (*Keringő*)

De előremutatóak a gyerekverseket imitáló, egyszerű, sokszor ismétléses szerkezeteket használó, egyben a gyermeki világ kellékeiről beszélő versek is. A *Játszótér* fontos eseménye, hogy a szöveg elkerüli a versvégi rímet („csúszdán”), mintha nem csak a beszélő, de a szerző is egy a rímhez még nem értő gyerek lenne:

„megjöttek a markolós fiúk
megjöttek a tűzoltókocsis fiúk
csúnya rolleros kislány
csússz le a csúszdáról”

A *Szobatiszta* pedig már a fent említett három újdonságot egyszerre mutatja fel: a szülő-gyerek viszony hatalmi pozícióinak megjelenését, a gyerektémát és -nyelvet, illetve a halál állandó fenyegetésének felismerését, melyben a viccnek is egészen más akusztikája van:

„– No, akkor ráülünk a bilikére,
és itt ülünk, üldögélünk,
amíg meg nem halunk.”

A játékoságon belül felerősödik a travesztia szerepe, a jól ismert idézetek 'átöltöztetése', átköltése. Az Afrika-téma hozza a „négerek közt egy fekete” József Attila-allúzióját, illetve ugyanott és ugyanabból a József Attila-versből a már nem olyan jó „Öreg anarchista, ülj le közénk és mesélj!” (*Keringő*) sort. A duplázás mindamellett rámutat Háy régi problémájára, az önkorlátozás hiányára, egy-egy ötlet végletes kisajtolására. Ilyen esetekben biztosan jobb csak az egyik találatot megtartani, még akkor is, ha egyébként fájdalmas a másiktól emiatt lemondani.

Ugyancsak régi, a pálya kezdetétől jellemző, de ebben a kötetben felerősödő eszköz a különféle nyelvi-logikai játékok alkalmazása, egy-egy szókapcsolat vagy mondat forgatása, kitekerése. De ebből is csak ritkán születik értékelhető eredmény, azaz sokkal

könnyebb a sikerületlen, erőltetettnek látszó, feleslegesen bonyolított megoldásokra példát hozni: „jobb kezével melengeti / a bal kezét, / bal kezével hidengeti a jobb kezét” (*Meleg kilincs*), „Úgy vártam arra, hogy megismerjem, / hogy szemtől szembe láthassam, amikor / maga szemtől szembe lát engemet.” (*Milyen az arcod, cimbora?*) Az „engemet” szóalak kifejezetten fülsértő az idézet végén, de azért emelem ki, mert jelzi azt a határpontot, amikortól az egykor az antipoétikus beszédmódok és versformák felé tájékozódó, a rontottat a lekerekített elé helyező költő vállalni tudja a hangzás avagy a forma értékeit is. Ezután efféle könnyelműségekkel nem találkozunk.

Az 1993-as *Marlon és Marion* persze még átmeneti kötet, az átmenetiségből származó minden ellentmondással és eldöntetlenséggel együtt. A kötet zártsága a narratív szerkezet, a komplexitásra törekvés és a régi, sőt a szimbolikus beszéd hatására még erősödött is, mégis itt kezd kialakulni a játékosság és a visszanyert érzelmesség olyan egyensúlya, mely a kilencvenes évek közepén-végén, az ironikus költői nyelvek aranykorában is vállalhatóvá vált. De még nem alakult ki teljesen. A kötet gyűjtőpontoszerű szerepét jelzi ugyanakkor az is, hogy szinte minden olyan témát felvet, melyeket aztán Háy a vers mellett – vagy sokszor előtt – prózában és drámában is megír majd. Ilyenek például a török motívumok, a istentörténetek és persze maga a szerelemtéma, mely egzisztenciális alapélménnyé, a halállal szembeni egyetlen lehetőséggé növekszik majd.

A *Marlon és Marion* a korábbi köteteknél is tendenciózusabb könyv, és megint csak túl sokat szeretne elérni: időben és térben a világ teljességét, de legalábbis a szerelem minden aspektusát feltérképezni. A kötet végére helyezett *Kronológiai és topológiai útmutató*, melyben a Neander-völgyi ősembertől a huszonegyedik századi úrutazásig, illetve Rómától Péterváron át egészen Budaörsig cikázhatunk, úgyszólván önmaga avatja paródiává az egyébként többre érdemes kötetet. Háy egy túlméretezett és túlszabályozott sémába igyekszik elrendezni a szövegeket, de sehogy sem illeszkednek az elemek, az egyébként érezhetően nagy és körültekintő szerkesztői ügyeskedésből csak káosz születik. A hét-nyolc oldalas, prózaversnek csak nagy jóindulattal nevezhető szövegek hosszúak, nehézkesek, néhol kifejezetten suták, a történetek terjedelmes kifejtésük ellenére is töredékesek, a szimbólumok pedig inkább elfedik a jelentéseket, mintsem hogy segítenék megformálni őket. De már a szerelemben feloldódó én romantikus toposza is – például a „szív” szó sűrűsödő használatával párhuzamosan – bizonytalanságot szül, hiszen ez tipikusan olyan gondolat, melynek a modern költészetben nagyon nehezen lenne megteremthető a releváns kontextusa – Háynak sem sikerül megalkotnia.

Bármilyen fontos állomás is tehát a *Marlon és Marion* Háy írói pályának további fejlődése szempontjából, jelentősége mégis inkább a lehetőségek kinyitásában, az utak kijelölésében látható, azaz a konkrét szövegek részleteiben, és nem a kötet egészében. Azaz, ha már a *Meleg kilincs* esetében válogatáskönyvről van szó, akármit is gondol szerzőjük e prózaszerű szövegek műneméről, az ezt a kötetet reprezentáló több mint száz oldal helyett elég lett volna harminc-negyven, mutatóban. Még akkor is, mondom még egyszer, ha például a *Valami nehezékben* kidolgozott szerelemtéma gyökerei itt találhatók, és például az ottani elköteleződésekről, illetve a szerelemről kialakítható beszéd lehetőségeiről már itt elkezd Háy gondolkodni. Igen, itt jelzi először, hogy legfontosabb témája a férfi-nő kapcsolat, legyen az akár a szeretők, akár a házastársak közti viszony, és ebből tud majd kinőni a szerelemtémát körbejáró nagyszerű kötet, a *Valami nehezék* és a család belső feszültségeit vizsgáló, azaz Háy drámáihoz és újabb prózáihoz leginkább közel álló, nyelvén is sok-sok újat hozó *Istenek* – de elég lett volna mindezt most is csak jelezni.

De még mielőtt az időben hozzánk közelebb eső kötetekre rátérnénk, hadj említsem röviden a *Marlon*-kötet körülbelül tíz 'valódi' verse közül a legkiemelkedőbbet, *A déli férfi* címűt (a másik a *Miss Dior* lenne, de az furcsa módon nem került be a válogatásba). Ebben a szövegben ugyanis a nyelvek többirányú játéka, a regiszterek keverésének eljárásai, illetve az idegenségérzés megjelenítése, amire pedig az Afrika-könyv sokkal több lehetőséget adott volna, illetve a vers íve, kidolgozottsága különösen figyelemre méltó. Mondhatni, ez Háy János első

igazán nagy verse. Ebben már nincsenek jobb-rosszabb, kliséket és öncélú vicceket konzerváló szójátékok, nincs a csibészes, a rock and rollt is érző avantgárdból se sok, de nem találjuk a kötet más részein nagyon is jelenlévő érzelgős, a nagy egymásra találást és az elszakadás törvényszerűségét világszerű élménnyé nagyító, tragizálásra is hajlamos hangot sem.

Sőt, ha már annyit emlegetem, talán érdemes azon is elgondolkoznunk, Háy miért ragaszkodik olyan erősen a kötetek zártságához, egyirányúságához, egy-egy kizárólagos téma kijelöléséhez. A kérdés itt azért is fontos, mert az összegyűjtött és pláne a válogatott versek mindenkor sajátja, hogy az egykori kötethatárok feloldódnak bennük, azaz csak nehezen, sőt esetenként egyáltalán nem látható az egyes könyvek koncepciója, de sokszor még az egymásra következők logikája sem. Háy esetében azonban – mint eddig is láttuk – a kötet maga is művészi kérdés, sőt néhol úgy tűnik, meg is előzi az egyes versek sikerültségének igényét, azaz az ötletek, az újítások legtöbbször magában a szerkezetben jelennek meg. A fentiekén túl érdemes a *Valami nehezékre* gondolnunk, mely a versek hosszúságában, „tornasorában” találta meg azt az újszerű, a véletlenszerűségre is sokat bízó szervezőelvet, mely látszólag felülírja a tematikus megfeleléseket, épp abból a célból – olvasható az eredeti kötet fülszövegén –, hogy a versek hagyományos művészi elrendezése ne utalhasson egy verseken túli jelentésre. De csak látszólag, merthogy Háy ez esetben is eleve kötetet írt, és természetesen figyelt ezekre az összefüggésekre is. Azaz miközben kitalál és működ-tet egy pusztán formális, látszólag a versek autonómiáját támogató szerkesztési elvet, tehát épp a kötetyszerű értelmezést igyekszik kizárni, a beszédmód és a képalkotás szintjén nagyon is zárt, a korábbi és a későbbi kötetektől is elütő versvilágot hoz létre. Így a ciklusok struktúrája ugyan nem, de például a motívumok vándorlása, újra- és újraértelmezése, az egymást idéző versek sora megteremti az egységes és átgondoltan szerkesztett kötet illúzióját. Ha pedig ez megteremtődik, az olvasó aligha kerülheti el az értelmezését. Mindez pedig a hang kötetbeli azonosságára, a versek beszédpozíciójának, dikciójának, jelenetszerűségének egységére irányítja a figyelmet. Háy tehát ezzel az ötletével már eléri célját: miközben tagadja a kötet szerkesztés hagyományos elvét, megint csak a kötetegész mint egyetlen nagy szöveg kereteire tereli a figyelmet. De ez esetben sikerült a könyvet jól összeraknia, míg korábban, különösen a *Marlon* esetében, nem. Más kérdés, hogy a válogatás dinamikája kedvéért megbontja a kötetek egykori egységét, kihagy és átrendez, de ezzel az alapproblémát, azaz a zárt kötetek és az egyes szövegek torz kapcsolatának kérdését megoldani nem, legfeljebb oldani tudja – csak ideiglenesen.

Az 1998-as *Valami nehezék* mégis jelentős változást hozott Háy János költészetében. A provokatív, kifejezetten az irodalmi konvenciók ellen dolgozó beszédmódok megszeli-dültek, a hagyományos líraolvasás számára gyakran megközelíthetetlen szövegek kikop-tak, és helyüket egy ugyancsak egyedi, a maga nemében szintén nagyon újszerű, azaz végső soron ugyancsak kísérletinek tekinthető, de ezzel együtt is magára talált, identitá-sát nyert, megállapodott költészetet olvashatunk.

Az újszerűséget az esetlennek tűnő, egyszerű nyelvet és logikát imitáló beszédmód je-lenti. Ám ez az első látásra ügyetlennek, sőt néhol a Parti Nagy-versekből ismerős, a dilettánsokét imitáló nyelv Háy verseiben sosem válik nevetségessé, azaz nem a dilettáns műve-ltelenségének felmutatása a tét, hanem egy új, a „komoly” tartalmakat közvetíteni képes csatorna keresése. Merthogy Háy Jánosnak – a mindeddig utolsó kötetében világosan lát-szik – nemcsak a versről, avagy a költészet lehetőségeiről van érvényes mondanivalója, ha-nem elsősorban az olyan alaptémákról, mint a szerelem, a család vagy a halál. De pontosan tudja, hogy a posztmodern tapasztalata részben épp az ezekkel a témákkal kapcsolatos ér-zelmek direkt vállalhatatlanságát jelenti, minden romantikának, megrendülésnek a relativizálását, minden indulatnak a tompítását; és mivel azt is tudja, hogy minde-re az alulstilizálás már nem elégséges válasz, gondosan kimunkál egy új, a számára fontos témá-kat és szavakat átmentő versnyelvet. Egy olyan beszédmódot, melyben lehetőség van az

egyensúlyteremtésre játék és sorsszerűség, ironia és önreprezentáció között. A *Hogyan is* című versben például leírja „A tavasz már a nyakunkon bitangol” sort, melyben a „tavasz” afféle gyanús, forró, érzelmekkel teli szó, amelyről azt hinnénk, csak távolságtartó eszközökkel lehet használni. A „bitangol” szó furcsa hangzásával és bizonytalan jelentésével már ilyen eszköznek tűnik, azaz megtöri a költői képet, de igazán a következő sor kiábrándult, színtelen-szagtalan kijelentése végzi el a fontos feladatot: „nekem meg elmegy a hangom”.

Ez utóbbi sorban ugyanakkor a Háy-költészet újabb szakaszára jellemző fásultság, ki-merültség és lemondás is érzékelhető, ahogy a dísztelen, az egyes elemeket izoláló versnyelv is megfigyelhető. Számos ‘rontott’ verset találhatunk, van ahol a rím rossz (sán-ta/ágyban, foglya/fogja), van, ahol a szándékos túlzás, a pátosz giccsé nagyítása miatt érzünk hibát („Táljában habot ver a lélek” – *Engedni nem*; „Ha elmegy, fákat sírok a nyomodba” – *Indiánszerető*), van, ahol a közhely banalitása töri le a vers ívét („a gőz a fejünkben forr / és hidegek a gépek” – *Közlekedési vers*), de van olyan eset is, ahol a szlenges kifejezések körül alakul ki a versen belüli újszerű erőter („őrült nagy gáz van” – *Mikor nagyapámékra...*). Egyszóval Háy nagyon kímérten és felettebb rafináltan bizonytalankodik, tehát kiváló arányérzékkel hozza létre azt a szövegteret, melyben megvalósíthatja, amit vélhetően már pályája kezdetén is szeretett volna: a maga újironiája segítségével a kortárs költészet legironikusabb vonulatával is párbeszédképesen tud írni fájdalomról, a csalódásokról, a fenyegetésről. A kritika ezt egyébként részletesen megírta, az az érdekes, hogy volt, aki ezt nem így látta. Kálmán C. György a *Valami nehezekekről* szóló rövid recenziójában (ÉS, 1998. 06. 12.) például arról írt, hogy épp a „nehezekeket” hiányolja a szövegekből, melyeket enélkül „súlytalannak”, „komolytalannak”, „zöngeménynek” tart. Kálmánról nem merném feltételezni, hogy elfeledkezik a beszédmód reflektáltságáról, arról, hogy a versben megszólalók a költői terv részeként inkább lebutított, bábszerű alakok, akik egy efféle figurához köthető tapasztalatról csak ezen a szűkös nyelven beszélhetnek – tehát legalább annyira e nyelv „termékei”, mint amennyire maguk teremtik e nyelvet. Magyarán a versek önmagukat is állítják, formájuk és létük is jelentőségteljes. Ráadásul a játék, a versek látszólagos könnyedsége komoly drámákat hoz a felszínre, és legtöbbször épp a meg nem értésről, az egymás iránti érzéketlenségről vagy a szerelem lehetetlenségéről beszél. Azaz ha valamit hiányolunk, akkor az is a hiány és a meglét, a kint és a bent ellentétét mutatja fel, a nem nosztalgikus, hanem formális, funkcionális ellentétet. A kötet kiüresedett (vagy kiüresített), mechanikusan, sablonosan gondolkodó és beszélő figurái, illetve később a bizonytalan, hatalmukat veszített istenek, vagy inkább magukat istennek képzelő emberek voltaképp egy lehetséges világot népesítenek be.

És nagyon jó, hogy itt vagyunk, merthogy alighanem az 1998-as *Istenek* jelentik a Háy-költészet jelenlegi csúcását. A kötet címbeli témamegjelölése pontos: a mitológikus kérdések és a privátszféra keretei közül szóló nyelv, konkrétan a görög mitológia narratíváira emlékeztető, egy isteni család történetének mozaikjait kirajzoló, de egy mai, átlagos család hétköznapi életének nyelvi sablonjaival dolgozó versbeszéd minden korábbinál élesebben mutatta meg Háy poétikai törekvéseit, azaz a költészetében rejlő valódi potenciált.

A gyermeki képzelet logikáját követő képalakítás felelőse a kötet beszélője, az „isten-gyermek”, a „fiúisten”, akiről nehéz is megmondani, hogy valóban az-e, akinek mondja magát, vagy pusztán szerepet játszik, netán egy szerepbe képzelet magát, pedig valójában nem több egy panellakó család boldogabb életre sóvárgó gyermekénél. A „papaisten” szó ugyanígy jelentheti, hogy a családon belül az apa istennek, azaz mindenhatónak képzelet magát, uralkodik a családtagok felett, amibe a feleség megalázása és kizsákmányolása, vagy épp a gyerekek fenytése, félelemben tartása is belefér. De jelentheti azt is, épp azért, mert Háy olyan magától értetődően használja az olyan nagy súlyú, mély jelentésekkel terhelt szavakat is, mint az „isten” és a „teremtés”, hogy nem feltétlenül kell a mai magyar valóságban referenciákat keresni a szövegekhez. Igazából azt is nehéz eldönteni,

De az is igaz, hogy a gyerek nézőpontjából a szülők és a nagyszülők még akkor is hősöknek tűnnek, ha lusták, ápolatlanok vagy részegesek, ha durvák, ha műveletlenek: „apám kőszírt, / anyám árok, / náluk jobb szülőket / sehol sem találok” (*Istengyermek*). A kegyetlenség ezért tud kedvesen, egy játék részeként ábrázolódni, mint például az *Apa és anya* című versben:

A teremtés a kötet leggyakrabban visszatérő kifejezése, de ez természetesen a versírás teremítő gesztusaira, sőt ennél is profánabb jelentésrétegeire is visszautal. Az archetipikus jelentésekkel terhelt szimbólumok, mint amilyen a víz, a föld, a tűz és a levegő, főleg az utolsó évtized Háy-költészetének meghatározó alkotóelemei. A *Kotródóm el* kötet rövid verseit olvasva pedig már olyan érzésünk lehet, mintha a szövegek valamilyen összöveg töredékei lennének, vagy mintha efféle töredékekre épülnének, ezeket írják újra vagy épp ők maguk lennének ezek a szövegek. Oravecz *Hopik könyvében* érezhettünk hasonlókat. Ugyanakkor az efféle összövegekre jellemző szakralitást a banális irodalmiság, a témák és a nyelv ügyetlensége profanizálja, vagy fogalmazunk inkább úgy, a mai kor kontextusába helyezi. A korábban az egységes és teljes világmagyarázat igényével fellépő szövegek Háy kötetében még a legegyszerűbb konfliktusok magyarázatát kísérlik meg, de mivel ő nem annyira megoldani, mint inkább felmutatni igyekszik a konfliktusokat, ezek a bizonyos öselemek gyorsan inflálódnak, végső soron játékszerekké válnak. A víz például a testnedvek formájában kerül elő, úgy mint nyál, verejték, vizelet, vér vagy akár takony. Profán világ ez. Nagyon érdekes ugyanakkor, ahogy az itt a *Vesztésre állók* ciklusba sorolt, a Háy-költészet 2003-ig tartó szakaszát lezáró rövid versek szinte szétgurulnak a kötet végén. Mert bár nehéz őket egy irányba tartó szövegekként olvasni, a motívumok és szinonimacsokrok itt is ismétlődnek, újraértelmeződnek és ezáltal hálószerűvé alakítják azt a bő ciklust.

1095

„BE KÉNE BÚJNI BÁRHOVA”

Molnár Krisztina Rita: Különlét

Molnár Krisztina Rita lírája megbízható költészet. Kilenc évnyi költői termést felvonultató kötete, a *Különlét* általában magas színvonalú, a sokféle formai megoldás ellenére is hasonló poétikájú, hangsúlyozottan személyes, alanyi verseket tartalmaz, amelyek igazi tétje a személyiség megrajzolhatósága, a személy félelmeinek, aggodalmainak józan megállapítása, ami egyúttal megzabolázásukkal is kecsegtet. Hétköznapi, kézzelfogható, de cseppet sem banális nehézségek jelennek meg a költeményekben, hétköznapi, kézzelfogható és cseppet sem banális menedékekkel, vagy azok ígéreteivel. A költői radikalitás bizonyosan nem jellemző Molnár Krisztina Rita művészetére: erőteljes intertextualitás, roncsolt nyelvhasználat, sulykolt retorika, sajátos, merész képhasználat vagy modalitás, poétikai kísérletezés nem bukkan fel a kötetben. Ehhez hasonlóan tematikailag sem lép fel radikális igényekkel: nem rombolja le az Ént, nem ront neki súlyos metafizikai-egzisztenciális kérdéseknek, de fontos, hogy többnyire ezek közelében, vonzáskörében marad. A kötet számomra legrokonszenvesebb vonása éppen ez: életben tartja a nyugtalanságot, a feszült költői kérdezést, de higgadt marad, kíváncsi, s – többnyire – nem válik se patetikussá, se érzelgőssé, vagyis elkerüli a kifejezetten alanyi költészet talán két legnagyobb veszélyét.

Mivel csaknem tíz évnyi költői munka anyaga került a kötetbe, kérdés lehet, hogy milyen belső tagolódást, esetleg alakulást mutat Molnár Krisztina Rita lírája. A szerkesztő nem az időrendi szervezés mellett döntött – a versek keletkezésének dátuma legalábbis nincs feltüntetve –, hanem ciklusokba rendezte a költeményeket. E választás jó megoldásnak bizonyult, a kötet logikusan, rendezetten épül fel, az egyes ciklusok jól meghatározható kérdések, költői és életvilágbeli problémák köré épülnek, ám nem különülnek el me-reven, hanem egy-egy versen keresztül egymásba szövődnek. A továbbiakban a hét ciklust egyenként szemügyre véve igyekszem felvázolni a kötet sajátos jegyeit.

Az első ciklus előtt mindazonáltal egy különálló vers, a *Kávé Bonnie-val* nyitja a kötetet. Mint általában a legelső versek, úgy e költemény is meghatározó a kötet egészére nézve, akár ars poeticaként is olvasható. Már itt felbukkan az az igényes, hétköznapi nyelvhez közel álló, attól alig-alig elemelkedő, élőbeszédszerű versnyelv („Ma elmesélem ezt neked”; „Talán, csak azt / akartam mondani, / igaz.”), amely Molnár Krisztina Rita költeményeinek megszokott beszédmódja. A költemény hétköznapi keretei („kert”, „csütörtök délelőtt”, „kiskanál”) is jellemző hátterei, kiindulási alapjai a kötet verseinek. Jellemző továbbá a szerepjátszás, az új személyiség kipróbálásának az igénye is, mind az első versre, mind a kö-

Pont Kiadó
Budapest, 2008
104 oldal, 2100 Ft

tet jó néhány költeményére. A szerepjátszás ugyanakkor rendre öniróniával párosul, a felvenni kívánt szerep arcéle igencsak bizonytalan, és maga az alakítás is félénknek ígérkezik: „A számra élénk rúzt teszek, / a körmömet sötétre lakkozom. / Harisnyás Pippi, végzet asszonya / vagy indián szorong szorosra zárt / fogam mögött”. Molnár Krisztina Rita verseiben a szerepjátszás, az elmaszkírozás mindig a személyiség esetlegességére, bizonytalanságára mutat rá (ebből a szempontból érdekes lehet a *Nézz farkasszemet* című vers is). A kötet legjellegzetesebb, terjedelmileg is leginkább meghatározó költeményei ezzel a bizonytalansággal, nyugtalansággal vetnek számot. S egyúttal azzal is, hogy milyen menedék nyújthat – alighanem szükségképpen ideiglenes – oltalmat a félelem ellen. E menedékkeresés során pedig az önirónia gyakran félénkséggel párosul, a nyitó vers végén a következőképpen: „a vége mindig az, / hogy annyira, / de annyira – ne lásson ember így –, / be kéne bújni bárhova”. A kötet egyes ciklusait akár annak alapján is értelmezhetjük, hogy miként jelenítik meg a személyre nehezedő bizonytalanságot, illetve hogy miféle – akár esetleges, akár tartósnak tűnő, akár a bizonytalanságot tudatosan vállaló – oltalmat, „búvóhelyet” villantanak fel vele szemben.

Az első ciklus, amely az *Apró sebeket ütnek* címet viseli, a művészetet, azon belül is elsősorban a költészetet tünteti fel menedékként. A költészet kétféleképpen van jelen a ciklus verseiben: egyrészt megidézett magyar költőelődök (így Babits, Kosztolányi, József Attila) révén, másrészt e költőknek vagy íróknak, zeneszerzőknek a költői énrre gyakorolt hatásán keresztül. A költő példaképek nem tisztán, önmagukban jutnak szerephez a kötetben, hanem a költői én mindig megjeleníti önmagát, a költőkhöz való viszonyát is. Ez a viszony hol már-már kihívóan személyes (*Egy nőolvasó késő sóhaja Krúdy Gyulához*: „Ha élne, rólam is / mesélne, jól tudom, (...) de csendben üldögélve még az alkonyat ölen, / olyan sokáig engem, ó, csak engem képzel el.”), hol a tisztelgés hangja erősebb, mint az *Árnyak közt sétatúton* Babitsnak címzett részében. Az utóbbi vers befejezése szép, plasztikus képben sűríti össze Babits költészetének rétegzettségét: „Írisz, barka, szivárvány: ebből fonj koszorút. / Hozd / késő tiszteleted. Ennek örülne talán.” Az ugyanitt olvasható Kosztolányi-portrét viszont már korántsem tartom sikerültnek, a „Játszani, élni tudó Koszto-’la-lá’-nyi Dezső” roppant kellemetlen. Az *Alámerülve* című vers sem mentes a túlzástól, jöllehet ellenkező előjellel – itt a pátoz uralkodik, szerencsére a kötet egészétől elütő módon: „Vladimir (Askenazi), Fryderyk (Chopin) / meg én. / Bárhol, bármikor. / (...) lebegünk, lebegünk, lebegünk / (...) Ahányszor visszatérek, / csendben csorog szívémből / – szőnyegre, padlóra – a vér.”

A ciklusból kiemelkedik még két költemény. A *Pál apostol és az ifjú Werther véletlen beszélgetése* első olvasásra akár egyszerű posztmoderneskedő szellemességnek tűnhetne, de sokkal inkább a kötet alapproblémájához áll közel: Pál és Werther egy-egy ember- és élet-eszményt képvisel. Pál a maradéktalan önátadást és az így elnyert szabadságból eredő határozott cselekvést jeleníti meg, míg Werther az élményszerű, a tettekészséget feloldó, nyugodt létállapotot keresi („a győzelem? annyi baj között / megtorpanok, az én szívem csak / egy zugot keres, nem győzelemre tör, / bár lelnék egy helyet”). Molnár Krisztina Rita versei e két felfogás és kétféle élet között kutakodnak – e költészet szemében mintha egyik sem lenne elérhető, tartható. (Jellemző, hogy a vers utolsó sorában megint csak feltűnik a költői én, mintegy jelezve a személyes érintettséget: „Hát ezt hallottam én”). A *Levél Jacquesnak* ötletesen játszik rá a magántulajdont kritizáló rousseau-i gondolatra: azt fogalmazza meg, hogy a megelégedés önmagunkkal, az önbirtoklás (magán-tulajdon) az igazi bűn – a kötet címadó szavával: a különlet. Ugyanakkor a vers játékos hangneme, incselkedő hangja igyekszik visszafogni a problémafelvetés túlzott súlyát, komolyságát. Ezzel együtt a kötet későbbi ciklusainak egyik legfontosabb vonatkoztatási pontja a másik emberhez fűződő kapcsolat kérdése, kérdésessége. De nemcsak a másik ember kiemelkedően fontos, hanem Isten is.

A *mozdulat oka* című ciklus ugyanis „istenes verseket” tartalmaz. A költemények meg lehetőségen sokfélék: van olyan vers, amely félenken hozza szóba Istent, egy hétköznapi életképből kiindulva (ilyen a *Dorombolás*), egy másik költemény kételkedéssel viszonyul a lelkiismeret hatékonyságához (*Nincs mód: „akármít is tehetnénk / nincs mód a megbánásra”*). A leggyengébb megoldásnak *Az út felén* című kettős versnek a poétikáját tartom: szecessziós-szimbolista, hangulati líra ez, amely banalizálja és giccsesre színezi az istenkérdést, például az első versrész utolsó strofája: „arany korok nyara / szendereg arany / szárnyak mögött / az Isten is”. Jóval komolyabbak azok a művek, amelyek éberrel közelítik meg az Istenhez való viszonyulás súlyát. A *Rémült szolgál* című verset a halálban egészszé kerekedő élet számadásának nyugtalansága hatja át. A ciklus talán legjobb verse a *Legyél penész*: olyan Istent szólít meg, akinek hatnia kell, akinek bele kell szólnia az emberek életébe. Fontos törekvés ez, hiszen az „istenes költészet” legfőbb buktatója az lehet, hogy ártalmatlanítja az istenkérdést. Nem így az említett költemény: „Legyél penész a házuk oldalán, / mutasd magad, / ne bujdokolj / (...) egy kövel dob meg ablakuk, / cibáld a vállukat, / füttyölj fülükbe, éles hang legyél”. A *Félelem* című vers Molnár Krisztina Rita egyik jellegzetes verstípusát képviseli: lényegében egy ötlet rövid kibontásáról van szó. A költeményt teljes egészében idézem: „Dédanyám: Istenem, én úgy félek tőled. / Nagyanyám: Úgy félnék, ha nem lennél. / Anyám: Úgy félek, hogy nem vagy.” A vers ügyes megoldása, hogy a sor befejezetlen: az olvasó nem tudja meg, mi a költői én „jelszava”. Ha a ciklus egészét vesszük szemügyre, szintén nem kapunk egyértelmű választ – talán épp a kétértelműség a felelet – de a költemények így is az istenkérdés vonzásában maradnak.

Az imént említett versek a *Különlét* formai sokszínűségéről tanúskodnak. A következő sajátos formák említhetők a ciklusból: szabálytalan, rímtelen, élőbeszédszerű, sok áthajlásból építkező, alig-alig metaforikus költemény (*Dorombolás*; *Mert nem örülök mindenkornak*); rövid, pattogó mondatokból álló, két-három, egyenként nyolc-tíz sort kitevő strobából építkező, képszerű, enyhén stilizált forma (*Legyél penész*); nagyon rövid, zaklatott sorokból álló, az utolsó sor felé áramló, egymondatos vers (*Rémült szolgál*); néhány rövid, egymásra válaszoló, egy-egy sorra rúgó mondatot tartalmazó szöveg (*Félelem*; *Kulcsra kéz*). Molnár Krisztina Rita biztos kézzel, hatásosan alkalmazza e formákat: például a *Rémült szolgál* feldúlt hangulatát remekül fejezi ki az áramló, egymondatos versbeszéd. Ami viszont az egy ötletre épülő verseket illeti, a kibontás nem mindig sikerül. Ilyesfajta versekkel a későbbi ciklusokban is találkozhat az olvasó, *A mozdulat oka* című ciklusban a *Holtomiglan-holtáiglan* költeményt érzem sikerületlennek. Így szól: „És addig ölelték egymást, / míg ronggyá foszlott a testük / s nem maradt másuk: / a lélek. / Fénylett, mint / csigahéjban fénylik a vízcsepp.” A hasonlat itt mintha semmit nem világítana meg: a lélek kinek a lelke? Közös, összeolvadt lelkekről van szó? Vagy a lelkek nem kapcsolódtak össze? Milyen a lélek természete? Korábban más volt? Mi a jelentősége az ölelésben elnyert összeszőződésnek? A cím a kölcsönösség, az együttlét megköltését ígéri, de éppen ezzel marad adós: mintha a csábító hasonlat félresiklatta volna a költeményt.

A *Csak ő meg én e házban* című rövid ciklus továbbviszi az együttlét-különlét témáját, mégpedig a szerelem területén. Olvasni itt balladisztikus költeményt (*Magdaléna énekelte volna*), játékosat (*Kicsi ti, kicsi tá*), népdalokat megidézőt (*Tulipán-énekek*), de a tét rendre hasonló: a biztonságot és boldogságot ígérő, de törekeny egymásra találás. Érdekes, hogy minél inkább esély kínálkozik erre, a költemények annál inkább elhagyják a hétköznapi-élőbeszédhez hajló poétikát. Nagyon szép *A nap gurul* című költemény első része: „Lezárt szemem mögött a csillagok. / Az ágyat őrzi fal, ablakkeret. / Magasra száll didergő sóhajod. / Egy felhő háztetőnkre ráhever. / Fölötte sutorog pogány imát a hold. / A föld meg térden állva kéreget. / A tartományra háború árnyéka hull. / Az éjjel gótikus nyugalma ránkborul.” A látszólag nyugodt, statikus állapotot (ennek hatását erősítik az egy-egy

sornyi mondatok) valójában szép dinamizmus hatja át, amelyben a fent és a lent, a külső és a belső állandóan egymást keresi, egymásnak válaszol. Ahol viszont ismét a kétely, a bizonytalanság és az (ön)íronia hangja erősödik fel, ott visszatér a köznyelvi, áthajlósos versbeszéd, mint a *Lovagok* című költeményben.

A *Tán lebegjen* című ciklusnak az utolsó három versét szeretném kiemelni. Mindhárom költemény egy hétköznapi helyzetet vagy cselekvést költ meg (kútásást, az üzenetrögzítő bejelentkezését, valamilyen házbeli ténykedést), amelyet finom megoldással metaforikusan átszínez. Így a keresett forrás önmagán túlmutatva valamilyen eredet, cél képzetét kelti fel, az üzenetrögzítő bejelentkező hang megszakadása („Kérlek hagyj...”) egy kapcsolat veszélyeztetettségét, az önmagába zárkózás félelmét tárja fel („hát hagyom, ha kéri, / hogyne hagynám, / bezáruk aztán, / késsel sem feszít fel emberfia). A költemények jelentősége az, hogy egészen hétköznapi helyzetekben mutatják meg az emberi élet belső bizonytalanságát, nyugtalanságát, rendre ellepleződő célkeresését, a rutin-ná vált szokások, cselekvések értelmének kérdésségét.

A következő két ciklusnak (*Ócska bádagon dobolna; Egymásra hullott dolgaim*) szintén a hasonló logikájú-tematikájú költeményeit tartom a legjobbnak. E versek annyiban bővítik Molnár Krisztina Rita költői világát, hogy a múltat is önmagukba vonják. A múlt, a családi eredet, a gyerekkor egyszerre lesz oka traumáknak, rossz beidegződéseknek (például a *Zöld ing lobog* című versben: „Zöld ing lobog / a múlt hol kék, hol / elborult egén, / (...) apám s anyám / vitáinak legfőbb oka, / (...) zászlómmá lett / a zöld ing, / haragjuk néma tárgya”), tanúsítja a múlt örömteli, de a jelent zavarba ejtő elevevességét (*Jégkockatánc*), és kínál menedéket a félelem elől (*Ez maradt*: „A kaporleves kisimít, / a lengyel származásból, / nagymamából ez maradt, / apró zöld szálak nedves ujjamon, / (...) fáradt torkomnak az első falat, / szorongó gyomrom ellazul, / átmelegszen, / nem fázom annyira.”).

Egyes költemények teljesen konkrét élethelyzeteket vesznek alapul, legyen az a falura költözés, vagy a házhoz járó madarak eltűnése – e helyzetek ugyanakkor számvetésre készítetnek, és kérdéseket hagynak maguk mögött. A számvetés igénye és nehézsége a *Marokkó-pálcikák* című versben elvontabban jelenik meg, jóllehet itt is a címben jelölt játék konkrét, képszerű alakja a kiindulópont: „Egymásra hullott dolgaim / felszedhetők-e végleg úgy, / ne sértse egy a másikat, (...)”. E tűnődő, morfondírozó – de nem erőltetett vagy mondvacsinált problémákra épülő – versek rajzolják ki talán legkarakteresebben Molnár Krisztina Rita költői arcélét. Hozzájuk képest kifejezetten gyengék és túlírtak azok a versek, amelyek a szatíra vagy a korkritika eszközehez nyúlnak – a gúny nem a költőnő erős oldala (ilyen a *Ki csókol homlokod engem?* vagy az első ciklusból a *Választás*).

Az utolsó, *Térből síkba át* című ciklus verseiben a menedékkeresés, a „bebújás” igénye dominál. A *hold alatt* tekinthető leginkább összegző jellegűnek. A korábbi témák és hangütések, alanyiség és szerepjátszás szépen fonódnak össze benne. A menedék mintha nem lenne más, mint a bizonytalanságok higgadt tudomásulvétele – és igenlő elfogadása azoknak, akik a legközelebbiek. Rokonszenves lezárása egy jól sikerült kötetnek.

IGNOTUS – FÉLÚTON

*Angyalosi Gergely: Ignotus-tanulmányok.
Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához*

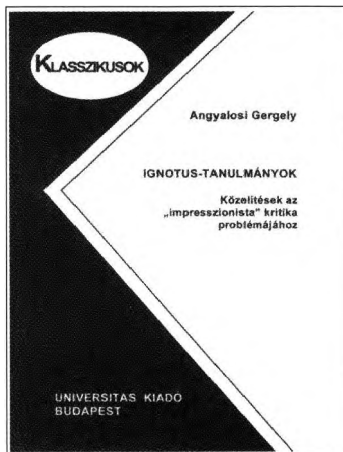
Angyalosi Gergely könyvet írt Ignotusról – szinte természetesnek hat a kijelentés. Az irodalomtörténet meghatározó alakjairól szokás könyvet írni, nincs is ebben semmi meglepő. Jelen esetben azonban nem ilyen magától értetődő a kérdés.

Ignotusról minden középiskolát végzett tudja, hogy ő volt a *Nyugat* főszerkesztője (bár ezt sokan Osvátról is tudják), és hogy ő írta a szöveggyűjteményben olvasható *Kelet népe* című vezércikket (amelyet azonban többek Móricznak tulajdonítanak). Antikváriumok rendszeres látogatói azt is tudják, hogy ő írta az *Emma asszony levelei* című vaskos könyvet (a Magyar Hírmondó sorozatból), ez a sorozatgyűjtői lélektan miatt sok könyvespolcon ott is van. Az sem ritka – nem egy esettel lehetett találkozni az ünnepi *Nyugat*-év során is –, hogy Ignotusról írván hiányérzete támad a tollforgatónak, és művelt félmosollyal szája szegletében hozzáteszi a keresztnévét: *Pál*. A vele kapcsolatos, magát mindmáig legjobban tartó vélekedés pedig az, e sorok írója is így tanulta, hogy Ignotus nem is volt igazi főszerkesztője a *Nyugat*nak, mert az Osvát volt, „ő csak a nevét adta hozzá”.

Érdeemes megjegyezni, hogy ezt a közkeletű, bár nem minden alapot nélkülöző szerepleírást többek közt éppen Babits nyomatékossította *Az Ignotus-ügy* című, Ignotus nevének a *Nyugatról* való lekerülését indokló, (vissza)támadva mentegetőző, kissé önsajnál-tató cikkében: „nem tudnám, mikor a *Nyugatról* van szó, az ő nevét is egy sorban s ugyanavval a nyomatékossal idézni programul, mint az Adyét s Osvátét. Ignotus, jóval idősebb valamennyiünkénél, inkább reprezentatív vezérünk volt, mint irányadónk”, és „a *Nyugat* hőskorának igazi eszményét az Ady alakja képviseli [...]. Voltaképpen szerkesztőnk pedig Osvát Ernő volt, az első számtól kezdve haláláig” (*Nyugat*, 1937. febr.). Babitsnak nyilvánvalóan megvoltak a saját – aktuális – okai arra, hogy kisebbitse Ignotus szerepét, a nála objektívebben emlékező Schöpfung Aladár azonban másképp fogalmazott a 25

éves lapot köszöntő írásában: „Megjelenik a *Nyugat*. Ignotus írja a vezető cikkét, azok írnak benne, akiket már a *Figyelő*ből ismer” – tudniillik akiket Ignotus ismer (*Az indulás*. *Nyugat*, 1932. jan. 16.).

Azonban még ha igaz lenne is, hogy Ignotus „csak a nevét adta” a *Nyugathoz*, azzal sem lettünk okosabbak, mert ez a hamis és üres klisé elhallgatja a lényegét, az érdemit: hogy mi volt ez a név, amely – a frázis szerint is – *védjegyként* szolgált a máig legnagyobb hatású irodalmi folyóirat élén. „Valamit tudnia kellett”, lehetne mondani, ha a folyóiratot kiadója az ő nevével fémjelezte, ám – sajnos – jellemzőnek tartom, hogy még a tavalyi

Universitas Kiadó
Budapest, 2007
183 oldal, 2100 Ft

Nyugat-év sem „termelt ki” egy *Ignotus és a Nyugat* című tanulmányt (ahogy pedig megírták például Kosztolányi, Juhász vagy éppen Osvát kapcsolatát a lappal), vizsgálva a főszerkesztői tevékenységet.

Angyalosi Gergely *Ignotus-tanulmányok* című kötete ezt a majdnem „kiüresedett” nevet és a mögötte álló jelenséget állította írásai középpontjába. Könyve – s ez akár a nem szakmabeli olvasó számára talán némi meglepetés is lehet – az első, Ignotusról készült kötet. Korábban az irodalomtörténészek Németh G. Bélának a Spenót negyedik kötetében (*A magyar irodalom története 1849–1905*, Bp., 1965) megjelent tanulmányát tartották alapműnek, amely azonban ma sem megkerülhető, s Angyalosi is ekként hivatkozik rá.

A könyvben többről is, kevesebbről is szó van, mint Ignotusról. Angyalosi ugyanis vállaltan nem ír az egész életműről – ennek lehetetlenségéről később még szót ejtek –, „csak” a kritikuséről; azonban műfajelméleti és -történeti vizsgálatokkal, nemzetközi kitekintéssel, és Ignotus-kortársak műveinek-nézeteinek bevonásával. A kötet alcíme jelzi is ezt a szűkítő-tágító optikát: *Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához*. (Az idézőjelbe tett kulcsfogalom feloldása: bár Ignotus hitvallása szerint „egyéb, mint impresszionista kritika, nem is lehetséges” (48.), Angyalosi egy meggyőző gondolatmenet végén eljut ahhoz a paradox végkövetkeztetéshez, miszerint „impresszionista kritikusok voltaképpen sohasem léteztek”, és „erősen el kell gondolkoznunk azon, hogy érdekes-e megtartanunk az »impresszionista« elnevezést”, hiszen semmi nem „indokolja ennek a kategóriának a megőrzését azon felül, hogy szerepel az irodalomtörténeti hagyományban, és nagy általánosságban érzékeltet egy – voltaképpen kivihetetlen – kritikus-intenciót” (61.).

Rögtön könyvének a bevezetés utáni első fejezete, az impresszionizmus kifejezés „szemantikai tartományának feltérképezésére” tett kísérlet, még ha magáról azt vallja is, hogy „túlságosan összetett kérdéskörrel van dolgunk ahhoz, hogy a végleges tisztázásában reménykedhessünk” (14.), ilyes töredékességében is a magyarul olvasható eddigi egyik legteljesebb és legkomplexebb fogalomelemzés. Ezt követi az (ignotusi) impresszionista műbírálat visszavezetése pszichológiai alapokra: Pikler Gyula nézeteinek esetleges hatása Ignotus elveire, ezután jön – a sorból kissé kilógva, de jelen sorok írójának pozitív meglepetésként – az Ignotus útirajzairól írott dolgozat, majd két vitaismertetés: Lukács Györggyel az esszéről, és Horváth Jánossal a *Nyugat* magyartalanságairól, azaz a nyelvről. (Ez utóbbihoz kívánczik egy zárójeles megjegyzés: bár Angyalosi az 1911-ben kezdődött, majdnem „késhegyig” menő vita értelmezésének lezárásaként egy Korompay H. János által évtizedekkel később közölt Horváth-cikket is idéz, amelyben Horváth az addigiaknál még élesebb hangot ütött meg, talán azt is érdemes lett volna hozzáfűzni, hogy évekkel később – éppen az előzmények ellenére – Schöpflin Aladár a *Nyugat*, tehát Ignotus nevében is, munkatársnak hívta Horváthot. Egyik ez ügyben írott levele szerint pedig „ami a fogadtatást illeti, puhatolóztam ebben az irányban, s örömmel tapasztaltam, hogy a készség a *Nyugat* körének összes tagjai részéről megvan: szívesen látnák, ha közénk állnál” – *kiemelés tőlem: B-B. T.* Megjegyzendő, hogy Schöpflin ugyancsak ez idő tájt Szekfű Gyulát is hívta a laphoz, és egyik történész se ment.) A kötet végére két olyan darab került, melyeket később bizonyára jelentősen át lehetne és kellene dolgozni. A kettő közül az első Ignotus és a politika viszonyát taglalja; szinte bizonyos, hogy ha a politikai vezércikkeket és más publicisztikákat egyszer összegyűjti valaki, az itt megrajzolt képet majd jelentősen lehet árnyalni. A kötet utolsó írása pedig az Ignotus tiszteletére összeállított *Nyugat*-szám (1924. dec. 2.) egy írását veszi górcső alá, Dóczy Jenőét. Akkor, amikor a számban még olyanok írtak esszét az „ünnepeltről”, mint Schöpflin, Fenyő Miksa vagy éppen Pikler Gyula és Ferenczi Sándor, illetve portréjegyzetet Karinthy és Kosztolányi; talán célszerű lett volna az ő írásaikat is beemelni az értelmezésbe, mint tette azt Angyalosi Babitséval, aki ál-írásának semmitmondása és témakerülése szinte bántó –

nyilvánvalóan nem véletlenül, mint ahogy arra Angyalosi rá is mutatott az Ignotus–Babits-viszony alakulásáról írt oldalaival. (A köszöntő számból azonban teljesen hiányzik a két másik szerkesztőtárs, a közismerten keveset író kritikus, Osvát Ernő és a közismerten sokat író költő, Gellért Oszkár.) Könyvének előszavában a szerző maga summázza azt, amire vállalkozott: „Nem az a tét immár, hogy leleplezzük [Ignotus] következetlenségeit, öncsalásait, feltételezett politikai megalkuvásait, hogy feloldjuk azokat az ellentmondásokat, amelyeket ő maga egyáltalán nem kívánt feloldani. De fel kell térképeznünk szellemi tájékozódásának, esztétikai, filozófiai, szociológiai, politikai nézeteinek rejtett és kevésbé rejtett forrásait, tovább kell gondolnunk sokszor briliáns, de gyakran kifejtetlenül maradt eszmefuttatásait, utána kellene járnunk szinte szemérmesen dédelgetett utópikus elképzeléseinek. Ernek a nagy munkának ebben a kötetben csak egy kis részét végezhetjük el, abban a reményben, hogy közelebb juthassunk [...] valódi teljesítményéhez” (13.).

Ez utóbbi két szónál azonban nemcsak érdemes, de szükséges is megállni egy hosszabb pillanatra.

Angyalosi könyvét – jellegénél fogva – nem lehet előfeltevések nélkül olvasni, s így „impresszionista” kritikát sem lehet róla írni. (Ha mégis, akkor egy saját rendszerén belül logikus, jól felépített, számos fontos kérdést megvilágító és tisztázó könyvről kéne szólni.) Angyalosi könyve azonban maga is előfeltevésekre épít. Nyilvánvalóan a szakmai közönség számára készült, ezért bizonyos fogalmakat, neveket magától értetődően említ és használ. Ez egy tanulmánykötetnél természetes, és különösebb indoklást nem is igénylő eljárás, hiszen feltételezhetően csak olyan olvasói vannak, illetve lesznek az *Ignotus-tanulmányoknak*, akik tudják, ki volt Lukács György, Horváth János, Beöthy Zsolt vagy éppen Pikler Gyula. Vagy ha nem, hát utána lehet nézni a lexikonokban. Ilyen név a címszereplőé is – csakhogy éppen Ignotusnak nem lehet megfelelőképpen utánanézni. Angyalosi vállaltan, eltekintve az életrajzi vonatkozásoktól, szövegközpontú értelmezéseket végez. Ez még rendjén is lenne – csakhogy éppen Ignotus esetében nincsen meg az a szövegbázis, amelynek ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy „közelebb juthassunk valódi teljesítményéhez”. Ignotus írásai nincsenek összegyűjtve, kiadva, még bibliográfia sem készült róluk, amely nyomán az Ignotus valódi teljesítményét megismerni vágyó elindulhatna. Amire Angyalosi támaszkodik – mert csak arra támaszkodhat –, az pár, Ignotus életében megjelent, mára nehezen fellelhető vékony kötet, illetve egy vaskosabb, de az életmű méreteihez képest még így is hajszálnyi válogatás. Nincs előttünk tehát az egész, annak – írója és későbbi szerkesztője (Komlós Aladár) által – reprezentatívnak gondolt darabjai alapján pedig „csakis” egy reprezentatív értelmezést lehet róla adni. Persze ez sem kevés, sőt: a legtöbb, ami jelenleg adható. Ignotus életművének összegyűjtéséhez évek lennének szükségesek – ez a feladat késleltethető, de a hazai irodalomtörténet-írás szempontjából a végtelenségig el nem odázható, megoldandó feladat. (Sajnos, ez nem egyedi jelenség. Ignotus mellett a *Nyugat* másik meghatározó kritikusaként a vele mentalitásban és gyakorlatban is ellentétes Schöpfungl szokás említeni, akinek életműve Ignotuséval közel azonos nagyságú. A filológusok „kihalása” mellett a könyvkiadók feltételezett vélekedése – miszerint a régi kritikusok munkássága nem annyira „érdekes” a közolvasó számára, mint egy íróé, s így persze kevésbé is eladható – magyarázza, hogy Schöpfungl életműve is még nagyrészt folyóiratok, képes hetilapok és napilapok hasábjain rejtőzik, mégis – a valódi teljesítmény ismerete nélkül – „illik” hivatkozni rá.) Sőt a hasonló alap kutatások hiánya miatt kerülhetett a könyvbe a „Babits, Kosztolányi vagy Móricz műfaja nem a politikai újságírás volt” (160.) kijelentés is, amely Kosztolányit tévesen sorolja – feltehetőleg kései vallomásának sugallatára – az apolitikus zsurnaliszták közé: Kosztolányi ugyanis igencsak gyakorolta a politikai újságírást, csakhogy az ide tartozó cikkei javarészt ma még feltáratlanok.

Az *Ignotus-tanulmányok* hőse „a kritikai látszatobjektivitást a lehetőségekhez mérten háttérbe szorító »mozgó« esztétikának az első és egyben talán máig a legnagyobb képvi-

selője volt a magyar irodalomban” (7.), aki „az irodalomkritikus ama típusának első képviselője a magyar irodalom történetében, aki minden új műalkotással úgy néz szembe, mintha egy teljesen ismeretlen birodalomba kellene belépnie, ahol a legváratlanabb szituációkra, kihívásokra számíthat. Nagyon fontos, hogy úgy érzi: neki kell megfelelnie a múlt által támasztott, előre nem látható követelményeknek, nem pedig a műnek kell az ő várakozásait kiszolgálnia” (74.) Ez utóbbi tétel – amellett, hogy nyilvánvalóan kritikusai ars poeticaként is olvasható – tanulságos lehet, illetve lehetne a mai irodalmi viszonyokra nézve is. Kiváltképp, ha hozzátesszük, hogy az „impresszionista” kritikus egyik legfőbb ismérve, hogy „az elvont felismerések abszolutizálása ellen van kifogása”, mert – ahogy immár Ignóus írta: – „teljes igazság éppúgy nem található sehol, mint ahogy vannak vegyi elemek, amiket mindeddig tisztán előállítani nem sikerült” (69.). Ugyancsak Angyalosi írja könyvében, hogy a posztmodern teoretikusok „között jócskán akad intoleráns és kizárólagosságot hirdető” (6.) – velük Ignóus vélhetőleg élesen vitatkozott volna.

Angyalosít (legalább) 1987 óta foglalkoztatja Ignóus munkássága, és az e körül kialakult korabeli vitahelyzet, amely – és itt érhető tetten Angyalosi „személyes érintettsége” – az akkori, a 80-as évek második felének magyar irodalomkritikai életére emlékezteti: „Az impresszionista *ideológia* legkonzekvensebb formái azonban aligha juthattak uralomra egy ilyen konzervatív légkörű szellemi életben. [...] De ha így is volt, annál jellemzőbb, hogy az irodalomról való gondolkodásig eljutók olyan fontosnak találták ezt a jelenséget, hogy valóságos jelentőségén jóval túlmenő erővel reagáltak – akár pozitív, akár negatív módon. (Kicsit hasonló lehetett a helyzet a közelmúltban folytatott strukturalizmus- vagy a jelenleg is folyó hermeneutika-vitákhoz.)” (*Kritikai törekvések a Nyugat vonzáskörében*. [1987] In: *A költő hét bordája*. Debrecen, 1996. 233–248.) Megjegyzendő, hogy az impresszionista-vita gyorsabb lefolyású volt, hiszen az Angyalosi által analógiaként említett utóbbi vita még ma is tart – csupán a szerepek cserélődtek fel, s a hermeneutika harcosai támadják az általuk gyakorolt irodalomértelmezéstől eltérő nézetű kollégáikat. A régi és az új ilyenén összekapcsolása természetesen azt is jelenti, hogy ezáltal Ignóus munkássága és elrendszere szintén aktualizálható lesz. Nem véletlen, hogy Angyalosi korábban az éppen a kortárs irodalomról és elméletekről írott tanulmányaiból, esszéiből és bírálaiból összeállított *Kritikus határmezsgyéjén* című kötetének (1999) a tartalomban jelzett „Egy nagy elődről” ciklusában közölte három írását Ignóusról. (Ezeket az tanulmányokat – a kis átalakítástól a jelentős kiegészítésen keresztül a teljes újraírásig terjedő – változtatásokkal felvette újabb kötetébe is, homogénebb, illetve másképp homogén kontextusba helyezve.) Az *előd* szó mindkét jelentésében egyszerre szerepel itt: egyrészt mint régebbi korokban élt kortárs, aki ráadásul vállaltan szellemi ős is. Ekképp Angyalosi értelmezői módszere is Ignóuséra emlékeztet. Németh G. Béla éppen e korábbi kötet kapcsán írta Angyalosiról, hogy „felfogása az irodalmi ítékezés tekintetében s némileg szelídítve azt: stílusában is a hazaiak közül legközelebb Ignóushoz áll (ha annak az első világháborútól megváltozott politikai felfogásától elhatárolja is magát). Mégpedig abban áll közel, hogy szívesen vesz át nézeteket, de éppoly gyakran utasít is el. S az átvettéket sohasem dogmaszerűen kezeli, hanem az adott helyzethez s a maga felfogásához hasonlította, módosította alkalmazza” (Németh G. Béla: „Kritikus határmezsgyéjén”, *Holmi*, 2000. máj.). Hasonló megfigyelést tett a kötet egy másik kritikusa is, talányos című bírálatában kettős azonosítást téve: „két mozzanat avathatja Ignóust e szituáltságon (az irodalom autonómiájáért vívott harcán) túl Angyalosi igazi nagy elődjévé: egyrészt az az értékpluralizmus, amelyet magáénak vallott, másrészt a kritikai módszere, az első találkozás »impresszionizmusa«. Angyalosi számára a posztmodern nem más, mint egyfajta értékpluralizmus, a kitüntetett szempontok hiánya” (Bagi Zsolt: „A posztmodern Ignóus”, *Jelenkor*, 2002. nov.), egy interjúban pedig Angyalosi nyíltan vallott is az Ignóus-hatásról: „Nem tagadom, hogy egy kissé példaképemnek tekintem, annál is inkább, mi-

vel mentalitása és érzékenysége sok mindenben emlékeztet Barthes-éra” („Szófia beszéd. Angyalosi Gergellyel beszélget Szirák Péter”, *Alföld*, 1998. jan.), az említett nevek viszonya azonban mindenképp elgondolkodtató. Az impresszionizmus és a posztmodern (vagy a posztmodern és az impresszionizmus?) részleges azonosítására éppen *Ignotus-tanulmányok* című kötetében Angyalosi maga is impliciten utal. Az *esszé mint kritikus attitűd* című írásban az Ignotust „támadó” Lukács György-bírálatához személyes hangú kommentárt (is) fűz: „A mai olvasó alig hisz a szemének: akárha egy posztmodernizmus elleni vádiratot tartana a kezében” (96.). A bírálat illetően bírálása egyet jelent az elsődlegesen bírált védelmével, s így persze egyértelmű lesz, hogy könyvével Angyalosi az impresszionizmus-posztmodern melletti védőíratot adott az olvasó kezébe.

Angyalosi könyve vélhetőleg meg fogja pezsztíteni az Ignotus-kutatást, mint ahogy erre utaló jelek is vannak már: több mint beszédes, hogy ketten is – a könyv egyik kritikus és maga a szerző – szinte ugyanakkor fordultak Ignotusnak egy cikksorozathoz, bár teljesen más célból s más módszerekkel (Lengyel András: „Ignotus Neovojtinái és József Attila. Az alapozó költészetbölcsélet forrásaihoz”, *Tiszatáj*, 2008. nov., illetve A. G.: „Neovojtina esztétikája”, *Alföld*, 2009. jan.). Angyalosi jelen kötetében pedig nem egy gondolatot, témát hagyott – önreflexíven – kidolgozatlanul, melyek megírását várhatjuk.

Az ezt követő irodalomtörténeti fázis sem kérdéses: mint prózaírókra a regény, úgy nehezedik külső nyomásként vagy belső készletesként a kutatókra a „monográfia”, ez a mostanában – meglehetősen új formájában – feltámadó műfaj. Ignotus esetében sincs ez másképp. Angyalosi egy évtizeddel korábban mondta a már idézett interjújában: „Talán a közeljövőben képes leszek arra, hogy egy kismonográfiában árnyaltan jellemezzem ezt a nagyon érdekes személyiséget és kritikus stratégiát, amelynek igenis voltak alapelvei.” Nem sokkal később egyik recenzense a *Kritikus határmezsgyén* kapcsán adott hangot véleményének, miszerint a három Ignotus-tanulmány „az irodalomtörténész Angyalosit állítja elénk, sőt mintha egy Ignotus-monográfia körvonalazódna. Várjuk” (Kardos András: „Posztúra”, *Élet és Irodalom*, 2000. febr. 25.), sőt ugyanezen írásokról – Angyalosi következő kötetének, a 2004-ben megjelent *Romtalanítás* apropóján – leírták a kategorikus kijelentést is: a *Kritikus határmezsgyén* „három fejezetet tartalmaz Angyalosi készülő Ignotus-monográfiájából” (Bárány Tibor: „A kritikus lehetőségei”, *Jelenkor*, 2005. máj.). Az *Ignotus-tanulmányok* egyik kritikusja ugyan felvillantja a monográfiává olvasás lehetőségét, mert szerinte a kötet „finoman egyensúlyozik az irodalomtörténeti kismonográfia és a tanulmányfűzér műfaji lehetőségei között” (László Emese: „A Nyugat debattiere”, *Élet és Irodalom*, 2008. ápr. 11.), tény, hogy az *Ignotus-tanulmányok* (címe szerint is) nem monográfia. Nem is annak készült, mint ahogy szerzője arra egy korábbi interjújában tervei között utalt is: „A vele [ti. Ignotussal] kapcsolatos kutatásaimat szeretném egy kismonográfia-terjedelmű kötetben közzétenni” („Írófaggató. Nádra Valéria megkérdezte Angyalosi Gergelyt”, *Könyvhét*, 2001. okt. 4.).

Bár monográfiát írni Ignotusról végképp indokolt és szükségszerű lenne, az életmű feldolgozatlansága miatt azonban csakis csonka, torzító arckép születhetne. Angyalosi Gergely tanulmánykötete azonban jó úton, féltávon jár efelé: az Ignotus név nem üres, hanem tartalommal telített, az elméleti alap is megvan már, csak egy jó szövegkiadás kellene, hogy ne csak a *név*, hanem maga a *mű* is közismertté váljon. Ez alapfeltétele bármiféle monográfiának, legyen az németes-franciás vagy angolszász mintát követő, csak a szövegekre vagy az életrajzra is koncentráló. Jelen pillanatban tehát Ignotusról monográfiát írni nem lehet, de Angyalosi Gergely áll ehhez legközelebb.

REPEDÉSEK A SZOMORÚSÁG KRISTÁLYAIBAN

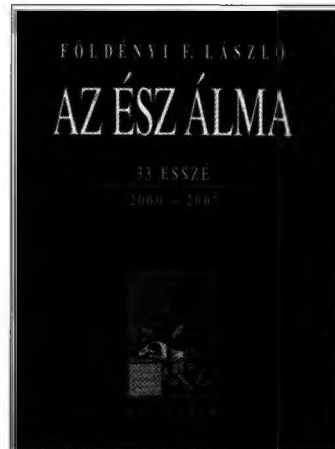
Földényi F. László: Az ész álma. 33 esszé. 2000–2007.

Földényi F. László újabb esszéit olvasva mindinkább letisztuló gondolatmenetekkel, a korábbi nagy témák kristályosodó-jegecesedő változataival, lenyűgözően informatív, gondosan adatolt elemzésekkel, a minőség iránti különleges igénnyel találkozhatunk. Úgy tűnik, a szerzőt immár nem az Ismeretlen csábítja újabb borzongásokra, nem célja az ezreforduló után új felfedezésekkel lepni meg közönségét, új idoloikat mutatni neki, „megfertőzni” valami káprázatos művészetfilozófiai metaforával, mint annak idején a melankóliával. Sokkal inkább egyfajta összegzés és „utóvédharc” ez a könyv, a korábban kidolgozott alapállások, megközelítések, magatartásformák apológiája, visszavonulás a biztos tudás gondosan kiépített és igencsak magasra húzott sáncai és bástyái mögé.

Földényi újabb írásaiiban ugyanis mind növekvő idegenséggel és értetlenséggel nézi az új világot, a „korszellemet”, mely mindannyiunkat körülvesz. Szellemi pozíciójának legfőbb ellenfelét a globalizációnak nevezett jelenségben látja: „Az a határozottan globalizálódó kultúra, amely a földgolyót napjainkban úgy vonja be, ahogy a zománc a kerámiát – ez a kultúra parancsolóan, sőt diktatórikusan írja elő, hogy az, amit évezredekken át »isteninek« vagy »metafizikának« neveztek, idejétmúlt kacatként merüljön feledésbe.” (*Európa irodalma*) A könyv utolsó esszéje a kalucsniról szól, melyet szintén ilyen idejétmúlt, nevetséges kacatnak tekint a világ, ám a szerző – föl kutatva érte számos hazai és külföldi cipőboltot – öntudatosan a lábára húzza, ha esik az eső. Érdekes felfigyelni a zománc metaforájára a fenti idézetben, ugyanis Földényi résmentesnek, hermetikusként látja a transzcendens horizontok bezárulását, úgy érzékeli, hogy a „hézagatlan immanencia” állapotába jutottunk, melynek egyenes következménye a totális pusztulás. A folyamat a szerző szerint persze nem most kezdődött, hanem körülbelül két, két és fél évszázada, amikor elindult Európában a racionalizmus térhódításával párhuzamosan a szekularizáció, melyet az esszék írója végérvényesen lezárult folyamatnak tekint.

Ám nehéz volna meghatározni, mit is ért a szerző globalizáción. A globalizáció káros fejleményei között tartja számon többek között az internetet, a képeknek való kiszolgáltatottságot, az iparszerű irodalmi termelést, általában a technikát, az ökonomiát és a politikát, a tőkét, a felszín áramvonalasságának igényét, a divatot, a liberalizmust, a turizmust, végső soron mindent, ami nem az ember törékenységéről, egzisztenciális szabadságáról szól. És bár egy helyütt azt írja, hogy a globalizá-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
432 oldal, 3500 Ft

ció „nem végzet, nem sors, hanem sokrétű folyamat, amelynek különféle aspektusai vannak, jók és rosszak, károsak és hasznosak, ösztönzők és életellenesek”, valójában adós marad a válasszal, hogy milyen fejleményeket tekinthetnénk pozitívnak. A nyugati civilizáció boldogság-pótléka helyett ma is azt ajánlja, amit a Kádár-rendszer oktrojált optimizmusának korában: a melankóliát mint a halál titkának kutatását. Földényi már-már prédikatori intelmekbe hajló gondolatmenetei annak elfogadására ösztönöznek bennünket, hogy csak akkor lehetünk szabadok, ha érdeklődésünk centrumába nem az érzelmeinket, nem matematikai problémák megoldását, nem az emberek tájékoztatását, nem a rák gyógyítását, nem környezetbarát technológiák kidolgozását, nem a tigrisek megmentését vagy ezekhez hasonló konkrét célokat állítunk, hanem a Halált. Mintha a metafizikai érzékenység, a transzcendencia, az isteni megtapasztalása kizárólag a negatívban, a hiányban, az elesettségben, a szomorúságban volna lehetséges. És bár megemlíti a boldogságot is, mint a melankóliával ellentétes irányú, de azzal egyenértékű szellemi állapotot, azt csakis a mértéktelen kiszolgáltatottságban, elveszettségben véli átékelhetőnek.

„Az európai irodalom a metafizikai kérdések iránt megnyíló ember megszületésével kezdődött” – határozza meg az európaiság kritériumát fent említett esszéjében Földényi. Csakhogy minden nagy, ősi civilizációról elmondható, hogy a transzcendensben gyökerezik; a metafizikai kérdések a világon mindenütt foglalkoztatták az embereket. Miközben Földényi az európai identitás hanyatlásának okát a globalizációban látja, megfigyeli egy igen fontos tényezőről, mégpedig arról, hogy az európai identitás egyik meghatározó komponense, a kereszténység, maga is globális ambíciójú vallás; a globalizáció nemigen jöhetett volna létre a kereszténység kulturális öröksége nélkül. Bár a médiában itt-ott szenzációként találják, valójában nem meglepő, hogy a nemrég, 2009. jún. 29-én kiadott *Caritas in veritate* című enciklikájában XVI. Benedek sem ítéli el en bloc a globalizációt, és vitába száll azokkal, akik azt fatalista kifejezésekkel írják le, mintha emberi akarattól független, személtelen erők és struktúrák által irányított tendenciáról lenne szó. A pápa nem pusztán társadalmi és gazdasági jelenségeként kezeli a globalizációt (bár ezen dimenzióit is vizsgálja), hanem mint emberi realitást is igyekszik megérteni, melynek alapvető etikai kritériuma már adott az emberiség egységében. A vak szembenállást elhibázott és előítéletes attitűdként írja le, amely képtelen felismerni a folyamat pozitív aspektusait, és ezzel azt kockáztatja, hogy elvétí az esélyt is annak, hogy kihasználja a lehetőségeket, amelyek a fejlődést szolgálhatnák.

Más helyzetben és másfajta alapállásból vizsgálva az európaiság mibenlétét, Paul Valéry 1919-ben, az első világháború után az európai szellem válságát, Európa hanyatlásának egyik okát a Tudáshoz való viszony megváltozásában látta, abban, ahogy a tudás, mely kezdetben a kiválasztott kevesek artisztikus aktivitása, önmagáért végzett tevékenysége, csodálatra méltó alkotása volt, mint a görög geometria, a későbbiek során mindenki számára hozzáférhető árucikké, csereértékké vált, olyan eszközzé, melynek révén hatalmat lehetett szerezni, kizsákmányolni a Föld erőforrásait, növelni az egyenlőtlenségeket a különböző régiók között. Valéry elmélete se hagy kétséget afelől, hogy a ma globalizációnak nevezett gazdasági, társadalmi és kulturális jelenséget a tudás, a szellemi javak szétosztásával, demokratizálásával mi kezdtük Európában. Akárhogyan is értékeljük a globalizációt, nem tekinthetünk rá úgy, mint valami tőlünk idegen és független folyamatra.

Ebben a folyamatosan, elszántan, elkötelezetten a transzcendens horizontokat kutató gondolkodásban időnként meglepő szűkössegekkel, paradox zárványokkal, görcsökkel találkozunk, mivel a metafizikai dimenziót nem ellenőrzi, nem korlátozza kellőképpen az empíria, a személyes tapasztalat, még ha a szerző reflektál is néha saját mentalitásának a keleti blokkból hozott fékjeire (*Szögesdrótok avagy hol fekszik Közép-Európa?*). Ezért lehetséges, hogy Földényi a kalucsnira is képes metafizikát építeni, illetve bármiben, ami za-

varja, metafizikaellenes erők ténykedését fedezi föl. Ilyen merőben spekulatív konstrukciónak tűnik a szerzőnek a magyar kulturális identitással kapcsolatos azon vélekedése, hogy a magyar irodalom prűdebb, mint a nagy európai irodalmak. Ezt a nem csak általa hangoztatott, divatos teorémát a „*Jól hajóztam, mégis zátonyra futottam*” című esszében Keats, Shelley, Blake és Kleist magyar fordításainak sajátosságaival véli alátámasztani. A Keats-fordítások kapcsán állapítja meg, hogy „a nagy európai nyelvek költészeteivel egybevetve a magyar költészet sokkal tartózkodóbb, szemérmesebb. Ha úgy tetszik, prűdebb. Jobban fél a nyers szókimondástól, s annak érdekében, hogy megőrizzen egy mesterségesen fenntartott, illedelmesnek kikiáltott látszatot, inkább a jelzők halmozásához, az indokolatlan stilizáláshoz, a szinonimák bonyolult rendszeréhez folyamodik.” Túl azon, hogy számomra a felsorolt példák se teljesen meggyőzőek a tétel bizonyítására, elgondolkodtat – ha már morális kategóriákkal operálunk a műfordítói mesterség kapcsán –, hogy vajon a mindhalálig versein dolgozó, brutálisan meggyilkolt Radnóti Miklós tényleg megérdemli-e az elmarasztalást, mely szerint „hogy leplezze a halál hálóját, inkább a szavak hálóját borítja a halálra, s ártalmatlan, semmire se kötelező témává szelídíti azt”. Más kérdések is fölmerülnek a sommás következtetéssel kapcsolatban: miért volna baj, ha igaz lenne is, hogy a magyar irodalom szemérmesebb, mint, mondjuk, az angol vagy a francia (az orosznál például már nem biztos, hogy szemérmesebb, pedig az is nagy európai költészet), és ha szemérmesebb, az mit von le esztétikai értékéből, levon-e valamit belőle egyáltalán. Kosztolányi, akinek Blake-fordítását analizálja Földényi, nagyon is tudatos elméleti álláspontot alakított ki a kérdésben, melyből kiderül, hogy távolról sem valamiféle „illedelmes látszatnak” igyekezett megfelelni: „Minden fordítás csak egyezmény, kompromisszum Eszmény és Valóság között, megalkuvások sorozata, a föladat legügyesebb megoldása – ha úgy tetszik, elmés csalás. Ezért mosolygok, valahányszor egy versfordítás hűségéről hallok. Kihez vagy mihez hű, a szótárhoz vagy a vers lelkéhez? Fordítani nem lehet, csak újrakölni. ... Ha elismerjük a műfordítás jogosultságát, akkor nem lehet a műfordítótól betű szerinti hűséget követelni, mert a betű szerint való hűség hűtlenség. Minden nyelv anyaga különböző.” A kortárs fejlemények tükrében pedig egyszerűen már nem is igaz, hogy „a bölcsélet, a halál éppoly tabu a költészetünkben, mint az erotika, a testiség vagy a pornográfia”. Ma már nem tabu. Sőt éppen a magyar költészet és irodalom lett azon kevés produktumaink egyike, amely európai színvonalú és amelyre büszkék lehetünk, még ha nem is sáfarkodunk valami jól az értékeinkkel, és finoman szólva nem figyelünk eléggé az Európában és a világban oly nagyra tartott íróinkra, pontosabban nem tudatosítjuk eléggé mai kulturális identitásunk *sokféleségét*, folyamatos gazdagodását. Az önértékelésnek ez a defenzív jellege, az újabb áramlatok iránti csökkenő érdeklődés, a friss élmények hiánya tovább erősíti benyomásunkat a bezáruló szellemi horizontot illetően. Különösen, ha összevetjük a magyar költők fordítói teljesítményét kritizáló passzusokat a *Hollandiai benyomások* című esszének azokkal a soraival, ahol Földényi beszámol az amszterdami vöröslámpás negyedben tett látogatásáról: „Szombat éjjel lévén, a januári hideg ellenére alig lehetett mozdulni a tömegtől. Mi is azt csináltuk, amit mindenki más, úgy viselkedtünk, mint akik véletlenül kerültek ide, s csak a szemünk sarkából néztük azt, amit igazából nézni akartunk.” Úgy látszik, szerzőnket csak a mások szemérmessége, hogy ne mondjam, prűderiája zavarja, a sajátját egészen természetesnek veszi. (Képzeli el, amint egy egész tömegnyi ember épp csak a szeme sarkából les!) A folytatás viszont szinte már megható: Cees Noteboom, a neves barát és kalauz nem hagyja szerzőnket irulni-pirulni, hanem félrevonja gyorsan „a tömeg sodrásából”, és egy 17. századi házra mutat: „egy hajdani imaházra, amely most múzeumként működik. Az imaház a katolikusoké volt”, majd szép, ihletett passzusok következnek az épület történetéről, az üldözött katolikusok életéről, a hely szelleméről, összevetve a protestáns mentalitással... Megható ez a rész, mert azt az ösztönös, talán atavisztikus refle-

xet villantja föl, ahogy a diktatúrából jövő ember a szabadság sokkoló látványa elől valami ismerősbe-otthonosba próbál kapaszkodni az idegen világban.

New Yorkban viszont már „Nincs hova menekülni a látványok elől.” (*New York-i naplórészletek*) Itt is megmutatkozik a fenti reflex, olyannyira, hogy a kötet elején az Európát a globalizációtól féltő írásokkal homlokegyenest ellenkező módon, a könyv végére a szerző teljes egészében behódol New Yorknak, ahogy kapitulált Hollandia előtt is, nem emlegetve föl a holland gazdagságnak a „hangyaszorgalom” melletti további eredőit, „árnyékos oldalait”, például a gyarmatosítást. Félrenéz, ahogy a prostituáltakról is elfordítja a tekintetét. New Yorkban pedig még ennél is továbbmegy, 180 fokos fordulatot hajt végre korábbi nézeteihez képest. A Chrysler Buildinget, a globális tőke emblematisztikus építményét a következőképpen írja le: „De a Chrysler Building (1928–1930) még a kölni dómnál is szebb; könnyedebb, s úgy fúródik az égbe, ahogyan a katedrálisok soha.” Maga a város pedig, a nemzetközi tőke, a divat, a turizmus, a liberalizmus, az internet, a vizuális kultúra stb. fővárosa az a hely lesz, ahol a szerző paradox módon mégis visszakapja a transzcendencia élményét, épp ott, ahol a legkevésbé vártuk volna, Manhattanben, az 50. utca sarkán: „innen nézve olyan lélegzetelállító látványban volt részem, mint korábban az Engadin láttán a svájci Alpokban, Sils Mariánál, ahol Nietzsche úgy rendült meg, mint soha korábban életében. Napokig sírt. ... A természet meg az emberi képzelőerő tökéletes összhangját fedeztem fel azon az utcasarkon.” New York már úgy hat, „mintha magával a teremtéssel együtt született volna meg”, „a szellem diadala”, „a teremtés kellős közepébe enged bepillantást”. A már ismerősnek a gyors, talán kissé pánikszerű rávetítése az ismeretlenre eltakarja az utazó elől az idegen különösségét, komplexitását. Ha összevetjük ezt a 2008-as írást Jean Baudrillard 1986-ban megjelent nagy Amerika-esszéjének vízióival a New York-i építészetéről („A modern rombolás csodája. Ez a látvány pont az ellenkezője egy rakéta kilövésének. A hűszemeletes épület teljes nagyságában függőlegesen csúszik a föld középpontja felé. Egyenesen roskad össze, mint egy manőken, nem veszíti el függőleges tartását, mintha egy süllyesztőbe ereszkedne lefelé, és a saját alapja nyeli el a romjait. Íme a modernitás csodálatos művészete, amely vetekszik gyermekkorunk tűzijátékaival.” stb.), nem annyira Földényi bámulatos következtetlensége lesz szembetűnő, mint inkább túlzó egyoldalúságra való hajlama. Amúgy a következtetlenséget nem is tartanám hibának, hiszen vélekedéseinket, ítéleteinket, modelljeinket a világról eleve inga-tag alapokra építjük, a tévedést, a félreértést, a manipulálhatóságot nem tudjuk kizárni, nem is rónám föl, ha Földényi nem kérné számon ezt is másokon, mint ahogy teszi azt például az *Emlékezés magyar módra* című esszében, Barabás Miklóst hozva föl példának, aki a forradalom nagyjai után 1852-ben megfestette Ferenc József portréját is, és „gesztusával ... előlegezte az 1867-es kiegyezést, amikor a magyar nemzet jelentékeny része az amnéziát választotta”. Földényi szerint a hallgatás nálunk genetikai kódá lett, illetve 1989 után, a hivatalosan irányított emlékezet megszűnésével „ez a »lenti«, irányítatlan és parttalan, fantáziáktól és fantazmagóriáktól táplált privátemlékezés vált a nyilvános emlékezés legjellemzőbb megnyilvánulásává.” Még ha az esszé számos megállapításával (ügynök-ügyek stb.) egyetértek is, kételkedem abban, hogy létezik-e, létezhet-e olyan „egészséges”, „felnőtt”, „polgári” emlékezetkultúra, amely nem integrálja, nem tartja becsben a privát, a személyes emlékezetet, annak minden következtetlenségével, tévedésével, elfogultságával egyetemben. És demokratikus attitűd-e a lenti, „irányítatlan és parttalan szféra”, más szóval a nép reakcióit mint nem profin megformált tudattartalmatkat eleve negligálni?

Van azonban a könyvben egy esszé, amely önmagában is elegendő, hogy feledtesse a minden részletgazdag elemzés dacára elnagyolt gondolati konstrukciók reflektálatlan önellentmondásait, ráfogásait: Az *emlékezés szobrai* című többrészes írás, melyben a szerző Jovánovics, Ullmann és Whiteread emlékműveinek konzzenziális leírását-értelmezé-

sét adja, immár egybelátva a legkiemelkedőbb magyar és európai teljesítményeket, egy új vizuális nyelv megszületését jelenti be. Az új nyelv a beszélő pozíciójának újradefiniálásával veszi kezdetét: „A »diszjektum« a remény letéteményese. Őrzi mindazt az értéket, ami az újkori szubjektum vitathatatlan érdeme, beleértve a metafizika és a transzcendencia iránti érzékenységet és fogékonyságot. Viszont tartózkodik attól, hogy a személyiség azonosságát egyetlen magyarázóelvre vezesse vissza (Isten, társadalom, ösztönélet stb.), ami óhatatlanul azt eredményezné, hogy az ember végül önmagán is erőszakot követ el. És kivonja magát abból a jelenkori folyamatból is, amely a szabadság és kötetlenség nevében kérdéssé teszi, hogy a személyiségnek lenne bármiféle magja, s az embert, ahelyett, hogy a Maga tükre elé állítaná, egymást tükröző tükrök labirintusába zárja, a társadalmi szokások és elvárások hálója csomópontjának látja. A »diszjektum« nem csomópont egy hálóban, hanem ő maga a háló. Nem az, amelyet a körülmények vetnek ki rá, hanem amelyet ő maga sző, a saját erővonalaiból. Láthatatlan ez a háló, de a döntő pillanatokban mindennél erősebb. Fenntartja az embert, és képessé teszi rá, hogy a végérvényesen berendezettnek látszó világot akár a visszajáról is szemlélhesse, mint egy fénykép negatívját.”

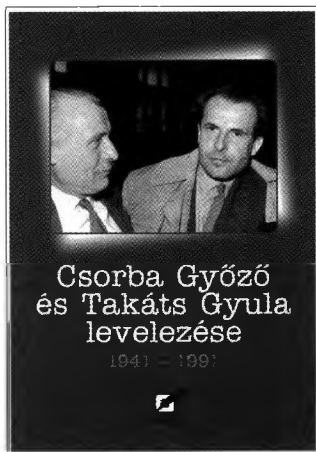
Aki ilyet tud írni, annak semmi oka sincs rá, hogy bezárkózzon a múlt tárgyi és intellektuális rekvizitumai közé, annak még bőven van elég szellemi muníciója, hogy eséllyel induljon újabb szellemi portyákra, bármilyen kaotikusnak és veszélyesnek látja is mindazt, ami körülveszi.

„50 ÉV MÉG A BALKÁN SZÉLÉN IS NAGY IDŐ”

Takáts Gyula levelezése Csorba Győzővel és Fodor Andrással

Csorbát és Takátsot, a pécsi és kaposvári költőt belső látásunk szívesen vetíti egymás mellé olyasformán, ahogyan egy közös utazás alkalmából a fiatalabb dunántúli pályatársának, Takács Imrének a valóságban megadatott. A hatvanéves Csorba Győzőnek küldött *Üdvözet!*...-ében írja: „Emlékszem egy Győrből való hazautazásunkra. Sopronból jövő vonatra szálltunk föl. Két afféle ‘hosszú hajú huligán’ mellé ült Csorba Győző és Takáts Gyula. A fiúk méregették az európai öltönyöket, a nyakkendőket, a frissen borotvált állakat, Takáts Gyulán az ápoltság bajuszt, de mikorra Budaörsnél jártunk, a fiúk minden idegensége eloszlott, párává lett. A két tanár bácsi a görög kultúráról, Itáliáról és Rómáról, a balatoni halakról, a fenékpusztai pásztorokról, az avantgárd irodalomról – és annak személyiségeiről – a régi Pécsről, a jelenkori szociológiai, gazdasági, politikai és esztétikai kérdésekről annyi gondolatot cserélt, közölt és vitatott meg, hogy bizony atyamesterek lettek a fiúk szemében is.” Takács Imre azt kívánja, 1976-ban, hogy minél több tanítványa és tisztelője legyen a két „atyamesterben megtestesülő költőtípusnak és ember példának: „Ennyire se lennének egyedül, ha az ország minden nagy városából egy költő folytonos üzenetére számíthatnánk”. Fél évszázadon át tartó levelezésük kötete, melyet most kezünkben tartunk, jó alkalom, hogy üzenetük összefonódó és szétváló szólamát fölidézzük, értelmezzük és épülésünkre fordítsuk.

Önérzetes vidékiségük (Pethő Bertalan szavával a ‘provinciátus’ létezés és viselkedésforma), veleszületett tiszteletük a leírt szó, a filológiai kultúra iránt, és hivatásként fölfogott szakmájuk egymást erősítő föltétele volt annak, hogy mindketten kivételesen nagy gondot fordítottak a levelezésre és a levelek gyűjtésére, megőrzésére. Takáts Gyula évtizedekig múzeumigazgató volt, Csorba Győző a pécsi Városi Könyvtár munkatársa, majd vezetője. Baráti körükhöz tartozott a könyvtáros-polihisztor Várkonyi Nándor és a tudós levéltáros Kanyar József. Takáts saját életműve szerves részének tartotta neves kortársai hozzá írott leveleinek kiadását és jegyzetelését, publikálta például Egry József, Martyn Ferenc, Várkonyi Nándor leveleit; feltűnést keltett az a „levéltanológia” (*Helyét kereső nemzedék. Költők levelei 1934–1949*), amelyet a „Nyugat utáni, sokat megélt és megjárta nemzedék pályakezdetének” színes és objektív, hézagpótló dokumentumaként tartunk számon. Alig észrevehető átmenetekkel fonódik össze esszéiben az értekezés meg a levéldokumentum mű-

Sajtó alá rendezte Pintér László
Pro Pannonia Kiadó
Pécs, 2008
224 oldal, 1990 Ft

faja és stílusa – frappánsan példázza a műfajoknak ezt a tudatos vegyítését a *Fonyódi irodalmi adatok* című vallomásos emlékezés.

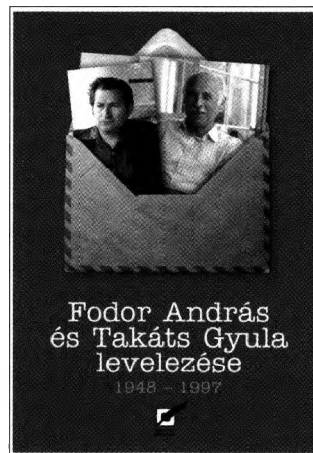
Bár később bontakozott ki, nem kevésbé volt fontos és öntudatos a „leletmentés”, az öndokumentáció Csorba Győző számára sem. A költő hagyatékának gondozója, a Csorba–Takáts-levelezést is sajtó alá rendező Pintér László kötetünk utószavában „félíg posztumusz” és „valódi posztumusz” kötetek korszakára bontja Csorba utókorát. Az életmű levelező aspektusát bemutató kötetek „csak” 2004 óta sorjáznak. Levelező társai zöme „a Pécssett indult, ott is élt, de aztán Budapestre került” íróársak csoportja. Pintér találóan emeli ki a Pro Pannonia Kiadó és a körülötte csoportosuló „kicsi, de annál agilisabb gárda” – Bertók László, Csuha István, Szirtes Gábor, Tüskés Tibor – szerepét (s persze Pintér neve is oda kívánczik ebbe a csoportba) a dél-dunántúli irodalom történetének forráskutatásában és írásos adatai közzétételében.

Egymásnak írott első levelek 1941-ben és a következő háborús években keletkeztek. A témák többsége a már régebben működő Janus Pannonius Társaság és a frissen indított *Sorsunk* című pécsi folyóirat ügyeivel kapcsolatos, vagy egymás kötetének ismertetését, a *Magyar Csillag* körüli híreket érinti. Szerep-kettősük bonyolultabb, mint a szerkesztő és a szerző pusztán adminisztratív párosáé: Csorba évtizedeken át minden pécsi folyóiratnak, beleértve a főszerkesztő-cserék által nyomtatékosított szemléleti fordulatokat, alkorszakokat is – munkatársa, nélkülözhetetlen tanácsadója, minőséget garantáló védjegye. De Takáts sem csak a kéziratot küldi beidegződésként Somogyból Baranyába: felelősséget érez a szomszéd megye központjában kiadott lap(ok) tartalmaért és színvonaláért, közli tanácsait és aggályait, alakító részese akar lenni a pannon szellemiségnek. „A Sorsunkat ne hanyagoljátok el. Segítsetek Nándornak!” – írja 1943 májusában (4.), s a világháború utáni fölcsumádáskor újra siet kinyilvánítani pécsi elköteleződését: „mi újság a Sorsunk és Nándor körül? Minden érdekel, ami Pécsen van. A könyvtár, J. Pannonius ügy stb. stb.” (8.)

Az intenzív érdeklődés magyarázata, hogy kapcsolatuk régebbi eredetű a *Sorsunk* indulásánál, sőt távolabbi előtörténetéhez hozzátartoznak Takáts pécsi egyetemi évei 1929 és 1934 között. Ekkor ismeri meg az idősebb Várkonyi Nándort (szül. 1896), Fülep Lajost (1885), a formálódó harmadik nemzedék vezérei közül Weöres Sándort, Tatay Sándort. Csorba később és a jogi karon (nem bölcsészeten!) végzi pécsi egyetemi tanulmányait: ez sokat megértet abból, hogy a fiatalabb, költőként később induló, a kapcsolatteremtésben járatanabb Csorba országos tekintélynek kijáró tisztelettel szólítja meg költőtársát, nem kérdőjelezi meg illetékességét a város és a folyóirat dolgaiban. Összezőrdülésnek is tűzés minősíteni azt a néhány esetet, amikor Csorba nem vállalja egy-egy Takáts közvetítette vers vagy kisgrafika közlését; a közös szellemi cél, a minél magasabb színvonalú dél-dunántúli irodalom igénye fölébe emeli őket apró ízlésbeli differenciáknak.

Bosszankodásnak, ha nyoma van a levelezésükben, akkor azt az irodalompolitika bornírt elvárásai és packázásai okozzák. 1952-ben Csorba „csodálatos lapunk”-nak aposztrofálja az akkori *Dunántúlt*, Takáts pedig tömör helyzetjelentéssel és sokatmondó elhallgatással tetézi az iróniát (51.): „Különben csodálatos lapotokból küldessél címemre egy

Szerkesztette és a jegyzeteket írta Pintér László
Pro Pannonia Kiadó
Pécs, 2007
536 oldal, 2500 Ft

példányt. A már megjelentből. Hadd lássak, tanuljak és okuljak. Ez ráfér az emberre. Különben nem régen beszélgettem Sanyiékkal (Weöres), Jékelyekkel, Berdával stb. barátainkkal egy kis budai kocsmában. Dolgoznak. Magam is elég sokat frok. Verset. Kiszállok sokat vidékre. Tanulok és látok. Szép anyag gyűl össze az ember fejében.” Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy szerkesztőbarátja „néhány szép tájverset” kér tőle a *Dunántúl* számára. Még jobban megkeseredik a közlések humora, amikor életbevágó méltánytalanságok történnek Takátszal. „Lakásomat elvették: ezzel nyitották Kaposban a törvényesség megszilárdítását. (...) jelenleg egy nem fűthető szobaféle raktáram maradt. 9 fokos műzsák ölegetnek az életszínvonal olympi felhői felé.” Egyszer mégis fölháborodik, mert egy novelláját iktatószámmal ellátva és elutasító lektori jelentéssel együtt kapja vissza: „a novellát nektek küldtem, mert kértétek, és nem adminisztratív darabnak: 276/9 szám-nak. Ezért furcsának tartom a lektorálást, és ráadásul, hogy el is külditek. Nem akarok semmiféle rubrikában szerepelni!” (56.) Ebben a levélben a megszólítás megkülönböztetésképpen nem Csorbanak, hanem „Kedves Barátaim”-nak szól, éreztetve, hogy az indulat kire irányul. Csorba Győző is ki-fikakadt a szerkesztői munkával járó kényszerű kompromisszumok és emberi meg hasonlások miatt. „Annyiféle igényt kell kielégítenünk, s olyan kevésszer s oly kis terjedelemben jelenünk meg, hogy ha nem sikerül havi lappá válnunk, teljes csőd fenyeget. Én már igen erősen foglalkozom a visszavonulás gondolatával. Régi barátaim egyre másra sértődnek meg, s idegenednek el tőlem. S igen-igen erős dunántúli városok fél- vagy negyed-tehetségeinek hovatovább lázadásá fajuló nyomása is. /Nem embernek való munka a szerkesztés!” (75.)

Barátságuk elmélyülésének és véglegesedésének később szimbólummá, egyezményes jellé finomuló alkalmá a közös római tartózkodás 1947–48-ban. Csorba, aki előbb utazik oda, és előbb érkezik vissza, mind az utazási okmányok megszerzésének ügyintézésébe, mind a hazautazás gondjaiba előbb avatódik be barátjánál. A tenni- és tudnivalókat aprólékosan részletezi, erről szóló levelei (34. és 37.) alighanem a leghosszabbak a kötetben. A közös itáliai élményeket bőséges dokumentumforrásból ismerjük (például Csorba Győző *A város oldalában és Római följegyzések, 1947–1948* című kötetéből), de lelki „utóéletük”, évtizedeken át föl-fölbukkanó szubjektív emlékezetük legbensőségesebben a levelezésből támasztható föl. A nosztalgiát fokozza, hogy az emlékeket a „fordulat éve” komor hazai valósága ellenpontoszza: „Rómára s Itáliára rengeteget gondolok, sokszor szorul el a szívem, kívánkozom vissza. Ki tudja, sikerül-e még valaha.” (Csorba, 39.) „Bizony szép és baráti, mondhatnám, testvéri hónap volt, melyet Itáliában együtt töltöttünk. Azt hiszem, életünk legszebb része elmúlt vele. (...) az egész csak, mint egy víz alatti táj lebeg előttem az idő tengerfenekén.” (Takáts, 42.). Később, külföldön mindkettejüknek eszébe ötlük: „Azért jobb volt, amikor kettesben jártuk Itáliát.” (Csorba, 89.) „Barangolásainak Városa” – ez a szó szerkezet Rómát és közös sétáikat idézi számukra. Költészetükben is mély nyomot hagynak az Olaszországban töltött hónapok, Csorbáéban tematikusan, Takátséban szemléletalakító módon. Vendégtársaikhoz a római Magyar Akadémián gyakran társítanak ottani és akkori reminiscenciákat, még ha az ismeretség korábbi keletű volt és később évtizedeket ívelt is át, például Weöres Sándor, a pécsi zeneszerző Takács Jenő vagy Kardos Tibor estében.

Kardos Tibor kezdeményezése volt a levelezésben gyakran emlegetett nagy műfordítói vállalkozás, Janus Pannonius művei új magyar kiadása. Az 1947–48-as római vendégek közül Csorba Győző bizonyult a legambiciózusabb Janus-tolmácsolónak. Takáts is készített meggyőző fordításokat és szép portrétanulmányokat a humanista költőről, de olykor panaszkodott, hogy eredeti műveire kevesebb ideje jut. Az ötvenes években a magyar műfordító-költők ellentétesen nyilatkoztak a (költőhöz méltó munkát, de kényszer, gúzszt is jelentő) műfordításról. Ekkor keletkezett Kálnoky László fájdalmasan groteszk panaszverse *A műfordító haláláról* és Vas István hálátelt ódája, *A műfordító köszönete*.

Takáts indulatos véleménye Kálnokyéhoz állt közelebb, Csorbáé inkább Vaséhoz. „Jó más egyénisége mögé bújni, ha az ember nem beszélhet úgy, ahogy szeretné.” (41.) – Kálnoky és Csorba között akaratlanul is némi feszültség támadt, amikor versenyhelyzetbe kerültek a *Faust* második részének fordítói pályázata dolgában. A részletekről Csorba szempontjából *A város oldalában* utolsó fejezete tájékoztat. Takátsnak, Weöresnek és Vasnak valószínűleg kényes feladat lehetett határozottan állást foglalnia, hiszen többféle elkötelezettség béklyózta őket. Mindkét érdekelt felet becsülték és szerették, és minden lehetségeset elkövettek a kedvező megoldásért. Erőfeszítéseiket részletesen tárgyalja Takáts Gyula 67. levele. A pillanatnyi érdekkülönbözés kölcsönösen nemes későbbi földolgozása jó példa lehet hasonló konfliktusok kezelésére. Kálnoky minden alkalmat megragadott, hogy a körülményeket tisztázza, és a Csorba-fordítás megjelenését előmozdítsa, Csorba pedig szép verset írt Kálnoky hetvenedik születésnapjára (az ünnepelt prózaverses-anekdotikus modorában, olasz emlékei közül választva tárgyat), majd halálhírétől megrendülten.

Irodalomtörténeti jelentőségűek azok az értesülések és szempontok, amelyek a költőbarátok egymás műveiről szóló reflexióban villannak föl. Takáts lapidárisabban tömöríti véleményét, Csorba esszészerűen mérlegel, elemez. Kéziratok formálódását, kényszerű vagy saját szándékból történő változásokat kísérhetünk nyomon; kölcsönös figyelmük folyóiratbeli egyes közlésekre, kötetekre, majd belőlük készített válogatásokra is kiterjed. Az *Ocsúdgó évek* című Csorba-kötet eredetileg terjedelmesebb volt, és *Anabázis* lett volna a címe. Ez a Xenophóntól ismert görög szó évtizedekkel később tér vissza egy Csorba-kötet élén, jellemző adalékul a fiatalkorban bevésett képzet szívósságára és újraéledésére. Pécsi kollégája korai terméséből Takátshoz különösen közel áll a *Dunaszekcső*, Csorbához pedig (hogy az ízlés másutt is szembetűnő ellentétét későbbi példán szemléltessük) *A semmi árnyéka* kötet *Más távlat* ciklusának „gyászoló, búcsúzó, vergődő, köszönő szonett-emléksorai”, melyek között „a Laurát sirató Petrarca-szonettek magaslati levegőjét” érzi (124.). Kettejük összehasonlításakor gyakran ismétlődik az az ellentétező tipológia, hogy Takáts inkább a világ felé forduló, könnyedén és sokat író típus, Csorba önmagába mélyed, gyötrelmesebb alkat, kevesebbet ír. Ezt az osztályozást eleveníti föl és igazolja Csorba önvalómával Tüskés Tibor magvas előszava is. A Csorba halálát megelőző és az utána következő időszak módosította az arányokat, és okafogyottá tette a „szófukar” jelzőt, hála annak a szorgos filológiai és kiadói munkának, „leletmentésnek”, amelyet a kötet utószavában Pintér László foglal össze. Annyiban igazat kell adnunk Pintérnek, hogy Csorba fordítóként is elsősorban költői életművét gyarapította, Takáts viszont prózában is „kiemelkedőt alkotott”. A *Polgárjelöltek* hatását például már-már irigykedő elragadtatással ecseteli Csorba: „Remekül sikerült alakjaid rajza, de talán mindennél jobban az atmoszférára megteremtése. Szinte jó belebújni a regény világába. (...) S ezt talán tárgyd költői szerelével tudtad elérni – s a nyelved ragyogó poézisével. (...) Komoly, nagy regény ez a Te műved” (13.).

A „kissé irigyellek” (szó szerint Csorba kifejezése) kettejük kapcsolatában sohasem azt jelenti, hogy egyikük bosszúságot érez a másik sikere miatt, vagy magáénak kívánja ezt vagy azt az értéket. Ez a szófordulat inkább a méltánylást fejezi ki, örömeteli becsülését a közös tartomány olyan gazdagításának, amely történetesen nem az én egyéni érdemem. Az utószó találóan nevezi nemes versengésnek, a minőség elvét és az egymásnak nyújtott mindenkori támogatást szem előtt tartó, hasznos vetélkedésnek a két „régiónközpont”, Pécs és Kaposvár viszonyát a szellemi életben. Átfutó felhőként zavarja csak meg a Csorba és Takáts közötti barátság állhatatos derűjét az 1985. áprilisi Kossuth-díj epizódja. „Vidéki” költők közül Csorba kap elsőként kitüntetést, de Takáts gratulációjára rosszkedvűen válaszol: „Örömöm hidd el – nagyobb lett volna, ha mindketten ott lehettünk volna a díjazottak között.” (137.) Ettől fogva célzás sem esik köztük rangsorolásról vagy versen-

gésről; csak a lábjegyzetben és az utószóban említődik mindkettejük költőtársa és levelezőpartnere, Fodor András bizalmas véleménye az ügyről. Az 1929-ben született Fodor András a Dél-Dunántúlról, közelebbről Somogyból és Kaposvárról Budapestre kerülő, a fővárosban meggyökerező, de a „szülöttem földhöz” élete végéig ragaszkodó irodalmár típusa. Takátsot és Csorbát kamaszkorától ismeri, Csorbával folytatott levelezése 2005-ben jelent meg „...hűséges baráti ölelésemet küldöm...” címmel. Mindkét mesteréhez odaadóan hű maradt, kitéphetetlen emléket őrzött arról, hogy folyóiratban megjelent első versét Takáts küldte Pécsre, és Csorba Győző közölte a *Sorsunk* 1946. novemberi számában (lásd a Takáts–Csorba-levelezésben, 14–15.).

Fodor András és Takáts Gyula levelezése a kötet szerint 1948 januárjában kezdődik, Fodor terjedelmes beszámolójával Eötvös-kollégiumbeli tapasztalatairól. Kapcsolatuk ennél a dátumnál jóval korábbi. Takáts már az 1943–1944-es tanévben osztályfőnöke volt a kaposvári Somssich Pál Reálgymnáziumban, az „előidőkről” részletes beszámolót tartalmaznak *A somogyi diák* és *A Kollégium* című Fodor-naplókötetek, valamint mindkettejük egymásról szóló, életrajzi dokumentumokban gazdag portrétanulmányai. A tanár-diák reláció 1946–47-ben vált az idősebb és a kezdő költő szövetségévé, ami ekkortájt jórészt Takáts „egyenrangúságot” sugalló pazar nagyvonalúságában nyilatkozik meg: olvassa és bírálja Fodor verseit, egyengeti első publikációinak útját, bemutatja barátainak, köztük Egry Józsefnek, Tatay Sándornak, Szabó Lőrincnek, Csorba Győzőnek. Bevonja a Berzsenyi Társaság rendezvényeibe és ügyeibe, könyveket kölcsönöz neki, költőkről és folyóiratokról beszélgetnek. Jó hírért terjeszti Pécsre és Budapesten, még keresztnéve megváltoztatásában is tanácsot ad a kellemesebb hangzás érdekében. Figyelemmel kíséri Fodor Eötvös-kollégiumi fölvetelét, és Olaszországba utaztában még fölkeresi a Mènesi úti nevezetes épületben, anélkül, hogy az útra indító pártfogó szerepével visszaélne.

Mindezt nemcsak a történeti háttér részleteként érdemes fölidéznünk, hanem az egész levelezés érzelmi és erkölcsi tartalmának és hőfokának magyarázatául is. Értő olvasókban is keletkezhet olyan benyomás, mintha az ötvenes évektől fogva Fodor mindvégig alázatos famulusként teljesítené mestere megbízásait, képviselné érdekeit, intézné ügyeit. Valójában lankadatlanul csak törleszt és viszonz; szó szerint veszi, és a gyakorlatban érvényesíti a barátság és a hűség fogalmait; etikájának paradox sarokköve a „bol-dog tartozás”.

Az „első” levél, amely az elmondottak szerint és a korai naplóból bizonyíthatóan nem az első, hosszú, és tartalma summázat az Eötvösbe 1947-ben fölvelt filosz első fél-évi kollégiumi tapasztalatairól. A gesztus a másik fél helyzetébe való empatikus beleélésről tanúskodik: a hónapokig Rómában tartózkodó Takátsnak éppen ilyen pontos, tárgyyszerű ábrázolásra lehetett szüksége a „fordulat éve” hazai előzményeiről és atmoszférikus alakulásairól. Le is szögezi buzdító tanácsot küldő – még Rómában keltezett – válaszában: „Okosan tetted, hogy részletesen beszámoltál. Így legalább megérték sok mindent. Semmi se keserítsen el. Dolgozz, a többi mind mellékes.” (2.) Ez a maxima megerősíti azt a korábbi figyelmeztetést, amelyet Fodor is idéz, hogy ne foglalkozzék a politikával, és szemérmesen visszafogott válasz a volt diák nem érzelmeskedő, de a várható megpróbáltatások előérzetétől súlyosbított vallomására: „semmiféle önállósulás, idő és térbeli távolság nem tudja kisebbiteni Tanár Úr iránti ragaszkodásomat.” (1.)

Az 1954 novembertől újra sorjázó levelek ennek a korai szövetségnek a megvalósítását, köznapi tettekre lebontását dokumentálják. „Takáts Gyula gyakran kéri leveleiben a költőtárs gyakorlati segítségét, tájékoztatását a fővárosi lapoknak, folyóiratoknak, kiadóknak küldött kéziratai ügyében” – írja a levelezés egyik hosszmeteszteréről Tüskés Tibor. 1956 előtt különösen a *Csillag* szerkesztőségében töltött évek követeltek helytálló bátorságot és rugalmas taktikázást Fodortól. A Király István vezetésével működő orgánium az egyik legjellegzetesebb színtere volt az irodalom pártirányítása és a független ízlés, a

személyes jóindulat közti küzdelemnek. – A forradalom leverése utáni írói közhangulat, a megtorlások és az irodalom elítélésének közérzete kerülnek a középpontba a levelezés 1957 januárjától számítható szakaszában (például 56. és 57. levél). Fontosabbá válnak egyúttal az írószövetségi hírek mint a politikai és a szellemi élet közötti feszültség indikátorai. Megbízhatóan követhető a dialógusból, hogy szívós vitáik a szerkesztőségekkel, kritikával, érdekcsoportokkal végiggondolt elveken alapulnak. Takáts nyilvános polémiába kapcsolódik be *Sokarcú népiség vagy sokarcú szocializmus?* című cikkével 1965-ben, Fodor ebben az évtizedben írja későbbi tanulmánykötete, *A nemzedék hangján* (1973) törzssanyagát. 1965-ben ismerteti Takátscsal egyik összeszólakozását az *Új Írás* kritikai rovatának szerkesztőjével: „ők egy avantgard szocialista folyóirat, s nem engedhetik meg maguknak, hogy olyan apolitikus, korszerűtlen költőket emeljenek ki, mint Takáts Gyula vagy Csorba Győző. (Írtam egyébként rövid levelet is a szerkesztőségnek, miben felsoroltam a sérelmezett eseteket és neveket, hadd lássák, milyen tudatos szisztémáról árulkodik működésük. Közöltem, hogy jólesik a kívül maradók szolidaritást vállalnom.)” (123.)

Mennyiségét és szellemi súlyát tekintve is jókora részt foglal el hármójuk levelezésében a kritika megtárgyalása. A vidéki költő-író valóságos vagy vélt elszigeteltségében, a fővárosi irodalmi élettel való kapcsolatainak nehézsége, döcögőssége miatt érzékenyebben érinti a mellőztetés és a félremagyarázás, mint a szerencsésebb budapestit. A publikációk sorsa, a kötetküldés és dedikáció, egymás műveinek levélbeli és nyilvános méltatása, a kritikai visszhang alakítása és megvitatása számukra kiemelt téma; az érzékenységet életformájuk, helyzettudatuk növeli és finomítja. A vidéken élést a bírálói szemlélet árnyalatlansága vagy a pontatlan fogalmazás könnyen torzíja vidékiességgé. Takáts és Csorba „helyét kereső nemzedékét” tartósan kísérik az indulásuk évtizedében magas tekintélyek állásfoglalásával is szentesített, a fordulat éve után új ideológiai vádakkal súlyosbított előítéletek. Weöres Sándor még a harmincas években írta meg nagy vitaversét, a „*Harmadik nemzedék*”-et; évtizedekkel később visszairmél rá *Takáts Gyulának* című verse: keletkezés-történetéről Fodor András számol be Takátsnak a 128. levelében.

Megállapítják, hogy nem vagy zsenyi
 Átélté ezt Somogyban Berzsényi.
 Lám a somogyi sors gyümölcséy!
 Csak a te bírád nem Kölcséy.

Takáts nehezményezi a költészete körül „terjengő és terjesztett” téveszméket; a műértés általános félszégességét, elterjedt sztereotípiáit éri bennük tetten, s az ízlését, ars poéticáját megfogalmazó szentenciák levelezése legértékesebb lapjai közé tartoznak. Fodornak gyakran mintha titkos üzeneteket küldene, amelyek tartalmazzák a lényeges szempontokat és a módszertani elveket a majdani kritikások számára. A bírálónak, jegyzi meg például 1955-ben (22.), „itt alkalma nyílna eloszlatni pár ostoba dolgot. Így elsősorban azt, hogy nem vagyok tájköltő. Ez csak az első, és ezzel összefügg az is, hogy nem vagyok vidéki költő. Ebből, illetve ezeknek az összekeveréséből születtek a felületes és sértő, ízetlen írások. Egy életfílusból indul a költészetem, amelynek alapja a föld, az a föld, amelyről a lábamat nem akarom levenni, és az aszfaltra tenni. Nem új, hisz a görög művészet életlátása ez. Együtt a természettel élni...” Csorba Győzővel olyan ítélőerővel és kifejező stílusban jellemzik egymás köteteit, amely már a készülő vagy érlelődő esszéváltozat előlegének tünteti föl leveleiket. Takáts egyik 1947-es leveléből (25.): „Ez a versesköteted igen-igen tetszik. Verseidnek zárt és tömör szépsége, formáinak változatossága és a színeknek mind erősebben való ragyogása az, ami mind többször adja kezembe a *Szabadulást*. (...) Különben a *Dunánál* hangja az, ami azt hiszem, mind szélesebbre oldódva lírádban, olyan emberi hang, melyre széles visszhangnak kell felelni.” Csorba még akkor is

hasznos igényességgel fogalmaz, amikor – már öregen – a betegségtől „itt-ott elcsúszik a keze”, és nem készül publikálni véleményét. A 147. levélben, 1989-ben Takáts Kövül az idő című kötetére válaszol: „Nem tudtam megállni, hogy egyvégtében végig ne olvassam. Megtörtént, igaz örömet találtam benne. Főként bölcs és alighanem egyetlen lehetséges öregkori emberi életszemléletet és magatartásodat irigylem és helyeslem. Sajnos, én erre képtelen vagyok. (...) A Csú Fu költemények főként eredetiségükkel leptek meg. A többi inkább a megszokott és megszeretett Takáts Gyula. Köztük gyakorta csúcsok.”

Különös intermezzo hármójuk kapcsolattörténetében Fodor András Takátsnak írott 1985. áprilisi 9-i levele (432.). Előrehozott fanyar névnapi köszöntés. (Isten) „Éltessen úgy is mint nem-Kossuth-díjast!” A lábjegyzetből megtudjuk, hogy az az évi kitüntettek Csorba Győző, Ottlik Géza, Száraz György, Vas István. Fodor kétségbeesett iróniával örvendezik, hogy Takáts „nem fért bele ebbe a négyszögbe”. A díjkiosztások visszhangját máskor is jellemezte az állam és a pártközpont beavatkozása miatti elégedetlen szitkozódás; a céhbeli elfogadta listákat a kultúrpolitikai hatalom rendre önkényesen megváltoztatta, nemkívánatos neveket törölt, és saját támogatóit olykor cinikusan jutalmazta. A nyolcvanas évek közepén különösen ellenségessé vált az írók (az írószövetség) és a művészetpolitikai irányítás közötti viszony. Fodor – előbb a Költői Szakosztály titkáráként, később a Szövetség elnökhelyettesként – közelről szemlélte és a maga bőrén tapasztalta az áldatlan huzavona következményeit. 1984-ben tört ki a Nagy Gáspár Nagy Imre-versét követő vihar, amely veszélybe sodorta az *Új Forrás* szerkesztőségét; Fodor ezt írta róla Takátsnak: „Lehet, hogy beleroppan az egész Írószövetség.” (430.) Majdnem egyidejűleg jelentek meg az *Ezer este Fülep Lajossal* című naplófolyam fogadtatását kipuhatoló folyóiratközlések, amelyek során Fodor Csorba Győzővel is idegörlő vitába keveredett. Az írószövetségi és naplószerű valósággal összeszővődtek eszméletében, és válságos idegállapotba sodorták. A Takátsal való idevágó levelezés hézagai miatt Csorbának írott levelét idézem: „Summa summarum, lehet, hogy meg fognak lincselni – de az is jobb, mint ez az áldatlan állapot, amibe jóhiszeműen belekényszerültem az írószövetségi funkciómmal. Már a botrányt se bánám, csak vonulhatnék le a színről.” (*Csorba Győző és Fodor András levelezése*, 186.) Más veszedelmek – apósa betegsége, felesége operációja, a *Somogy* folyóirat körüli gondok – is súlyosbítják lelki terheit, és motiválják perlekedését a Takátsot ki-rekesztő döntéssel. (Takáts, majd Fodor a kilencvenes évek elején részesül a Kossuth-díjban.) Fodor András Takáts melletti kiállása azonban régi keletű, és átgondolt alapja van. Indoklása a levelezésben is olvasható, 1965-ben kelt levelében (majdnem éppen húsz évvel a Kossuth-díj afférja előtt). Függetlenül attól, hogy egyetértünk-e vele, érdemes citálni a perdöntő bekezdéseket, bizonyítékkul, hogy Fodor értékrendje a hatvanas évek közepén már megszilárdult, és Takáts már akkor véglegesen a helyére került (119.):

„Amit Domokos rólam próbált rehabilitációként mondani, éppúgy kíváncsú Veled és nemzedékeddel kapcsolatban, melynek véleményem szerint Berned és Weöres Sándorban teljesedett ki az igazi nagyokhoz méltó jelentősége. Ha volna mód őszinte kritikára, meg kéne végre fogalmazni, mit hoztatok Ti ketten a magyar lírába. Egyikőtök, Weöres, a személyiség feloldásában, s a vers zeneiségében, Te pedig a föld-élet-szellem világát egyként átfogó költői konkrétságban jutottál oda, ahová talán még sohase hatott magyar költő szava.

De ha már arról nem is lehet beszélni, hogy éppen azért vagytok Ti őszinték és maradandók, a kor leghíresebb (?) tükrei, mert nem váltatok 'közéleti radiátorokká', akiket hivatalokból szabályozva fűtenek – legalább arról kéne szólni, az *Évek, madarak* szerzője hogyan vált mindenki közt legegényibbé, már-már utolsó mohikán voltában is originálisan modernné.”

A díjazás után Takáts és Csorba levelezésében korrekt gratuláció, illetve köszönetmondás következik, Fodor pedig egyik leglelkiismeretesebb, tanulmány értékű kötet-elemző levelét küldi Csorbának a *Görbül az időről*, a végén sokat sejtető jóslattal János fia pályaválasztásáról: „úgy látszik, az én szakmámnak is lesz háztáji folytatója”. Azóta Fodor János a maga módján beváltotta ezt az ígéretet, a Fodor-Takáts-levelezéskötetnek is munkatársa, az autográf kéziratok egyik számítógépbe írója.

Tárgyában és kifejeletében különbözik ettől az esettől Takáts és Fodor összeszólalkozása egy Papp Árpáddal kapcsolatos szomorú végű konfliktus dolgában. Az újjörög műfordításairól is ismert kaposvári költőnek Takáts Gyula lakrészt adott ki Kovács Sebestyén utcai házában. A fiatalabb pályatárs tetőtér-beépítési terveit Takáts és első felesége sérelmezte és ellenezte, viszonyuk Papp-pal elmérgesedett és pereskedésbe torkollott. A fejleményeket azért hasonlítja Takáts „a görög sorstragédiákhoz” (302.), mert az izgalmak hatására az amúgy is betegeskedő Loncika szívinfarktust kapott, és hamarosan meghalt. Takáts egy pillanatig úgy látja, Fodor jóhiszeműen is az „ellenfél” oldalára került, Fodor pedig volt osztályfőnöke erkölcsi tanítására hivatkozva védi magatartását: „úgy neveltek (s neveltél Te is!), hogy akkor is köszönjünk, ha a másik nem érdemli meg jóindulatunkat. Azaz, szükségszerűen saját ellenségeimet is támogatom”. (303.) Takáts Gyula válaszlevelét csaknem teljes terjedelmében idemásolom; mindent elmond érzelmei mélységéről és féken tartásáról, a pedagógus felelősségéről és a barát figyelmességéről, a megrendültségében is fegyelmezett lélek méltóságáról (307.):

Kedves Bandim,

nem nagyon tudok írni, mert itt, ebben a szobában mindenhol kiesett a lélek. Hogy ennyire egyedül lehessen maradni, sohasem tudtam elképzelni. Nem is maradnék itt, el kellett volna utaznom, de nem tehetem, mert ez az ember beadta az ügyet, s tárgyalást kell várnom. Leveledben egyre ki kell térnem. Írod, hogy én is olyanra tanítottalak volna, hogy ellenségeinket támogatni kell.

Ez annyit jelentene, hogy személyileg „tanítványaimat” öngyilkosságra biztatam volna, nemzeti vonatkozásban pedig nemzetgyilkosságra. Ellenségeinket és a gonoszt csak el kell kerülni, útjára engedni, mint ahogy tettem a Pincérrel is. Mert ezeket a neveket nem írhatom le. Többet ne is essék szó róla... Mindenesetre egy igen tiszta lélek éveit mételeyezték... Temetése tündöklő napon volt... kezében egy leszurkozott üvegfiolában egy versemmel és 3 szál kerti ibolyával pihen ott, ahová melléje én is kerülök. A város és megye a nekem kijáró díszsírhelyre temettette...

Hogy hogyan halt meg, majd egyszer elmondom. Nincs erőm leírni. Utolsó percig magánál volt; nem félt, szinte mindnyájunkat kímélt (orvosokat, ápolókat engem is) s talán sajnált is, hogy miatta szenvedünk. Mindig is ilyen erős, kemény öntudatos ember és lélek volt... Téged külön is említett, mindig azt mondotta, ha engem baj érne, Tőled kér tanácsot... S most nincs, akitől én kérjek, bár sokat szólgatatom...

Kézcsók és öllelek mindnyájatokat: Gyula

P.S. Bandim, a külföldi összeköttetéseidet föl kellene használni arra, hogy betegségedre Angliából gyógyszert szerezzél (...) Írjál betegségedről...

Csorba, Fodor és Takáts levelezésében három olyan emberi arc és költői alkat mutatkozik meg, amelybe egyaránt bevészte nyomait a század történelme, a zsákutcs fejlődés és a nemzeti elnyomatás, a vágyakozás és erőfeszítés „az ember elveszett világa” helyrebúvulására. Vekerdi László pompás vitairata, amely csak a Nap Kiadó *Fodor András emlékezete* című kötetében jelenhetett meg „kéziratból” (mert „megírása idején több szerkesz-

tőség visszautasította”), meggyőzően bizonyítja keletkezési idejénél, a hatvanas évek közepénél előre-hátra évtizedekkel tartósabb érvénnyel, hogy az „önzésre, sőt kegyetlenségre” rászorító viszonyok között a felelős megszólalás hangköre összeszűkül, a közérdekű líra látóhatára a személyes emberi kapcsolatokra, a mások iránti szeretetből élő ember tapasztalataira koncentrálódik. A szabadsághiányt, a korlátozásokat, a megélhetés kényszerét szövetségben, de eltérő hosszabb-rövidebb távú tervekkel, cselekvésmódokkal el-lensúlyozták. Fodor végzetesnek mondható hübrisze volt a túlzásba vitt önzetlenség, mások ügyeinek-bajainak átvállalása, terhének cipelése, akár saját érdekének rovására. A nyolcvanas években például vád alá kerül a munkahelyén (a Széchenyi Könyvtárban), mert „túlságosan dolgozik a közért”: végzi a titkári teendőket az Írószövetségben, szerkeszti a *Somogyot*, rovatot vállal a *Kortásban*, szerződéseket jár ki a Magvető kiadónál, közben gépeli a Fülep Lajos-naplót, hivatalos utakat tesz kül-és belföldön. Sajnálkozva mentegetőzik Takáts Gyula előtt hajszolt, kockázatos életmódja miatt: „Sok mindent megtanultam Tőled, de az egészséges életstílust bizony nem.” (401.) Takáts jóindulata sem tudja megóvni a kaposvári folyóirat szerkesztőségébe is beszivárgó ellenségeskedéstől és a fölgülemelő ingerültségtől. Ha a kiadásban zárójelbe tett pontokkal jeleznek egy-egy kihagyásra ítélt mérges jelzöt vagy minősítést, akkor Fodor nyilván nem öncélúan használt durvább kifejezést, hanem az öntékozlás sértő, méltánytalan fogadtatása háborította föl.

A külföldi utazásokról szóló (vagy éppen hiányzó) beszámoló rendszerint kor- és személyiségjellemző tartozéka a közérdekű levelezéseknek. Láttuk, mennyire meghatározó mozzanata, egyedi különlegessége volt Csorba és Takáts barátságának a közös olaszországi tartózkodás. Csányi László több tanulmányában kitér a finn, az olasz, a görög és más utakon szerzett tapasztalatok jelentőségére Takáts költői világképe tágulásában – levelei ennek kevesebb nyomát őrzik, mint versei és esztétikája. A jegyzetapparátus többször is említi Csorba gátlásait az utazással kapcsolatban, de a kínálkozó alkalmakat ő sem utasítja el; az ötvenhatos forradalom kitörése például éppen az NDK-ban éri (lásd Csorba–Takáts 76. és 77.), Stuttgartba költözött lányát is látogatta családotul stb. Takátsén kívül Fülep Lajos és az Eötvös-kollégiumban megismert angol zenekritikus, Colin Mason ösztönzése, valamint kulturális-diplomáciai rátermettsége is hozzájárult, hogy Fodor András aránylag korán és sokat utazott az 1989-ig „szocialistának”, illetőleg „nyugatinak” nevezett országokban Lengyelországtól, a Szovjetuniótól, Bulgáriától Angliáig, Franciaorszáig, Indiáig, Spanyolországig. Emberileg és költészetében különösen emlékezetesek angliai (s onnan máshová is kirajzó) útjai; Londonból például 1957-ben (67.) és 1967-ben (145.) is ír, 1976-ban Dániát, Norvégiát, Hollandiát bekebelező út tervéről számol be Takátsnak (273.). 1980-as görögországi útján szembekerülnek „a hivatalos keservek” és „Athén lüktető, hangos, délies hétköznapijainak” élvezete (363.). „Küldetésem kapcsolatkereső célját azonban rendkívül nehéz volt teljesíteni; mivel a görög bürokrácia még a miénknél is zűrösebb, kétfalkeze-sebb (...). Rejtély különben, miért nem fogadták (Papp) Árpádot, akit erre az évre, hosszabb ösztöndíjra, ugyan aszerint a csereegyezménybéli munkapont szerint jelöltek. Az ottani kulturális minisztériumban még Árpád nevét se ismerte senki. (...) Ritszosz barátja is csak távolba révedezve reagált, amikor buzgó kaposvári fordítóját emlegettem. /Hja, akinek 20 olasz, 35 francia, 12 angol kiadású kötete van, annak hiába akartam dicsekedni azzal, hogy itthon háromszor is kiadták. Persze Képes Gézának a nevétől sem lett lelkesebb.” Az üdvözlőlapok személyességére és derűjére jó példa a következő spanyolországi üzenet, amelyben a bergsoni emlékezet mintha a régi kaposvári földrajzórák atmoszférájával is dú-sítaná az aktuális turisztikai élményt (396.): „nagyszerűen érezzük magunkat Hispániába (!); úgy látszik, van valami a vérünkben, ami erre felelő húz bennünket. Ma éppen Seville-ben sétálgattunk a Guadalquivir partján (Gyula, ezt a folyónevet bizonyára Te tanítottad nekem földrajzórán), nem gondoltam, hogy egyszer még ilyen otthonosan érzem itt magam.”

Egymás magánéleti titkaiba – más-más hangsúllyal és árnyalattal – mindhárman beavatódnak. A korban egymáshoz közelebb álló, egy nemzedékhez tartozó Takáts és Csorba olykor zárkózottabb, szemérmesebb egymáshoz, mint a jóval fiatalabb Fodorhoz: ismerőseiktől nyomozzák ki a másik házasságkötését, és csak a megbízható információ birtokában küldik jókívánságaikat; rokonokról, személyes ügyekről, egészségi panaszokról – legalábbis az öregkor küszöbéig – ritkán és szűkszavúan nyilatkoznak. Kivétel talán a Rómából való hazatérés utáni időszak, amikor Itáliában használt bizalmas becéző nevüket is megírják, és az együtt töltött hónapok intimítását próbálják visszavarázsolni. A zordabb itthoni klíma aztán jó időre véget vet a melegebb, vallomásos hangnak. A brutális változást (Takáts Gyula említése nélkül) Csorba *Gyöngéd vizit* című, keserű humorú novellisztikus verse idézi föl (megjelent a *Római följegyzések 1947–1948* című posztumusz kötetében). A sógora elhurcolásáról szóló vers jellemző befejezése: „A sógor hónapok / múltán szabad lett, ám leveleim / végképp elvesztek, s velük bennem is / sok minden s nem lett meg többé soha.” Bizalmas vallomásokat majd a betegség és esetség panaszaként tesznek; a hetvenes években, amikor Takáts és Csorba 60. születésnapjának méltó megünneplése is megtörténik, Takáts ijedt beszámolót küld Csorbának a feleségét fenyegető veszedelemről – Loncika halálának előzményeit és önmagán tapasztalt testi–lelki következményeit, mint már jeleztük, Fodor Andrásnak taglalja megindító részletességgel, de őt is szilenciumba inti: „Író társaimnak se szóljál. Egyedül kell végigharcolni a hozzám mostanában ki-be sétáló halállal a harcot...” (302.) – Csorba 1986 decemberében súlyos műtéten esik át, utána „már soha többé nem nyerte vissza fizikai erejét”. A tényszerű tudnivalókat ezúttal is Pintér László jegyzeteiből ismerjük, Csorba levélbeli közlései szemérmes tömörségükben csökkentik, szinte enyhítik a bajt: „közben átestem egy műtéten, s csak most kezdek magamhoz térni” (141.); „még mindig gyöngé vagyok. Szellemileg is.” (143.); „most kézzel írok, ne haragudjál, ha itt-ott elcsúszik a kezem” (147.). A levelek ritikulálásán kívül a halálra készülő elégikus hangulat bevallása árulkodik a belenyugvásról, sőt a vég sürgetéséről: „Nagyon elszomorít szegény Vészi Endre váratlan halála, hiszen még Szederkényi E-t is gyászolom, Kálnoky L-t is” (144.). Ez a szólam zeng tovább a kötetben közölt utolsó levelében is: „Különb en gyengének érzem magam. Alig tudok ülni vagy fekvő helyzetből talpra állni és megindulni. Nyilván ezzel kapcsolatos az is, hogy a kezem annyira remeg. Ezért nem merek kézzel befogni egy kicsit is hosszabb szövegbe. // Szegény Tatay Sanyi halála nagyon megrendített. (...) Hát elmegyünk... Egyikünk előbb, másikunk később.” (154.)

Takáts és Fodor között a tanítványi kapcsolaton kívül, amelyről eddig is többször esett szó, rokoniasan baráti közelség is kialakult. Jól ismerik egymás atyafiságát, évről évre együtt vannak az osztálytalálkozókon; fokozza leveleik bizalmosságát a közös elkötelezettség a *Somogy* szerkesztésében és a Berzsényi Társaság meg a Fonyódi Helikon ügyeiben. Idézni kellene Fodor részvevői szavait dr. Takáts Emil, a költő testvérének halálhíre után (382.). Fodor nemzedéktársainak ijesztő sorozatos halálhírét a hetvenes években és később az idősebb költő volt tanítványával tudja legközvetlenebbül megkonzultálni; Fodor tájékoztatja például Kormos István és Nagy László temetéséről. A „nekrológkérelmek” visszautasításáról keserűen jegyzi meg: „Miről írhatnék? A fényes szelekről, melyek íme, inkább érdes és férges szelek voltak?! Hisz az én nemzedékem irgalmatlanabban pusztul, mint a hetveneseké.” (323.) A nyolcvanas években megszorodnak Takáts aggodalmai Fodor túlterheltsége, vállalkozásai sokasodása miatt. Számtalanszor megismétli: „Egészségedre vigyázz. Nem mindent Neked kell elintézni a Szövetségben. Van saját dolgod is.” (399.) Annak példázására, hogy a hiányzó adatokat alkalomadtán más forrásból pótolhatja a szerkesztő, Takáts Gyula 1988. VI. 11-iki levelét és a hozzá fűzött lábjegyzetet említhetjük: Takáts rákérdez Fodor súlyos bal esetére, s az elkallódott válaszlevél helyett Pintér László a Csorba Győző-Fodor András-

levelezéskötetből idézi a baleset leírását (455/1.) (Máskor Fodor egyidejű *Naplójához*, szükség esetén rokonok és jó ismerősök szóbeli tájékoztatásához folyamodik: Fodor Andrásné, Tüskés Tibort idézi). A hetvenes években diagnosztizált gerincmeszesedést nem számítva egyébként ez az első komoly figyelmeztetés Fodor testi kiszolgáltatottságára; erről az élményről szóló versében (*Zuhanás*, a *Meggyfa* című kötetben) észleli magán először a rádöbbenést a test esendőségére, a lét abszurd bizonytalanságára. De még 1996 januárjában is, amikor utólag értesül, hogy lábon hordott infarktusa volt, szinte restelkedik Takáts előtt: „engem is elért a Nemesis. Tudom, nem illik ez egy ‘somogyi gyerekekhez’, a Te tanítványodhoz” (494.). Takáts aggódalmasan érdeklődik műtétjéről, a maga módján imádkozik is érte: beszélget „Azzal, aki mindent intéz és tud”. (496.) Kár, hogy a levelezéskötet nem tartalmazza éppen az utolsó üzenetváltásukat – közülük Fodoré valódi, postán küldött képes levelezőlap, Takátsé fiktív levél, költői válasz a már halott barátinak. A *Konok idő. Fodor András emlékezete* című kötetéből idézem:

TAKÁTS GYULA

Fodor András képeslapja Takáts Gyulának

Fonyód, 1997. 06. 26

Kedves Gyulám, a szokásos júniusi alkotószabadságomról köszöntelek Benneteket Stefikével. Jártam Badacsonyan is. Fonay és az Egry József Baráti Kör még megvan. Ölellek: Bandi

Válasz Fodor András június 27-én érkezett képeslapjára

Bandim, ha Egryvel találkozol,
mondd el neki,
hogy Badacsonyba vitt
az utolsó hajód...
És soraid olvasva már tudom,
hogy Badacsony Fonyód között
többé Téged se lát
a Sipos és a Várhegyünk...
És két hegyünkön túl
az Innen és az Oda,
mint fénylő, éber rettenet
ott kísértett
mindig Egry arcán...
Mindig, de láttam
fényyé hogy oldotta a sziklát...
És látom, örököül
a kócsagtollú nappal
mint hagyta ránk
a végtelenbe szólító vizet...
Bandim, az itt küldött soraimat
így adjad át Neki...

Kaposvár, 1997. június 29.

Egyik legrégebbi közös élményüket idézi föl ez a tudtommal alig emlegetett kitűnő vers. Fodor badacsonyi – utolsó – hajóútja véletlenszerű alkalomból barátságuk vezérmotívumává válik Takáts víziójában. Egry élő példakép volt számukra, mester és barát, műveik

ihletője, meditációk gyakori középpontja. Együtt küzdötték végig a *Vízitükör* kiadásának sziszifuszi küzdelmét, Fodor szerkesztette az *Egry József arcképe* című emlékkönyvet. A festő szemével is nézett Balaton színekdochikusan Fodor halálát is jelenti. A halottakkal, a Styxen túliakkal való misztikus érintkezés – a vers belső formája – talán éppen Takáts hatására lett Fodor költészetében is meghitten keze ügyébe eső motívum...

Összeszokott, a szó legjobb értelmében rutinos alkotói műhely együttműködésének köszönhetjük a két dokumentumkötetet. A Pro Pannonia Kiadó gondozásában megjelenő *Irodalmunk forrásai* sorozat (szerkesztője Szirtes Gábor) eddig több mint harminc kötettel gazdagította a 20. századi magyar irodalom- és művelődéstörténettel kapcsolatos ismereteinket, emberi közelségbe hozva legalább 60-70 év dél-dunántúli szellemi életének, az ottani vagy onnan szétágazó és oda visszatartó kulturális mozgásoknak az emlékezetét. Előszót mindkét kötethez Tüskés Tibor írt, rá jellemző életközeli emberismerettel és lényeglátással; Csorbával egy városban élte le felnőttkorának java évtizedeit, Takátsot folyóirat-szerkesztőként (*Jelenkor*, *Somogy*), kritikusaként, külföldi útítársként, barátként haláláig jól ismerte. Bensőséges barátságot ápolt Fodor Andrással is, három kötetre rúgó levelezésük kiadása folyamatban van. Pintér László – köztudomásúan Csorba Győző veje – rokoni kapcsolat révén lett apósa hagyatékának őre; „szinte természetes, hogy Csorba életéről több adatot tudok és mondok el, mint a levelezőtársakéről. Csorbától és Csorbáról minél többet feltárni: ez – lehetőségeim kihasználásával – a hagyaték feldolgozásának általam nem titkolt célja.” (Csorba–Takáts, 157.) De nemcsak szubjektív föltételen múlhatott, hogy a sajtó alá rendezés a Fodor és Takáts közötti levelezés kötetében szegényesebbre sikerült, mint a másokban. A Csorba–Takáts kötet jóval kevesebb tételt tartalmaz (155 levelet), mint amaz (501-et). A szerencsés szerkesztői ötletek (a Csorba-hagyaték sorának áttekintése, az egymásnak küldött dedikációk közlése fakszimilében) értékes térkihasználást eredményeznek, és informatív többlettel járulnak hozzá a kapcsolattörténet egyéb dokumentumaihoz, szemben a Fodor–Takáts gyűjtemény szűkszavú, szükséges információkat is elharapó jegyzeteivel és függelékével, a kötetterjedelem kényszerű zsugorításával.

Költők levélprózája mellé oda kívánczik egymásnak ajánlott verseik java is.

Csorbától a *Becei görög*, Takátstól az *Emlékek, köszöntőbe Csorba Győzőnek* került be a válogatásba. Csorba antik – alkaioszi – versformában köszönti ódájában a „leggörögebb magyart”, Takáts a közös olaszországi élmények között böngészve ás le kultúrájuk mediterrán alapzatáig, a hazai és a világörökség összenövő gyökérzetéig: „s a sybilliai tájban annyi / szellem, de nekünk mind magyar!” A másik páros ebben az összevetésben is rosszabbul járt; láttuk, hogy kimaradt Takáts Gyula *Válasza* Fodor utolsó képeslapjára, és nem jutott hely Fodor *Szomjúságának* sem, amelyre pedig Lator László kongeniális verselemzése nyomán a versszeretők nagyobb közössége is emlékezhet.

SZÁZÉVES KALEIDOSZKÓP

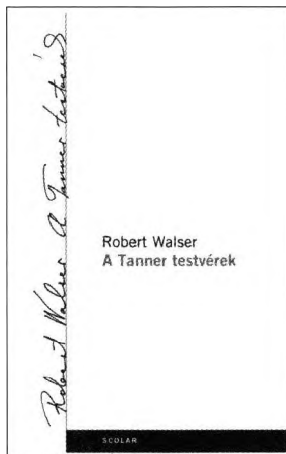
Robert Walser *A Tanner testvérek* című regénye magyar nyelvű megjelenése okán

„Megfizetek azért, amit elhanyagoltam, eljátszottam, elbambáskodtam, elmulasztottam és elkövettem.” (283.)

Valószínűleg nem gyakran vesz kezébe az olvasó olyan regényt, amit három-négy, más források szerint hat hét alatt írtak. *A Tanner testvérek* esetében, amennyire tudni lehet, ez a helyzet. Ilyen esetben az olvasó könnyen gyanakodni kezd, nem ment-e a befektetett idő rövidsége a produktum minőségének rovására. Közönségsiker mindenestre nem lett a regényből. Ha a kritikának a regényhez való viszonyát tekintjük, így, több mint száz év távlatából úgy tűnik, a pár hét alatt íródott regény legendája inkább erősíti, semmint gyengítené a regény kanonikus pozícióját.

A Walser-recepciót általában jellemzi, hogy fontos szerepet kapnak benne a legendák. A szerző személye körül az utóbbi időben egyre határozottabb körvonalat ölt egyfajta kultusz, melyben a regényes életrajz – az író életének és halálának enigmatikus körülményei –, vagy az írói hagyaték (köztük a sokáig olvashatatlannak, illetve megfeythetetlennek tartott, mára már kötetben olvasható mikrogrammok) fennmaradásának nem mindennapi története mind-mind különleges jelentőségre tesznek szert. Báthori Csaba utószava a regény – első – magyar kiadásában maga is a következő címet viseli: *Szakadékok és csodák*, és megemlíti ezeknek a legendás történeteknek jó részét, valamint segít abban, hogy a magyar olvasó el tudja helyezni a szerzőt és művét a német irodalomban. Walser kanonizálása vagy még inkább újrankanonizálása a német irodalomtudományban jelenleg is zajló folyamat, különös tekintettel Walser korai műveire, köztük regényeire. A kritikai kiadás elkészítésének folyamatban lévő munkálataival párhuzamosan számos friss publikáció jelenik meg. Ezek többsége igyekszik a Walser-életművet tágabb kontextusba helyezni, kiemelni a szerzőt a tehetséges, szép leírásokkal operáló rövidprózaíró szűkös skatulyájából. Az idő múlása – úgy tűnik – egyértelműen kedvez az író megítélésének.

Ennek egyik oka, hogy Walser művei segítenek egy olyan irodalomtörténeti ív felvázolásában, amely a német romantika, illetve realizmus irodalmától átvezet a huszadik század elejének feltűnően újszerű prózája felé. Susan Sonntagnak a könyvborítón is idézett megjegyzése szerint például Walser lehet „a hiányzó kapocs Kafka és Kleist között”. Az előbbivel különös hangulatú, olykor bizarr témákat feldolgozó elbeszélései rokonítják, az utóbbival leginkább regényei, így például az első ezek közül, *A Tanner testvérek*, ez az egymással lazán összefűzött szövegekből álló konglomerátum.

Scolar Szépirodalom sorozat

Scolar Kiadó

Budapest, 2008

304 oldal, 2950 Ft

Walter Benjamin – aki, akárcsak Kafka, Musil, Max Brod, Canetti vagy Hesse, elismerően nyilatkozik a regényről – írja, hogy Walser mindenféle stílust tud, csak a tartalmat, azt nem tudja. Kétségtelen, hogy a regény szembemegy a klasszikus regényolvasói elvárásokkal. A regény értéke nem ebben rejlik, semmiképp nem a cselekmény *an sich* az, ami a könyvhöz szögezi az olvasót, hiszen az majdhogynem hiányzik is a regényből. Az epizódok láncolatában, eltérően a kalandregényektől, valódi izgalmakat nemigen találunk, az epizódokat sokkal inkább impressziók és reflexiók alkotják. A regényszöveget nem a történet tartja egyben, hanem a történet szerkezetet szervező képi elemek, metaforikus helyek, motívumok, helyzetek ciklikus feltűnése, az elbeszélés időn kívüliséget sugalló hangulata, valamint a szereplők, elsősorban a főszereplő, Simon Tanner személye.

Már a könyvet lektoráló Christian Morgenstern is rámutatott a regénynek erre a sajátosságra, amikor felhívta Walser figyelmét, hogy a szerző kötelességei közé tartozik, hogy kézben tartsa a regény anyagát. Hesse szintén látja a mű hibáit, ám hozzáteszi, hogy ezen hibák nélkül mégsem volna ugyanaz a regény, sőt azok híján talán nem is olvasná szívesen. A szöveg egykori „hibája” mára egyértelműen az erényévé változott.

Maga a cselekmény tehát nem különösebben bonyolult, viszonylag könnyen összefoglalható: Simon Tanner, a regény alig húszéves főhőse próbálja megtalálni helyét a világban, különböző helyeken különféle állásokat és életformákat próbál ki, és miközben hosszas beszélgetéseket folytat – főként a regény női szereplőivel –, vagy éppen a világ dolgairól monologizál, lassanként megismerkedünk élettörténetével, családjával, tetteinek mozgatórugóival. A mű igazi vonzerejét az érdekes, az olvasói munka számára tág teret engedő szerkesztésmódja adja, illetve azok a szép és szuggesztív képsorok, amelyek a legkülönbébb leírások és eszmecserék részeként sorakoznak egymás után, mint például Simon éjszakai vándorlásának erőteljes képsorai vagy a hajnali erdő leírása (89–93.).

A regény szerkesztésének újszerűsége részben a történet töredékességében rejlik, a szöveget a testvérek lassanként összeálló élettörténeteinek fokozatosan feltárt részletei, az évszakok váltakozásának és az utazás egymást váltó helyszíneinek leírásai strukturálják. Az egyes epizódok a következőképpen épülnek fel: Simon felbukkan egy új helyen – ez az új hely többnyire új állás, néha új település, új szállás- és/ vagy munkaadó otthona – felbukkánását pedig rövidesen bekövetkező távozása követi. A kettő közt Simon megpróbál beilleszkedni, megkísérli feltérképezni az adott helyzetben kíváncsatos viselkedési mintákat, tapasztalatokat szerez, gyakorta számára negatív tapasztalatokat, ám kezdeti lelkesedése minden esetben fokozatos kiábrándulásba vált át, mígnem végül újra továbbáll. A regény egy – nem különösebben hosszú – szelet az élettörténetből, amely sehonnan sehová nem tart. A szöveg kezdete ilyen szempontból éppolyan esetleges, mint a befejezése.

Ennek ellenére már maga a regény felütése is érdekes és szokatlan, azonnal felkelti az olvasó kíváncsiságát; egy aprócska, a történet alakulása szempontjából nem különösebben érdekes, mégis emblematisztikus epizóddal indul: egy lelkes, kissé tán izgága fiatalember intézi szavait egy könyvesbolt tulajdonosához, akit szenvedélyes szónoklatával sikerül meggyőznie arról, hogy üzletében alkalmazza őt. A fiatalember azonban a nyolc nap próbaidő leteltével – a könyvesbolt tulajdonosát ezzel nem kevésbé meglepve – hasonlóan szenvedélyes beszéd kíséretében felmond, és kisvártatva már egy állásközvetítő irodában találja őt az olvasó, ahonnan mint írnok egy ügyvéd irodájába kerül.

Ha a regénybeli főhős alakját nézzük, korántsem idegen a német irodalomban – a világban helyét kereső, ám azt nem igazán találó, a környezete számára érthetetlenül viselkedő, a társadalom számára hasznavehetetlen, élhetetlen, mihaszna, semmirekellő regényfigura megjelenik már Eichendorff *Taugenichts*-ében is, Simon története azonban jóval kevésbé kalandos, értékrendszere jóval bonyolultabb a romantikus regénybeli hősénél.

Ha pedig a fent vázolt történetsemára koncentrálunk, emlékeztethet akár egy klasszikus fejlődésregényre is, mint amilyen Goethe *Wilhelm Meistere*, valójában azonban mégsem

mutat sok közös vonást vele. Sehol nem találjuk ugyanis azt a teleologikus fejlődéselvbe, az ember tökéletesedésébe vetett hitet, ami a fejlődésregények sajátja, mi több, teljes joggal nevezi Hong a regényt ellen-nevelési regénynek.* Ahelyett, hogy a történet metonimikusan építkezve lassanként kibontakozna, a metaforikus építkezés módjára meghatározó, a reflexiók nem az erkölcsi, szellemi kiteljesedés irányába mutatnak, csak bemutatnak, feltérképeznek. A regény minden egyes epizódja hasonlóan alakul, a kezdeti lelkesedés kiábrándulásba csap át, Simon gazdagodik ugyan tapasztalatokkal, ezeket a tapasztalatokat azonban nem használja fel arra, hogy az életét biztos rév felé kormányozza.

„Lassan az a benyomásom támad, hogy könnyű, de áthatolhatatlan spanyolfal választ el az élettől. De ez nem tud elszomorítani, csak elgondolkodtat.” (138.)

A fenti mondat ugyan nem Simontól, hanem nővérétől, Hedwigtől származik, de bármelyik testvért jellemezhetnénk vele. A ciklikusan visszatérő, alapvetően hasonló jellegű történetek sem erősítik az olvasó diakrónia-érzetét. Az időnek erre a meddő múlására reflektálnak a viszonylag gyakori és hangsúlyos szerepet kapó évszakeírások is, amelyek a fordítónak, Nádori Lidiának köszönhetően visszaadják az eredeti szöveg burjánzó vitalitását, a különböző érzékszervekhez kapcsolható érzetek egymásba fonódásának szuggesztivitását. A prózaalkotásnak ez a módja közel áll a korai Hofmannsthalnak a preraffaelita festészet elméleti hozadékán iskolázott újromanticizmusának formaművészetéhez:

„A vidék meghízott, megtelt és átláthatatlanná vált. Nyújtózkodott buja jóllakottságában. Zöldes volt, sötétbarna, fekete foltos, fehér, sárga és piros, és forró lehetett virágzott, majdnem belehalt a nagy virágzásba. Úgy feküdt, mint egy elfátyolozottan lustálkodó nő, mozdulatlanul, tagjait meg-megrándítva, illataival illatozva.[...] Emlékek tolultak föl, mégsem akaródzott szétszabdalni és agyon-gondolni őket, nem akaródzott, édesen fájt, de ahhoz is túlságosan lomha volt az ember, hogy átérezze a fájdalmat.” (133.)

Minden egyes hasonló leírás új reményt vezet fel, Simon fejében mindig újabb történetek rajzolódnak ki, amelyek többnyire sztereotípiákból, untilg ismert elbeszéléssémák, valamint románcos regények eszközkészletének felhasználásával rajzolnak meg egy sablonos, idilli történetet, nem nélkülözve azonban az öniróniát sem.

„Lehet, hogy hamarosan állást kapok egy vidéki kisvárosban, ez a legjobb, ami most velem történhet. Elragadó egy ilyen kis város. Az embernek van egy régi, kényelmes szobája, amelyhez bámulatosan olcsón hozzájut. Az üzlettől a szobáig néhány lépés, gyerekjáték hazajutni. Az utcában mindenki üdvözlő, és azon töpreng, vajon ki lehet ez a fiatalúr. A lányos anyák lélekben már hozzám is adják a lányukat. [...]” (104.)

A lektűr jellegű történetek egy részét addig fűzi Simon, míg ki nem derül róluk, hogy számára megélhetetlenek, mert nem elégítenék ki szabadság- illetve becsvágyát, más történetek pedig később, a regény folytatásának tükrében bizonyulnak illuzórikusnak.

„Maga ebben a nyomasztó kis lukban el sem képzei, milyen gyönyörűség az országúton gyalogolni. Poros, hát istenem. Utána keresek magamnak egy erdőszéli hűvös helyet, ahol fektemben a leggyönyörűbb kilátást élvezhetem, ahol természetes módon pihenhetnek az érzékek, kedv és ízlés szerint.” (16.)

* Hong, Kil Pyo: *Selbstreflexion von Modernität in Robert Walsers Romanen „Geschwister Tanner”, „Gehülfe” und „Jacob von Gunten”*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2002. 13. o.

„Nem ízlik az étel, fárasztanak a séták, és ugyan mi nagyszerű és felemelő van abban, hogy a tűző napon az országúton agyoncsípnék a böglyök, falvakon talpalok keresztül, meredek falakról ugrálok le, omlatag sziklatömbökön gubbasztok, fejemet a kezemre támasztom, belekezek egy könyvbe, és nem olvasom végig [...]” (83.)

Mindazok az értékmérők, amelyeket a regény jelen idejének társadalma kínál, elfogadhatatlannak bizonyulnak Simon számára. Képtelen megfelelni feljebbvalói, idősebb testvérei vagy akár saját, önmagával szemben támasztott elvárásainak.

A *Tanner testvéreket* a korabeli regények nagy részétől megkülönbözteti az a különös vázaltszerűség, amivel az eseményeket jelzi. Sok esetben csak utalást találunk a történetekre, az elbeszélő visszafogott, nem különösebben közlékeny, az olvasó sokszor kényszerül találgatásra, a történet kiegészítésére, az utalásszerűen vázolt események értelmezésére, majd újraértelmezésére, Simon motivációinak megfejtésére. A lazán összefűzött történeteket meglehetősen heterogén szövegek alkotják – találunk álomleírást, természetleírást, pszichológiai tárgyú elmélkedéseket, művészetelméleti vizsgálódásokat, egy színházi előadás leírását stb. A történet központi szerepét a reflexiók és leírások veszik át. A nagymértékű önreflexivitás szintén messzire vezet a kor naturalizmusától vagy akár csak a realista prózaírói törekvésektől. A svájci szerző regényének megírását mindössze négy év választja el Hofmannsthal Chandos-levelének megjelenésétől (1902); érezhető benne ugyanaz a nyelvvél, a nyelvi megformálással, de általában bármiféle művészi megragadhatósággal szembeni szkepticizmus:

„– Csakhogy nehéz lefesteni – mondta Simon – az örömnak ezt a csillogását és illatát, az elragadtatottságnak ezt a vibrálását, az illatnak ezt a hidegségét és melegét, a határozottat és elmosódót, a színeit és a formáit, az aranyat és a nehéz vöröset, ahogy alámerülnek a többi színben, meg a színpadot, a parányi gyújtópontot, és benne a kicsiny, boldog leánykát, a hölgyek ruháját, a férfiak arcát, a páholyokat és az összes többi, tényleg, Kaspar, nagyon nehéz lenne.” (41.)

A „minden természet” konklúzió látszik a regényben megoldást kínálni erre a problémára. De ez nem a naturalizmus természet- és művészetfelfogása, sokkal inkább a századforduló újromanticizmusának hatása. Walser alakjai folyamatosan keresik az életlehetőségeket a világban és a művészetben, megtalálni vélik, majd elveszítik azokat. Próbálják önmagukat definiálni, lelkesednek, majd kiábrándulnak, folytatják tovább, kétségbeesnek, vigasztalják önmagukat, de mindig keresnek, telve jó szándékkal, de kevés sikerrel. Olykor vég nélküli eszmefuttatásokba bonyolódnak – szenvedélytől fűtött monológokat olvashatunk emberi kapcsolatokról, érzelmekről, művészetről, tudományról, öregségről, szociális problémákról, házasságról és persze a természetről:

„De lehet, hogy minden természet” – mondja Klara a színházi előadás után. „Nemcsak az a nagy és csöndes odakint, hanem a mozgékony és kicsiny is, amit az ember teremt. A színház is természet. Amit a természet hívására építünk, az is csak természet lehet, mármint a természetnek egy silány változata.”

A különféle elfojtások kavalkádja ez a könyv, ahol az elbeszélő csak kevésbé érzi feladatának, hogy eligazítsa az olvasót a történetekkel kapcsolatban. Az elbeszélő nézőpontja nem kitüntetett a szereplőkével szemben, a regényalakokkal szemben legfeljebb empátiával viselkedik, tetteik mércéje azonban nem az ő véleménye lesz. Általában érdekes a hozzájuk fűződő viszonya. Némelyik szereplőnek a fejébe bújik, míg másokat csak kívülről szemlél, ahogy Agappaiát, Klara férjét is. Néha egészen meglepően és alig észrevehe-

tőn váltják egymást az elbeszélői szövegek (28–31.), Simon nézőpontja és az elbeszélőé, vagy Klaráé, az elbeszélőé és Simoné (60–62.). A szereplőkre többnyire jellemző, hogy saját világukba zárva léteznek, érintkeznek ugyan egymással, sőt látszólag hosszas beszélgetéseket folytatnak, mégsem hatnak egymásra semmiféle módon. Nem is igazán találunk a regényben konfliktust, nincs bonyodalom sem. Jellemző, hogy Klara férjének többször emlegetett fegyvere sem engedelmeskedik a csehovi dramaturgia szabályának. A legidősebb fivér, Klaus csak álmodozik egy teljesebb élet lehetőségéről, az egyetlen lánytestvér Hedvig élete nem változik meg sem öccse látogatásának, sem állásváltoztatási terveinek hatására, a szereplők előre belátható életpályákat futnak be, sorsszerű mintákat rajzolnak a regény szövegébe. A regény esszéisztikus, szociológiai, filozófiai megfigyelések sorozata; a szöveg újabb és újabb kis *niche*-eket épít és próbál működtetni, amelyek aztán sorra életképtelennek bizonyulnak.

A tömeg egyszerre taszít és csábít, a konformizmus és a teljes emberi szabadság lehetőségei mérkőznek egymással. A méltóságteljes élet lehetőségeinek, illetve a szabadság eszméjének alapos körbejárása regény. Lapjain a művészi szabadságnak, a szerelem szabadságának, az ember társadalmi konvencióktól való függetlenségének próbája zajlik.

A Jelenkor postájából

Válasz Réczei Tamás levelére

Érthető, hogy fájó, ha egy szubjektív évadbeszámoló néhány mondatából azt olvassuk ki: valaki kevesebbre értékeli a tevékenységünket, mint mi magunk.

Nem érthetetlen (bár sajnálatos), ha ilyenkor a kedvezőtlen véleményt dehonesztáló kijelentésekkel, tudatos rosszhiszeműséggel igyekszünk hatástalanítani. (Nem kérdőjeleztem meg a Deszka Fesztivált, és nem azt írtam, hogy eljobbosodott. Nem vagyok tanácsadója a békéscsabai színháznak, ezt Réczei Tamás pontosan tudja, hiszen a nyáron levezetett velem erről privátim is.)

Az elmúlt 25 évben több ezer színházi előadást láttam; képet kaptam a működő színházi alkotók teljesítményéről, kvalitásairól. Lehet ezt előítéletnek mondani, de én inkább folyamatosan gyarapodó tapasztalatnak nevezném. Az ebből leszűrt szakmai véleményem esetükben csak az változtat, ha Réczei Tamás jobb, jelentősebb színházat csinál.

Maradandó reménykedéssel:

STUBER ANDREA
független színikritikus

Jó tudni – és sajnálatos, hogy mindez a publikációból nem derül ki: e tanulmány Balassa Péter határozottan kinyilvánított akarata ellenére jelent meg. Természetesen nem kifogásolom, hogy a szerző halála után, a hagyatékot összegyűjtve, sor kerül megtagadott és visszavont írások nyilvánossá tételére is; csak azt nehezményezem, hogy a közzététel során a szöveg gondozói nem fordítottak elég figyelmet arra, hogyan s miért keletkezett az írás, miért került visszavonásra, s milyen összefüggések között értelmezhető a szerző eljárása. Vári György úgy közli a szöveget mint Balassa (egyenes vonalúként beállított) szellemi fejlődésének egyik stációját – mindennek fényében viszont nyitott marad a kérdés: miért ez lett ennek az írásnak a sorsa. Hisz ne felejtjük: a kézirat nem Balassa hagyatékából került elő (Vári György Radnóti Sándor példányát használta fel); egy másik kézzel javított gépiratos eredeti az én tulajdonomban van – Balassa magánál nem őrizte meg írását! Mivel az életmű-kiadások állandóan filológiai kérdéseket vetnek fel, s mivel e tanulmány nem értelmezhető csupán „szellemi” dokumentumként, szükségesnek látszik a keletkezésnek életrajzi hátterét is megvilágítani.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján pár évig igen szoros barátság fűzött Balassa Péterhez; s Balassa is, én is barátai voltunk Spiró Györgynek, aki elkészült regényét, *Az lkszeket* még kéziratos formában átadta neki és nekem is, s nagyjából azonos időben olvastuk el a könyvet. Balassa el volt ragadtatva a könyvtől, panegirikusokat zengett róla, s elhatározta, hogy készülő *Színeváltozás*-kötetében részletesen fogná elemezni az általa is remekműnek tartott regényt (nem árt tudni, hogy a *Színeváltozás*-gyűjtemény – bár akkor még nem volt címe a tervezett könyvnek – első tartalomjegyzék-változataiban ott szerepelt a később soha nem említett Konrád György *A látogatója* is, sőt, *horribile dictu!*, Déry Tibor is...). Balassának semmi kifogása nem volt e regénnyel szemben – álláspontjának kifordulásában pedig nem esztétikai szempontok vagy ideológiai fejlődésmozzanatok álltak, hanem személyes barátsági-ellenségeskedési gesztusok. Spiró György ugyanis megkérte Balassát, hogy mindaddig, amíg könyv formában nem jelent meg a regény, ne írjon róla, mert a megelőlegezett dicsőítő kritika esetleg rosszat fogna tenni a könyv megjelenési esélyeinek (abban az időben, mint ismeretes, a cenzurális viszonyok oly folyékonnyak voltak, hogy senki az utolsó pillanatig nem lehetett biztos benne, hogy egy könyv valóban napvilágot lát vagy sem), Balassa pedig e kérést elfogadhatatlan megalkuvásnak minősítette, s rendkívül erőteljesen elítélte. Mindehhez hozzájárult, hogy Balassa ezekben az időkben súlyos „magánéleti viharokkal” (hogy Radnóti Sándor és Bán Zoltán András szép szavát idézzem) küzdött, melyekbe áttételesen Spiró is belekeveredett – a végeredmény pedig az lett, hogy Balassa olthatatlanul megharagudott Spiró személyére, ami nála – mint olyan sok más személlyel kapcsolatban is – azt jelentette, hogy a továbbiakban a hajdani barát addig magasra értékelt szellemi teljesítményét is gonosznak, kártékonynak vagy éppen semmisnek tekintette. A *Krampuszok*-írás ennek a Balassánál sajnos nem példátlan haragvó indulatnak volt szélsőséges kicsapódása – természetesen felstilizálva és áttideologizálva.

A tanulmányt Balassa 1983 kora nyarán küldte el a *Mozgó Világnak*, ahol akkoriban éppen én gondoztam a kritikai rovatot; magam is, a szerkesztőség is megütközéssel fogadtuk a kéziratot: Balassától ilyen indulatos, felületes és színvonaltalan írást nem vártunk. Mint barátja, hosszabb levélben írtam meg neki csalódásomat és neheztelésemet – ám egyben azt is megírtam neki, hogy szorgalmazni fogom a közlést, oly módon, hogy én fognék ellencikket írni mellé. A levél hatására Balassa felkeresett, hosszú, szenvedélyes beszélgetésünk során azt a vallomást tette, hogy ez az írás az ő lelkének nem vállalható „éjszakai oldalát” tükrözi, amelynek nyilvánossá válását szégyellné, s ezért visszavonja a

szöveget. Sőt arra kért, hogy adjam vissza neki a kéziratot, hogy megsemmisíthesse – nem akarta, hogy nyoma maradjon annak, amit ő maga is botlásának tekintett. S igen rossz néven vette tőlem, hogy szövegét nem adtam neki vissza – akkor még, mikor barátomnak tekintettem, úgy véltem, archiválnám kapcsolatunknak minden dokumentumát. (Arról, hogy egy példányt Radnóti Sándornak is adott, s hogy ő lebeszélte volna a közlésről, Balassa hallgatott.)

Úgy gondolom tehát, hogy ha már megjelent e cikk, érdemes belegondolni a fentiekbe is. De talán nem is azért érdemes elolvasni, „hogyan az olvasó ítélhessen igazsága felől” (nincs ennek az írásnak egy szemernyi igazsága sem...), hanem azért, mert dokumentálja Balassa szenvedélyes, sokszor igazságtalanságba torkolló szélsőségesességét (ami annyi bajt és szenvedést okozott neki magának és nem kevés barátjának); egy jelentős figura esetében pedig – s Balassa kétségtelenül az volt – még egy ilyen negatív dokumentumnak is meglehet a maga jelentéssége.

MARGÓCSY ISTVÁN